

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzat](#)át.

Szarka László

**KISEBBSÉGI
LÉTHELYZETEK –
KÖZÖSSÉGI
ALTERNATÍVÁK**

Szarka László

**KISEBBSÉGI
LÉTHELYZETEK –
KÖZÖSSÉGI
ALTERNATÍVÁK**

Az etnikai csoportok helye
a kelet-közép-európai nemzetállamokban

BUDAPEST
2004

A kötet megjelenését az Oktatási Minisztérium,

valamint a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Magyar Könyv Alapítvány támogatta

Sorozatszerkesztő: Cholnoky Győző

Grafikai tervező: Szabó János

Felelős kiadó: A Lucidus Kiadó ügyvezetője

ISSN 1586 3144
ISBN 963 9465 20 8

© Szarka László
© Lucidus Kiadó

TARTALOM

ETNICITÁS, IDENTITÁS, TÖRTÉNELEM

1. Többség és kisebbség a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban	9
2. Trianon. Adalékok a kényszerkisebbségek létrejöttének történetéhez	39
3. A trianoni határkijelölés alternatívája – Jászi Oszkár 1919. évi Masaryk-kritikája	75
4. A magyarországi német kisebbség újjászerveződése 1948–1956 között	85
5. Nemzetiségi egyenjogúság és öngazgatás. A Csemadok 1968. évi önkormányzati programja	97

KISEBBSÉGI LÉTHELYZETEK, JOGI STÁTUSOK

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága ...	113
2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete és fejlődési tendenciái a kutatások tükrében	129
3. Államnyelv, hivatalos nyelv – kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában	149
4. A magyarországi kisebbségek asszimilációjáról	181
5. Asszimiláció vagy közösségépítés – a magyarországi kisebbségek identitásáról	193

KISEBBSÉGKUTATÁS KÖNYVEK 5

A KISEBBSÉGEK HELYE A NEMZETÁLLAMOKBAN ÉS AZ UNIÓBAN

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz	213
2. A magyar kedvezménytörvény identitáspolitikai céljai	229
3. A kisebbségi önkormányzatiság jelene és jövője Kelet-Közép-Európában	245

MELLÉKLETEK

Lundi ajánlások a nemzeti kisebbségek hatékony részvételéről a közéletben & Értelmező Jegyzék	295
Az autonóm régiók pozitív tapasztalatai mint a konfliktusok rendezésének lehetséges forrásai Európában	307
Felhasznált irodalom	317
A kötet tanulmányairól	341

TARTALOM

ETNICITÁS, IDENTITÁS, TÖRTÉNELEM

1. Többség és kisebbség a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban	9
2. Trianon. Adalékok a kényszerkisebbségek létrejöttének történetéhez	39
3. A trianoni határkijelölés alternatívája – Jászi Oszkár 1919. évi Masaryk-kritikája	75
4. A magyarországi német kisebbség újjászerveződése 1948–1956 között	85
5. Nemzetiségi egyenjogúság és öngazgatás. A Csemadok 1968. évi önkormányzati programja	97

KISEBBSÉGI LÉTHELYZETEK, JOGI STÁTUSOK

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága ...	113
2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete és fejlődési tendenciái a kutatások tükrében	129
3. Államnyelv, hivatalos nyelv – kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában	149
4. A magyarországi kisebbségek asszimilációjáról	181
5. Asszimiláció vagy közösségépítés – a magyarországi kisebbségek identitásáról	193

KISEBBSÉGGUTATÁS KÖNYVEK 5

A KISEBBSÉGEK HELYE A NEMZETÁLLAMOKBAN ÉS AZ UNIÓBAN

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz	213
2. A magyar kedvezménytörvény identitáspolitikai céljai	229
3. A kisebbségi önkormányzatiság jelene és jövője Kelet-Közép-Európában	245

MELLÉKLETEK

Lundi ajánlások a nemzeti kisebbségek hatékony részvételéről a közéletben & Értelmező Jegyzék	295
Az autonóm régiók pozitív tapasztalatai mint a konfliktusok rendezésének lehetséges forrásai Európában	307
Felhasznált irodalom	317
A kötet tanulmányairól	341

Könyvünk történeti bevezetője a szűkebb értelemben vett, a Balkán déli része és a Baltikum nélküli, kelet-közép-európai régió 20. század végi, 21. század eleji tíz államában – Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon, Ausztriában, Szlovéniában, Horvátországban, Szerbiában, Romániában és Ukrajnában – a többségi nemzet és a nemzeti kisebbségek viszonyát kívánja bemutatni. A többség–kisebbség viszonyt szabályozó államjogi megoldásokat összehasonlítva három kérdést vizsgálunk annak érdekében, hogy az államok etnikai, etnopolitikai tartalmával kapcsolatosan egyfajta tipológiai besorolásra tehesünk kísérletet.

- Miként – mennyire párhuzamosan és eltérően – alakultak a régió országainak etnikai, etnoregionális, nemzeti sajátosságai?
- Az etnoregionális sajátosságokat mennyiben tükrözték vagy éppen keresztezték az alkotmányban rögzített és törvényerőre emelt államjogi megoldások?
- Milyen okok idézték elő a régió szövetségi államainak föderalista típusú megoldásainak, kísérleteinek csődjét és milyen következményei vannak, lesznek a nemzetállami fejlődés kelet-közép-európai gyakorlatára?

A régió etnikai, etnoregionális nemzeti sajátosságairól

A magyar történetírás a magyarok által lakott területre és annak közvetlen környezetére vonatkozóan a Kárpát-medence földrajzi megjelölést általában a történeti Magyarország területével azonosítva használja. Az alábbiakban – a 20. századi államjogi realitásoknak megfelelően – a másik bevett regionális megközelítés alapján, Magyarországot és 20. századi kelet-közép-európai történeti szomszédságát, azaz a két világháború között Lengyelországgal együtt hat, jelenleg pedig Lengyelországgal, Csehországgal és Ukrajnával együtt tizenegy államot – értem a szűkebb kelet-közép-európai régió kifejezés alatt. Ez a szűkített régiókijelölés tehát nem foglalja magában a baltikumi és a tartósabb Habsburg-előzményekkel nem rendelkező balkáni államokat.

Az így meghatározott régió területei az első világháború előtt a Habsburg Birodalomhoz, a Román és a Szerb Királysághoz tartoztak, a két világháború között jórészt a térség újonnan kialakult nemzetállamainak keretén belül maradtak. 1945–1990 között Kárpátalja területe révén a Szovjetunió is az érdekelt államok sorába került.

Állam és nemzet viszonya

Az egyes államok etnikai összetételét a történeti fejlődés, az etnikai közösségek területi elhelyezkedése, demográfiai súlya, az állam etnikai önmeghatározása, és céljai, valamint a migrációs és asszimilációs folyamatok nyomán végbement, illetve folyamatban lévő változások határozzák meg. A régió államai a két világháború között kivétel nélkül területi szervezettségű nemzetállamként határozták meg magukat, jóllehet egy részüknél etnikai állományuk több nemzeti és kisebbségi közösségből állt, másik részüket ugyan a többségi nemzet túlsúlya jellemezte, de tekintélyes lélekszámú kisebbség tette kérdésessé a nemzetállami önmeghatározást. Magyarország, Ausztria, kisebb mértékben Lengyelország, Csehszlovákia esetében a belső kisebbségek mellett tekintélyes számú külső kisebbségek tették még összetettebbé az államiság és etnicitás összefüggéseit.¹

¹ Államiság és etnicitás viszonyával, különös tekintettel a multietnikus, jelentős kisebbségi csoportokkal rendelkező államok etnopolitikai helyzetével, modelljeivel kiterjedt nemzetközi szakirodalom foglalkozik. Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, 1995; Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, 1996; Preece, Jennifer Jackson: *National minorities and the European nation-states system*. Oxford, 1998; Heuberger, Valeria (Hrsg.): *Nationen, Nationalitäten, Minderheiten: Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945–1990*. Wien, 1994; Heuberger, Valeria (Red.): *Brennpunkt Osteuropa: Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus*. Wien, 1996; Caplan, Richard – Feffer, John: *Europe's New Nationalism: States and Minorities in Conflict*, Oxford, 1996; Boden, Martina: *Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa*. München,

A vizsgált régióban a 20. század elején a két nemzeti királyság két államnemzete – a szerb és a román – rendelkezett modern nemzetállami előzménnyel. Mellettük a Habsburg monarchia területén államjogi szempontból az osztrák, magyar, horvát és részben a lengyel nemzeti közösség alkotott legalább tartományi szinten többségi és államjogi értelemben is domináns közösséget. Etnikai értelemben saját történeti tartományaiiban, illetve etnikai régióiban a cseh, szlovák, szlovén nemzet és a rutén népcsoport is többségi pozícióban élt.

Osztatlan, egységes etnikai–területi állománnyal egy állam területén csak az osztrákok, magyarok, illetve a csehek, szlovének és szlovákok éltek. Ugyanakkor a monarchiabeli románok és szerbek királyságbeli fajrokonaiik igen jelentős kisebbségeit alkották. A lengyelek esetében pedig a németországi és oroszországi lengyelek a galíciai lengyelekkel együtt a felosztott lengyel nemzeti közösség három politikai értelemben véve egyforma súlyú részét alkották.

A Monarchia, vagyis a Habsburg Birodalom osztrák részeinek és a Magyar, illetve a Magyar–Horvát–Szlavón Királyságnak a felbomlása nyomán ez a sajátságosan aszimmetrikus etnoregionális, etnopolitikai és államjogi szerkezet darabjaira hullott, hogy azon nyomban az egységes birodalmi szerkezetet lecserélő nemzetállami struktúrában új alakot öltön.

1993. Pan, Christoph – Pfeil, Beate Sibylle: Die Volksgruppen in Europa. Ein Handbuch. Wien, 2000; Uő: Minderheitenrechte in Europa. Handbuch der europäischen Volksgruppen. Bd. 2., Wien, 2002. Gál Kinga (ed.): Minority Governance in Europe, Budapest, 2002; A nemzetközi szakirodalom elmélyült ismerete alapján készült magyar feldolgozások közül ld. Brunner Georg: Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Budapest, 1995; Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest, 1998. Salat Levente: Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai. Marosvásárhely, 2001; Schöpflin György: A modern nemzet. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. A kérdéskör két világháború közötti magyar vonatkozásairól jó áttekintést ad: Cholnoky Győző: Állam és nemzet: uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon 1920–1941. Budapest, 1996.

A régió etnikai sajátosságai

Melyek voltak a vizsgált régió legfontosabb etnikai sajátosságai a 20. század elején, a két világháború miként változtatta meg azokat és milyen kép rögzíthető a 20. század elején? Az 1918 előtti birodalmi szerkezetben az etnikai régiók, soknemzetiségű városok, kiségiók mellett a felgyorsuló asszimilációs folyamatok jelezték a korabeli migráció, urbanizáció és iparosodás etnikai kísérőjelenségeit, a kormányzati politika prioritásait. A 20. századi nemzetállamok jóval tudatosabban az államnacionalista gyakorlat – például a közigazgatási, telepítési és nyelvpolitika – eszközeivel, kisebbségellenességükkel az etnikai homogenizációnak nyitottak utat.

Az 1920. évi népszámlálások nemzetiségi adatai szerint a térség két legnagyobb nemzeti közösségét a közel 19 milliós lengyel, illetve a közel 13 milliós románság jelentette, amelyet a hatvanezer híján 10 milliós magyarság követett. A két új politikai nemzet, a szerb-horvát és a csehszlovák 8,9, illetve 8,7 millió főt számolt. Ezen belül a szerbek és a csehek száma egyaránt meghaladta a hatmilliót. Az osztrákok 20. századi száma a 6 és 8 millió között mozgott. A régió legkisebb állam-nemzetét a nem egészen hárommillió szlovák, illetve a kétmillió szlovén nemzeti társadalom alkotta. A legdinamikusabb változásokon a szlovák, lengyel és a román közösség ment át, mindhárom nemzeti közösség 70 százalékot meghaladó mértékben növekedett az elmúlt évszázadban.²

A térség kisebbségei közül legnagyobb számban a németek (Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában, Lengyelországban és Jugoszláviában együttesen több mint hatmillió német élt). A második

² A gyakran ellentmondásos adatokra vonatkozóan ld. Rotschild, Joseph: *East Central Europe between Two World Wars*. (= *A History of East Central Europe IX.*) Seattle–London, 1983. (4. kiadás); Glatz Ferenc: *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma*. (= *História plusz*, 1992. 11.) Budapest, 1992; Kocsis Károly – Locsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl, a Kárpát-medencében*. Budapest, 1992. (2. jav. kiadás); Uő: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest, 1998.

legnagyobb kisebbségi csoportot a lengyelországi, csehszlovákiai, jugoszláviai ukrán–rutén kisebbségek alkották 5,3 millió fővel. Őket követték a lengyelországi, csehszlovákiai, magyarországi, romániai és jugoszláviai zsidók együttesen 3,8 milliós lélekszámban. A magyar kisebbségek száma a négy utódállamban 1920-ban 2,8 millió volt. A régió ötödik legnagyobb kisebbségi csoportját a lengyelországi fehér-oroszok egymilliónál nagyobb közössége alkotta. Ezt követően a fél-millió körüli orosz, cigány, bolgár és szlovák kisebbségek következtek, de a vizsgált régióban további tizenkilenc etnikai közösséget regisztráltak az évszázad valamely népszámlálása során százezernél nagyobb lélekszámban: pl. a tatárokat, morvákat, horvátokat, albánokat, litvánokat, lengyeleket, gagaúzokat stb.

A nemzetállamok etnikai jellege

Az új nemzetállamok etnikai összetétele sok tekintetben emlékeztetett a Monarchiára: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban a szerbek aránya 43 százalék volt csupán, a másik két államalkotó nemzeté, a horvátoké 23, a szlovéneké pedig 8 százalék. A 20. század végére államalkotóvá vált bosnyákoké 1920 táján 6, a macedónoké pedig 5 százalék körül mozgott a délszláv királyságban. A cseh népesség Csehszlovákiában éppen csak meghaladta a Köztársaság 50 százalékát, miközben a szudétanémetek száma közel egymillióval meghaladta a hivatalosan egységes csehszlovák államnemzet részeként domináns pozícióba került szlovákok számát. Az önálló tartományi autonómiára kijelölt Kárpátalja ruténsége már nem kapta meg az önkormányzati státuszt.

Lengyelországon belül a lengyelek aránya nem érte el a hetven százalékot, ráadásul a lengyelek arányszáma 1920 és 1930 között az államnemzetek közül egyedülálló módon tovább csökkent a rutének, illetve a zsidók számának igen erőteljes növekedése miatt. Románia ugyan viszonylag erős román többségével egyértelműen nemzetállamnak számított, az össznépességének több mint egynegyede mégis valamely kisebbséghez tartozott és az újonnan Romániához került erdélyi, bántági területeken a román többség jó ideig nem volt adott. Magyarország a

1. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában

maga 600 ezres német, közel háromszázezres szlovák és további 100 ezres többi kisebbségével – egyébiránt Bulgáriához hasonlóan – a jelentős, 10 százalékot meghaladó kisebbségi csoportokkal rendelkező államok közé tartozott, mint egyébként a vizsgált államok mindegyike.

A régió államainak etnopolitikai modelljei

A 20. század során a régiónak ez a részben mozaikszerű, részben kompakt etnikai régiókra, részben pedig diaszpórákra, enklávákra tagolódott összetett 19. századi etnoregionális szerkezete rendkívüli mértékben megváltozott. A holocaust következtében három-négyszázezer izraelita felekezetű túlélő kivételével megszűntek létezni a régió számos régiójában meghatározó súllyal jelenvolt zsidó közösségek. A legszámottevőbb maradék zsidóság Magyarországon a 20. század második felében nem igényelte a maga számára a nemzeti kisebbségi státuszt, sem az azzal járó jogokat, önmagát kizárólagosan származási, illetve vallási közösségként határozza meg. A második világháború után üldözések, kitelepítések, elvándorlások és az asszimiláció együttes következményeként megszűntek a nagy lélekszámú német kisebbségek, Lengyelország, Csehszlovákia keleti határainak radikális átalakulásával az eredeti létszám 4-5 százalékára csökkentek a ruszin, ukrán és fehérorosz kisebbségi közösségek is.

A magyar kisebbségek száma szintén folyamatosan csökken, visszaszorulásuk elsősorban a városokban igen gyors ütemű, csak a legutóbbi tíz év során 300 ezerrel csökkent a kisebbségi magyarság száma, amely csökkenésnek közel kétharmada az elvándorlásra, a Magyarországra és a harmadik országba történő kivándorlásra vezethető vissza.³

³ Az etnikai változásokra vonatkozóan ld. Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955). Budapest, 1995; Szabó A. Ferenc: Egymillióval kevesebben. Emberveszteségek, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon 1941–1960. Pécs, 1998; Gyurgyík László – Sebők László: Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002. Budapest, 2003. Kocsis Károly – Kocsisné Ho-

A kelet-közép-európai kis és közepes nemzetállamok 20. századi legfőbb belső rendező elve a nemzetiségi elkülönülés, a nemzeti önrendelkezés, a nemzetállami függetlenség kivívása, nemzetközi jogi körülbástyázása volt. Tomáš Garrigue Masaryk *Új Európa* című 1917. évi politikai programtanulmányában egész Európára vonatkoztatva, de valójában a kelet-közép-európai régió újrendezésének alapeszméjeként az államok nemzeti, demokratikus és szocialista alapokon történő újraszervezését jelölte meg a nemzeti önrendelkezés legfőbb értelmének:

„Európa nemzetei politikai egyesülésre, felszabadulásra és általában arra törekcsenek, hogy Európát a nemzetiségi elv alapján politikailag újraszervezzék. A demokrácia, szocializmus és nemzetiség közötti belső történeti összefüggés magyarázza meg, hogy a demokratikus államok, Franciaország, Anglia és Olaszország stb. és újabban a forradalmi Oroszország az összes nemzetek önrendelkező jogát ünnepélyesen elismerték.”⁴

Masaryk egy évvel az első világháború előtt még persze tisztában volt azzal, hogy az etnikai elv önmagában roppant sérülékeny, kizárólagos érvényesítésének ezernyi akadálya lesz. Azonnal szembesülni kellett például a cseh emigrációnak a cseh történeti államjoghoz való ragaszkodásával. Meg kellett győznie a győztes nagyhatalmakat arról, hogy Közép-Európa stabilitását nem lehet etnikai határok szerint elkülönített államokra bízni, szükség lesz a gazdasági, földrajzi, történeti szempontok figyelembe vételére az új államhatárok kijelölésekor. Ezzel együtt a csehszlovák, román, jugoszláv béke delegációknak nem volt egyszerű dolguk, amíg végleg elhitették a „békecsinálókka”, hogy a régió etnikai

dosi Erzsébet: Magyarok, i. m. Ludwig, Klemens: Ethnische Minderheiten in Europa: ein Lexikon. München, 1995; Rehder, Peter (Hrsg.): Das neue Osteuropa von A–Z: Staaten, Völker, Minderheiten, Religionen, Kulturen, Sprachen, Literaturen, Geschichte, Politik, Wirtschaft, neueste Entwicklungen in Ost- und Südosteuropa. München, 1992; Sparer, Norbert: Minderheiten in Mitteleuropa. Bozen, 1999.

⁴ Masaryk, Tomáš Garrigue: Az új Európa. A szláv álláspont. Košice, 1923. 29.

kevertsége olyan mérvű, hogy az etnikai szempontból méltányos önrendelkezés lebonyolításához szükséges plebiszcitumok, döntőbíráskodások körülményes mechanizmusai eleve csődöt mondtak volna. Segítségükre volt persze a nagyhatalmi érdekek és a nemzeti önrendelkezés nyugat-európai értelmezésének sajátos keveredése, a térség mielőbbi pacifikálására törekvő győztesek stratégiai, geopolitikai érdekeinek elsődlegessége. Masaryk mindazonáltal hosszabb távon elképzelhetőnek tartotta az etnikai elv véghezvihetőségét, a szükséges korrekciók megállapodásos, konszenzusos megtételét, s többször hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a szabad nemzetek önkéntes szövetkezésének perspektívája jelenti a régió nemzeti kérdéseinek igazi megoldását.

Bibó István a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról értekezve – a második világháború utáni méltányos béketeremtés reményei és illúziói közt – azt próbálta megindokolni, miért és hogyan lehetett, kellett volna a régió etnikai alapozású nemzeteinek helyét, egymáshoz való viszonyát, egymás közötti határait az etnikai realitások és válaszvonalak mentén kijelölni. „...Közép- és Kelet-Európában az egész területi összevisszaság mögött az áll, hogy ezen a területen a nemzetek az egynyelvű emberek összességeivé váltak. Aki tehát ezeket a nemzeteket jól el karja határolni, annak történeti keretek helyett immár a nyelvi keretekhez kellett igazodnia. Az önrendelkezési jognak tehát ezen a területen az az értelme, illetőleg az lett volna az értelme, hogy rajta keresztül megoldáshoz tudjon jutni az a jellegzetes közép- és kelet-európai helyzet, hogy egy csomó ember történetileg olyan közösségekhez tartozik, melyek nem felelnek meg immár nemzeti hovatartozásának.”⁵ Félévszázaddal a bibói diagnózis és recept rögzítése után a 21. század eleji fejlemények látszólag Masaryknak adnak igazat. Az államok területi integritása és szuverenitása az európai integráció folyamatában felülkerekedett a nemzeti önrendelkezés etnikai értelemben vett elv- és érvrendszerén. A múlt század második felében lezajlott migrációs, asszimilációs és homogenizációs, szegregációs folyamatok is mintha a kelet-közép-európai nemzetek államnemzeti ambícióinak megerősödését, s ezzel a nyugat-európai nemzetépítés modelljeinek, gyakorla-

⁵ Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. in: Uő.: Válogatott tanulmányok 1945–1970. 2. köt. Budapest, 1986. 251–2.

tának átvételét igazolnák. Ráadásul az Unióban ez a fajta államnemzeti magatartás egy ideig minden bizonnyal tovább erősödik.

A másik oldalon viszont a régió nemzeti kisebbségei közül a magyar, szláv, albán népcsoportok közösségi identitásának a nemzeti közösségtudat jórészt domináns eleme maradt, az anyanyelv, az anyanyelvi kultúra szoros szálakkal kötik ezeket a minoritásokat az anyanemzeteikhez. A kelet-európai, szovjet típusú államhatárok, határrezsimek megszűntével ezek a nemzeti kötődések ismét felerősödhetnek és a rendezetlen státusú kisebbségi csoportok tagjai közül sokan választhatják majd az anyaországba történő áttelepülést, ami új helyzet elé állíthatja az érintett államokat. Ennél is fontosabb fejlődési tendenciák bontakozhatnak ki az érintkező határ régiókban és etnikai kontaktus zónákban, ahol a regionalizáció az integráció szükségszerű kísérőjelenségeként teremthet új etno- és identitáspolitikai helyzeteket. Masaryk és Bibó önrendelkezés-felfogásának 21. századi próbáját ezek a mélyebb folyamatok jelentik majd.

A kelet-közép-európai nemzetállami rendszer működésképtelenségének okai

Amennyiben több generációnyi, illetve több rendszer- és határváltozásnyi történeti időből visszatekintve az 1918–1920. évi kelet-közép-európai államjogi változások eredendő, mondhatni születési hibáit, valamint a létrejött nemzetállamok tévedéseit, az államnacionalizmus hibáit, bűneit, következményeit katalogizálni szeretnénk, legalább három nagy csoportra érdemes felosztanunk a negatív jelenségeket. Vagyis azokat az okokat és tendenciákat, amelyek miatt nyolcvan–kilencven évre nyúlt el a Masaryk által szükségszerűnek tartott *kitérő*, illetve hogy a régió nemzetállami fejlődésének Bibó István által leírt *zsákutcájából* ilyen hosszú ideig nem sikerült kiutat találni.⁶

⁶ A régió államainak etnopolitikai fejlődéséről ld. Kende Péter: *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* Budapest, 1994; Szokolay Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 1996; Poland – A Country Study, Library of Congress, Federal Research

A **történeti okok** kategóriájába sorolhatók a Monarchia belső átalakulási tendenciáit elakasztó mulasztások és osztrák, magyar részről folyamatosan működtetett centralizáló szándékok, asszimilációs elképzelések. A nemzeti és regionális különbségek elismerésének, kibontakoztatásának akadályozása ezekből a negatív állampolitikai reflexekből következett.

Ugyanilyen történeti tényezőknek számítanak a másik oldalon a nemzeti mozgalmaknak Jászi által valóságos és álirredenták kategóriájába sorolt egységtörekvései, amelyek a történelem instrumentalizálásával és meghamisításával, a háborús propaganda eszközeivel próbálták kiegyensúlyozni és legyőzni a magyar és osztrák államapparátus rövidlátó sovinizmusát. A legsúlyosabb történeti okok közé kétségkívül az első világháború éveiben is kihasználatlanul és kipróbálatlanul maradt reformtervek elsikkasztása, a tárgyalásos nemzetiségi béke megteremtésének erőtlensége bizonyult. Az államnacionalista tendenciák történeti okai közt nyilvánvalóan az elszenvedett sérelmeknek az állami ideológiába, iskolai oktatásba beépült elemeit, azok generációkon keresztül történt sulykolását éppúgy meg kell említenünk, mint a magyar és német irredenta ellentétes irányú, de azonos alapállású attitűdjét.

A **külső okok** kategóriájában a világháború után békefolyamat nagyhatalmi forgatókönyveit és az utódállamok katonai fait accompli politikáját, illetve a területi igényekben, határkijelölésekben jelentkező mértéktelenségét, geopolitikai, katonai pragmatizmusát jelölhetjük meg. A legújabb kori békerendezések persze majd minden esetben büntetőjellegűek is voltak, s a nagyhatalmak részéről minden esetben a pacifikációs szándéknak rendelődtek alá az eredetileg fennen hangoztatott alap-

Division; Leff, Carol Skalnik: National Conflict in Czechoslovakia: the Making and Remaking of a State 1918–1987. Princeton, 1988; Kemp, Walter: Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: a Basic Contradiction. London, 1999; Schöpflin, George: Politics in Eastern Europe 1945–1992. Oxford, 1993; Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Budapest, 1999. Banac, Ivo: The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics. London, 1984. Jelavich, Barbara: A Balkán története. Budapest, 2000; Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség, i. m.

elvek: a versailles-i, Saint Germain-i, trianoni, neuilly-i békeszerződések kétségkívül az új államrendszer működőképességének gazdasági, stratégiai és geopolitikai garanciáit is igyekeztek megteremteni. Az államnacionalizmus külső okai közt még a kisantant és a római jegyzőkönyv országai, illetve a Berlin–Róma tengely szövetségesei és áldozatainak közötti konfliktus nagyhatalmi meghatározottságát, a gazdasági, külkereskedelmi kiszolgáltatottságot kell megemlítenünk.

A negatív tendenciáknak, a kisállami rendszer regionális együttműködés terén alapvetően hátrányokat felhalmozó történetének harmadik nagy okcsoportjába a kisállamok közötti együttműködés **belső ellentmondásait**, a kelet-közép-európai nemzetállami rendszer immanens ambivalenciáit, az együttműködés elmélyítése helyett a formális diplomáciai megoldások álmegoldásait, az elválasztó jellegű határok folyamatos megerősítését, a nagyhatalmak által egyébiránt rendre kihasznált kölcsönös konfliktusok életben tartását sorolhatjuk. E tekintetben nem volt különbség a francia, német és a szovjet magatartás között.

Ide tartozik a határrevíziót minden áron megvalósítani igyekvő magyar politika és a békés, megegyezésszerű határrevízió lehetőségét eleve kizáró csehszlovák, román, jugoszláv magatartás konfliktusa is. Ez utóbbi egyébiránt a belső megosztottság, szembenállás ezer más megnyilvánulásához hasonlóan a német-olasz háborús politika, a szovjet nagyhatalmi politika számára jelentett igazán kedvező alkalmat a régió nemzetjeinek egymással szembeni kijátszására, az államok megosztottságának elmélyítésére. Hogy pl. a szovjet politika milyen hathatósan tudott élni ezzel az eszközzel, annak az 1968-as csehszlovákiai csoportos bevonulás a legmegdöbbentőbb példája, de az országokon belüli nemzeti konszenzusok kimunkálását is jórészt ezzel a technikával akadályozták a beavatkozó nagyhatalmak.

A nemzetállamok etnopolitikai csoportosítása

A versailles-i békerendszer keretében a győztes és vesztes kisállamok a status quo és a revízió két pólusához kötődően egymással és egymással szemben – katonai és részben politikai szövetségekbe tömörü-

1. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában

lő nemzetállamokként – a régió új és régi rend- és rendszerfenntartó hatalmainak erőviszonyait igyekeztek leképezni. A régiót a két világháború között előbb a versailles-i békerendszer francia kísérletezései, majd a harmincas évektől Németország és Olaszország megerősödő jelenléte, a második világháború előestéjén pedig az 1939. augusztus 23-ai Ribbentrop–Molotov-paktummal kezdődő német–szovjet rivalizálás, illetve érdekszféra-politika erővonalai osztották meg.

A kelet-közép-európai versailles-i békerendszer államait etnopolitikai szempontból négy csoportba lehet besorolni:

- Súlyos területi és etnikai veszteségeket elszenvedett vesztes államok: Osztrák Köztársaság, Magyar Királyság (a Balkánon ebbe a csoportba tartozott a Bolgár Királyság). Ezeket az államokat a nemzeti reintegrációra, a területi revízióra, az államon belül pedig az asszimiláció folytatására való törekvés jellemezte.
- Újraegyesített, illetve kibővített nemzetállamok: Lengyel Köztársaság, Román Királyság (a területek, tartományok unifikációja, erős centralizáció, kisebbségek háttérbe szorítása, megosztása, asszimilációja, a nemzetállami jelleg felerősödése).
- Pszeudoföderációk formájában egyesített többnemzetiségű államok: Csehszlovák Köztársaság, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság. A két országot a demokrácia eltérő mértéke ellenére egyformán erős centralizmus jellemezte, amelyre a kisebbségi nemzetek autonómista szeparatista törekvések formájában válaszoltak. Mindkét állam az első periódusban etnikai sokszínűségét külpolitikai fenyegetettségként élte meg, s ezzel szemben a csehszlovák és jugoszláv politikai nemzet gondolatát állameszme szintjére emelték.
- Balti nemzetállamok: Lett Köztársaság, Litván Köztársaság, Észt Köztársaság. A három balti államot a belső konszolidáció igénye, kisebbségi kérdés rendezése, a szovjet–orosz, lengyel, német szomszédságból adódó veszélyeztetettség érzése jellemezte.

Jóllehet a békerendszer a wilsoni önrendelkezés doktrínájára alapozva próbálta a régió területén osztozó birodalmak nemzetállami felosztását elvégezni és legitimálni, a Szovjet-Oroszországban és a Magyar Tanácsköztársaságban testet öltött bolsevista veszélyre, illetve a kato-

nailag megerősödött utódállamok ellenállására hivatkozva mind az osztrák, mind a magyar etnikai korrekciós igényeket figyelmen kívül hagyták. A Szudéta-vidék, Dél-Szlovákia, Kárpátalja, Erdély, Bánság, Vajdaság, Muravidék esetében a nyelvi-etnikai realitásokat megerősítve állapították meg a végleges politikai határokat.

Romsics Ignác összegzően a nemzetiségi önrendelkezés háttérbe szorítását, illetve a stratégiai-gazdasági érdekek előtérbe helyezését a következőképpen jellemzi: „Ezt a fennen hirdetett elvet azonban olyan mértékben alárendelték más – főleg stratégiai és gazdasági – szempontoknak, hogy Délkelet-Európa új állami konfigurációja annyira sem felelt meg a nemzeti-etnikai elvnek, amennyire azt az egyébként bonyolult néprajzi–demográfiai viszonyok lehetővé tették volna.”⁷

Jóllehet minden érintett nemzet minden felelős politikusa tisztában volt azzal, hogy önmagában a nemzeti, nyelvi, etnikai elv nem alkalmas homogén nemzetállamok megteremtésére, a Monarchia megreformálhatatlansága, már 1914 előtt arra a gondolati pályára állította őket, a Monarchia tényleges összeomlása pedig visszavonhatatlanul elkötelezte őket a birodalmi szerkezetek lebontása és a maximális határok közt elképzelt nemzetállamok megteremtése mellett. A régió etnikai szerkezete, a nemzetállamok, nemzetállami kezdemények középkori előzményei, s azoknak a történeti köztudatban élő hagyományai, politikailag instrumentalizálható szimbolikus tartalmai eleve olyan területi célok mentén mobilizálták a nemzetépítő programokat, amelyek magukban hordozták a 20. század határ- és kisebbségi konfliktusait, migrációs és asszimilációs tendenciáit, s ezekkel együtt természetesen a közeledési kísérletek kudarcait.

A föderatív megoldások csődje

Volt-e, lehetett-e volna valós alternatívája a régió 20. századi nemzetállami fejlődésének. A kérdés nem teljesen indokolatlan, hiszen akár

⁷ Romsics Ignác: A délszláv válság(ok) háttere, Európai Utas, 1999. 2. (35). Lásd még uő.: A trianoni békeszerződés. Budapest, 2001. 125–128., 230–233.

a belülről kialakított, akár pedig a kívülről sugalmazott föderatív tervezetekről, elképzelésekről, akár a szovjet blokk negyven éven keresztül átélte és jó ideig fejlődőképességnek tartott egyközpontú világmodelljéről érdemes elgondolkodnunk, milyen mértékben kínáltak reális lehetőséget a kisállami választvonalak, szembenállások eltakarítására, meghaladására.

Masaryk és Jászi egymástól eltérő megközelítései a kelet-közép-európai nemzetek egymáshoz való viszonyának rendezésére 1918 után alapvetően három kérdésben különböztek egymástól: a nemzetek egyenjogúsítását Jászi Oszkár a miniszter, megoldhatónak tartotta a soknemzetiségű Monarchián belüli belső elhatárolódással, illetve egybekötött föderatív típusú átalakítással. Masaryk számára a szuverén nemzetállamok megteremtése megkerülhetetlen feltétele volt ugyanennek a folyamatnak. Jászi az első világháborút követően lehetségesnek tartotta a nemzetek megegyezését, Masaryk elképzelhetetlennek, veszélyesnek és a csehek szempontjából károsnak. Jászi a régió már létező nemzetállami számára a Monarchia föderalizálását minden tekintetben előnyösnek, saját nemzetállamiságuk megduplázódásával járó folyamatnak tartotta volna. Masaryk szerint 1918-ban a nemzetállami átrendeződésnek semmilyen más reális alternatívája nem létezett, s ebben a 20. századi történelem ugyancsak neki adott igazat.⁸

A közép-európai föderalizmus szempontjából természetesen nem csupán az érintett nemzetek ellenérdekeltségei jelentettek akadályt, hanem a meghatározó nagyhatalmak magatartása is. Az 1918. évi helyzetben egyedül a régióban legkevésbé fontos amerikaiak számára tűnt jó ideig kívánatosnak valamilyen föderatív, konföderatív egység létrehozása, de ezt a magyar és osztrák központú összetett államot a békekonferencia meghatározó tényezői egy pillanatra sem tekintették tárgyalási pozíciónak. A második világháború vége felé ugyanez történt a brit konföderációs elképzelésekkel, amelyek sírjának megásásához egyébiránt a csehszlovák–lengyel konföderációs tervek kudarca is jelentős mértékben hozzájárult.

⁸ Masaryk és Jászi 1919. évi vitájáról, annak érvrendszeréről részletesebben lásd a könyv harmadik tanulmányát (75–84).

A versailles-i békerendszernek Kelet-Közép-Európában 1920-ban és a két világháború közötti időszakban öt alapvető ok miatt nem lehetett, nem alakulhatott ki egyenértékű alternatívája:

- a régió nemzeti politikai elitjei számára az ideális nemzetállami keretek jelentették a vágyképet, az optimális megoldást, s ehhez képest bármilyen más államjogi megoldás háttérbe szorult.
- A két világháború között a győztes és vesztes államok szembenállása, a második világháborút követően a vasfüggöny kialakulása, majd pedig a Szovjetunió nagyhatalmi érdekszférájának játékszabályai eleve megakadályozták a nemzetek közötti érdekegyeztetés ilyen irányvételét.
- A nemzetállami határok átjárhatatlansága, vagy legalábbis korlátozott átteresztőképessége hetven éven keresztül fenntartotta a határok demarkációs, katonai jellegét, megakadályozva így a közvetlenül érintkező régiók kapcsolattartását.
- A régió államainak etnikai szerkezete, az etnikai érdekeket keresztvező államhatárok mindvégig erős konfliktuspotenciálja minden változás ellenére folyamatosan a föderalista típusú megoldásokban érdekelt és ellenérdekelt országokra osztotta a régió államait.
- A régió ellenzéki mozgalmaiban az összefogás, a regionális együttműködés eszméje éppúgy alárendelődött a régió nagyhatalmi meghatározottságából adódó törvényszerűségeknek, mint a gazdasági közeledés, együttműködés célszerűségét hirdető törekvések: az európai integrációs folyamat előkészítő szakaszában ezért maradtak jórészt felhőjátékok szintjén a regionális együttműködés eszméi és céljai. Ráadásul az integrációs versenyben is felülkerekedtek a rivalizálás motívumai.

A kisállami rendszer első történeti csődje

Az egy többségi, illetve államnemzettel rendelkező kelet-közép-európai államok (Ausztria, Magyarország és az általunk pszeudoföderációként meghatározott Csehszlovákia és Jugoszlávia között igen jelen-

tős államjogi különbségek alakultak ki, ami tovább nehezítette a versailles-i rendszer belső stabilizálódását. A térség valamennyi állama valójában erőteljes asszimilációs politikát folytatott, ez alól Magyarország sem volt kivétel, ami sokszor hiteltelenné tette Budapestnek a népszövetségi kisebbségvédelmi rendszeren belül tanúsított jogvédő magatartását a kisebbségi magyarok vonatkozásában. Még a Saint Germain-i kisebbségvédelmi szerződésben magára vállalt kötelezettségeinek leginkább megfelelni kívánó Csehszlovákia is minden elkövetett annak érdekében, hogy a korábban felkínált és vállalt keleti svájci modellt mielőbb sírba tegye.

A közigazgatási reformok sorozatával eleve megghiúsított mindenfajta területi alapú rendezést a német, magyar, rutén és lengyel kérdés kezelésében, közel százezer nem cseh és nem szlovák állampolgár esetében nem adta meg a békeszerződésben előírt állampolgársági jogot, a kisebbségi oktatásügyben pedig a közép- és felsőfokon egyértelműen diszkriminatív magatartást tanúsított. A nyelvi jogok betartásában pedig a közigazgatás minden eszközét bevetette, hogy a járássok, városok 20 százalékos minősítései szintje alá vigye a helyi német, illetve magyar közösségeket.

A versailles-i rendszert alkotó nemzetállamok legnagyobb etnopolitikai tehertételét azonban kétségkívül a két pszeduoföderáció politikai nemzeteinek államjogi inkongruenciái, belső nemzeti konfliktusai jelentették. A cseh-szlovák érdekellentétek rögtön a húszas évek elejétől kezdve a szlovák autonomizmus és a cseh centralizmus állóháborújába torkolltak, s átmeneti fegyverszünetek ellenére az 1930-as évek közepére tulajdonképpen mindenki számára világossá vált, hogy a masaryki-beneši Köztársaság egységeszménye menthetetlenül megbukott. Ennél is súlyosabb volt a szerb-horvát, s részben a szerb-szlovén viszony a jugoszláv királyságban: a szerb-horvát ellentét az állam szétesésével fenyegetett, s a királyi diktatúra bevezetése 1929-ben a parlament és a politikai pártok feloszlátásához vezetett. A királyi diktatúra azután valójában melegágyává vált a horvát önállósulási törekvéseknek, illetve az albán és macedón szeparatista mozgalmaknak.

A második világháború kirobbanását a régióban végbement államjogi átrendeződések egész sora: az Anschluss, Csehszlovákia felbom-

lása, a Cseh–Morva Protektorátus, illetve az önálló Szlovákia kialakulása előzte meg. A Balkán képlékenységet pedig Albánia olasz megszállása, majd pedig Hitler 1941. évi sikeres jugoszláviai hadjárata tette ismét mindenki számára láthatóvá.

A kisállami rendszer a világháború első két évében semmilyen érdemi ellenállást nem tudott kifejteni sem a németekkel, sem a szovjetekkel szemben. A térség két legnagyobb állama közül Lengyelország megszűnt létezni, Románia pedig közel eredeti nagyságára csökkent. A két pszeudoföderáció széthullott, s helyükön két korábban másodrendű pozícióban élt nemzet kezdte építeni a maga nemzeti bábállamát.⁹

Ezzel egyidőben a német és a magyar revíziós politika végzetesen egymásba kapcsolódott és a magyar kérdés kezelésére kidolgozott erőszakmentes és nyugat által is támogathatónak tartott változatai egyszer s mindenkorra kompromittálódtak. A szovjet-orosz paktumpolitika 1939 nyarán azonban az egész köztes-európai koncepció felett kimondta a végítéletet, hiszen Lengyelország soron következő lerohanásával az egész versailles-i Közép-Európa egyetlen nagyhatalmi formájú állama omlott össze kártyavárként. A maradék kisállami szuverenitások pedig rövid időn belül feltétel nélkül besorolódtak a német, a Baltikumban pedig a szovjet ellenőrzés, illetve érdekszféra alá. A konfliktusmezőbe került Románia pedig 1940-ben rövid négy hónap alatt elveszítette Besszarábiát és Dél-Dobrudzsát.

⁹ Szlovákia 1939. március 14-én Csehország német megszállásának napján vált önállóvá. Igazi nemzetállamként működött, ahol a német és a magyar népcsoport együttes létszáma nem érte el a tíz százalékot. A két kisebbség rendelkezett ugyan egyszemélyes parlamenti képviselettel, de a magyar kisebbség jogai csak a reciprocitás elve alapján működtek. A német kisebbség a német-szlovák védelmi szerződés alapján különleges jogokat élvezett. Kováč, Dušan: Szlovákia története. Pozsony, 2002. Horvátország 1941. április 10-én vált függetlenné: a horvátok 1102 után ismét önálló állammal rendelkeztek. A horvát területek mellett az új állam megkapta Bosznia-Hercegovinát: a horvátok összlakosságon belüli aránya 52 százalék volt, a 3,4 millió katolikus horvát mellett 1,8 millió szerb és 700 ezer muzulmán élt a horvát állam területén. Sokcsevics Dénes–Szilágyi István–Szilágyi Károly: Déli szomszédaink története. Debrecen, 1994. Jelavich, Barbara: A Balkán, i. m.; Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Budapest, 2003. 469–480.

A pártállami rendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európa országaiban

A kelet-közép-európai kis államokban a második világháborút követő két-három évben lezajlott belpolitikai átrendeződések – minden helyi, nemzeti sajátosság ellenére – közismert módon többé-kevésbé azonos politikai forgatókönyv alapján zajlottak le. A polgári, az agrár- és a nem kommunista baloldali pártok vezetői Lengyelországban, Csehszországban, Szlovákiában, Magyarországon és Romániában egyaránt elég korán felismerték, hogy az átrendeződésekben mindenütt egyre agresszívebben kezdeményező kommunisták célja 1946 tavasza után egyértelműen a Szovjetunió érdekeit szolgáló kommunista hatalomátvétel előkészítése volt, de a felismerést csak korlátozott érvényű ellenlépések, ideiglenes, elodázó politikai megoldások követték.

Kiindulópontként a magyarországi rendszerváltás történettudományi-ideológiai előkészítésében eddig kevésbé méltányolt Tényfeltáró bizottság 1990-ben Törvénytelen szocializmus címmel közreadott jelentésének meghatározását idéznénk a magyarországi fordulatról: „A társadalmi haladás ügyének felgyorsítása érdekében a térség kommunista pártjai a hatalom megszerzésének utolsó szakaszában egyértelműen a sztálini típusú szovjetrendszert jelölték meg követendő példaként. A »társadalmi haladás« terminusa ekkor e körben a szocializmust, ez pedig a sztálini szovjetrendszert, vagyis (...) a »felülről« végrehajtott »forradalmat« s mint eredetileg is: sztálini önkényuralmi szisztéma létesítését jelentette. Elvileg ez volt a fordulat lényege. Lényegét tekintve viszont a gyakorlat sem tért el ettől.”¹⁰

Az 1947–49. évi kelet-európai fordulat, a sztálini típusú kommunista pártállam kiépítését biztosító hatalomátvételnek ráncok hagyományozódott, de talán túlzottan eufemisztikus megjelölése mögött az egész térségben kétségkívül az idézett definíció nyers történeti valósága mutatható ki. A kelet-közép-európai fordulatoknak persze a központi forgató-

¹⁰ Törvényellenes szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése. Budapest, 1990. 38.

könyvben is voltak alternatív variánsai, mi több a forgatókönyvet hol a nemzetközi helyzet fokozódása miatt, hol meg a nagy sikerre való tekintettel újból és újból korrigálták. A lényegét – a kommunista hatalomátvétel törvényt, nemzeti érdeket, választói akaratot nem ismerő erőszakos jellegéről megrajzolható képet – azonban mindezek a variánsok egyáltalán nem módosítják.

A kelet-közép-európai „átmenet” országai közül Lengyelország, Bulgária és Románia – a korai sztálini elképzelések szerint két zónára osztott kelet-európai szovjet érdekszférában – azonnal a kommunista övezetbe, a többi állam viszont – köztük a Beneš és Gottwald általirányított Csehszlovákia, a koalíciós Magyarország – az úgynevezett közbülső, a fokozatos kommunista befolyás zónájába volt besorolva.

Charles Gáti, akitől a szovjetek által imigyen felosztott Kelet-Európa-modellt idéztük, magyarul 1990-ben megjelent könyvében hivatkozik Geir Lundestad 1974-ben készült munkájára, ahol a szerző a szovjet befolyási övezetet négy gyűrűre osztotta: külső és belső gyűrűre, a közbülső zónára, ahova Ausztriát, Finnországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Jugoszláviát, Albániát és Kelet-Németországot sorolta. Ezen kívül abszolút zónának nevezi azt a területet, amely a második világháború után került a Szovjetunióhoz, tehát a balti államokat, a lengyelektől és a finnektől, Csehszlovákiától és Romániától elcsatolt részeket, illetve tartományokat.¹¹

A kelet-közép-európai pártállami korszakban használt „szovjet blokk” anakronisztikus és földrajzilag tagolatlan fogalmát ily módon a belső kommunista gyűrű és a közbülső – tehát legalább átmenetileg vegyes, koalíciós zóna országaira szűkítve, azonnal felmerülhet a kérdés: az ugyancsak a közbülső zónához tartozó Ausztria és Finnország különfejlődésével összehasonlítva lehet-e valamilyen mértékben árnyalni a zóna 1948-ban kommunista uralom alá került országainak a belső mozgásteréről kialakult képet? A későbbi kelet-közép-európai szovjet blokk történetírásában már-már parttalan fatalizmussal, pre-

¹¹ Charles Gáti: Magyarország a Kreml árnyékában. Budapest, 1990; G. Lundestad: The American Non-Policy toward Eastern Europe 1943–1947. New York, 1975. 435–450.

desztinációs alázattal volt szokás kezelni a fordulat éveinek bel- és külpolitikai történéseit, mintegy utólag is kizárva mindenfajta ellenmozgás, alternatíva lehetőségét.

A kiváló cseh történész, Karel Kaplan magyarul is megjelent könyvében azt állítja, hogy „Moszkva közép-európai érdekeit és szándékait a térség országainak magatartásától függetlenül, minden esetben keresztül vitte volna, hiszen a világháborút követően nem volt a világon olyan erő, amely ebben képes lett volna a szovjeteket megakadályozni”.¹² Ormos Mária pedig talán még ennél is egyértelműbben fogalmazott, amikor ezt írta: „...a dunai térség országainak sorsán semmit sem módosított, hogy a náciknak ellenálltak, vagy mellettük harcoltak, hogy megszervezték az árnyékkormányukat vagy sem, hogy Moszkva intését az első pillanatban vagy csak súlyos nyomás alatt követték. 1944–1946-ban Sztálin gyakorlatilag szabad kezet kapott ebben az övezetben, és a végzetes lépést a következő évtizedben senki sem korrigálta.”

Ormos Mária mindezt azzal is magyarázhatónak vélte, hogy „minden egyes országban akadt egy »élcsapat«, amely vállalkozott arra, hogy saját országát bábállammá alakítsa át. A többi erő, a többi párt, az ellenérdekelték hatalmas tábora viszont nemcsak saját kommunista vezetőségével állt szemben, de egyúttal a hatalmas és állig felfegyverzett Szovjetunióval is. Ez ellen pedig – s ez a végkonklúzió (amint 1956 és 1968 is megmutatta) – külső segítség sem volt, de nem is lehetett, hiszen az akkor már és még egy lett volna a háborúval.”¹³

Az egyik kérdés, amit röviden érinteni szeretnék, hogy a kétségkívül sok mindenben sajátos osztrák és finn különút és a közbülső zóna többi országainak belpolitikai fejlődésében valóban csak a szovjet érdekérvényesítés különböző foka volt a meghatározó, vagy mégiscsak kimutathatóak, és figyelembe vehetőek azok a kétségkívül létezett különbségek, amelyek az „élcsapatok” és a többi pártok magatartását megkülönböztették a közbülső zóna két különutas államában, illetve a szovjetizált országokban.

¹² Kaplan, Karel: Pravda o Československu. Praha, 1990. 22. (A könyv magyarul is megjelent Csehszlovákia igazi arca címmel [Pozsony, 1994].)

¹³ Törvényellenes szocializmus, i. m. 9.

Vegyük példaként a finneket: a finnlandizációnak a 20. század hetvenes–nyolcvanas éveiben nálunk is vágyakozással emlegetett összetett modelljében a szovjetek különleges finnországi gazdasági érdekei mellett érdekes szerep jutott a finn kommunistáknak, akik 1945 márciusában csupán egy mandátummal kaptak kevesebbet a legerősebb Szociáldemokrata Pártnál. A Moszkva hathatós politikai támogatását élvező finn kommunista pártban azonban nem sikerült végrehajtani azt a fajta belső erőátcsoportosítást, amely a magyar, a csehszlovák, a lengyel kommunista pártokban könnyen vagy nehezebben, de mindenütt sikerült. A Moszkvából hazatért úgynevezett finn rubelkommunisták alulmaradtak a párton belüli küzdelemben a hazai nemzeti szárnyal szemben. A kormányban ezzel együtt Finnországban a szociáldemokrata párt mindvégig következetesen elhatárolta magát a kommunistáktól, még ha együtt is kellett kormányozniuk. A kormányban egyébként Leino, kommunista belügyminiszter jó ideig kelet-közép-európai kommunista kollégáinak módjára viselkedett, utóbb azonban – igaz mint súlyos alkoholista –, magát minden létező alkalommal azzal védte, hogy ő ugyan kommunista, de nem akármilyen, hanem országmentő finn kommunista. A szocialisták elvi magatartása a „veszély éveiben”, ahogy a finnek a háború befejezésétől a békeszerződés aláírásáig terjedő időszakot nevezik, a szovjetesítés elkerülésének kétségkívül döntő belső mozzanata volt.

A finnlandizáció másik, külpolitikai kulcseleme, a Szovjetunió gazdasági érdekeinek jobban megfelelő prosperáló finn gazdaságnak csak is kapitalista gazdasági keretek közt fenntartható rendje, illetve Finnországnak a Szovjetunió biztonságpolitikai érdekeit nem keresztező blokkon kívül maradása. A finn különös egyedi vonásai elvitathatatlanok, a szocialisták, kommunisták mozgásterének részletes tanulmányozása mindazonáltal a közbülső gyűrű többi országaiban történt kapitulációk természetrajzának jobb megértéséhez is hozzájárulhatna.

Ehhez képest a csehszlovák kommunista párt Csehországban és Szlovákiában is kezdettől fogva mindent elkövetett annak érdekében, hogy a prágai kormányban és a pozsonyi megbízotti testületben túlsúlyra jusson, a polgári pártok képviselőit pedig onnan mielőbb eltávolítsák. Klement Gottwald a csehszlovák kommunista párt főtitkára, s

mögötte Viliam Široký, Karol Bacílek, s még jó néhányan mindvégig azok közé a türelmetlenebbek közé tartoztak, akik Boleslav Bieruthoz és a lublini lengyel kormány kommunistáihoz hasonlóan minden apró ügyet a leszámolás nagy dominójának részeként értelmeztek. Mint ahogy a Gheoghiu-Dej vezette Román Kommunista Pártnak is sikerült elérnie a „tíznaponként újabb válság” jelszó jegyében, hogy az ország belpolitikai stabilizálódása, valamilyen nemzeti konszenzus kialakítása helyett a folyamatos kommunista nyomásgyakorlás határozta meg az események alakulását a vizsgált három országban.

A három ország közül kétségtelenül Lengyelországban volt a legdrámaibb a fordulat: Churchill és az amerikaiak alibibiztosítékai, Sztálin talán legszemérmetlenebb hazugságai, a londoni lengyel kormány külpolitikái elszigetelődése, a Mikolajczyk által erős tömegpártként újraszervezett Parasztpárt 1947. januári választásokon történt gyalázatos megbuktatása, a Honi Hadsereg ellenállást folytató alakulatainak módszeres felszámolása, a szovjetek korlátlan lengyelországi katonai és politikai ellenőrzése, s végül Gomulka-féle vonal összeomlása a lengyel munkáspárton belül, mind-mind odavezetett, hogy Sztálin már-már az abszolút zóna kritériumai szerint mérte Lengyelország függetlenségét. Még szerencse, hogy a már halálra ítélt Mikolajczykot az angolok ki tudták menteni az országból.

Nem úgy a romániai Nemzeti Parasztpárt vezetőjét, a 74 éves Iuliu Maniut, akit 1947. július 15-én tartóztattak le, s ítélték életfogytiglanra. Pedig Maniu tanulhatott volna a szomszédságban történetekből, igaz a romániai események vésszesen gyorsan pörögtek. Romániában, ahol Visinszkij páratlanul durva nyomásának engedve Mihály király 1945. március 6-án kinevezte Petru Groza 18 fős kormányát, amelyben a baloldali pártok koalícióját alkotó Országos Demokrata Arcvonal képviselői voltak többségben.

A Groza-kormány kinevezését követő harmadik napon Sztálin hozzájárulását adta az erdélyi román közigazgatás felújításához. A szovjetek a nevezetes százalékos megállapodás szellemében Romániában teljesen egyértelmű helyzetet akartak teremteni, s ehhez minden diplomáciai, belpolitikai, gazdasági eszközt felhasználtak. Az Erdélykérdés magyar szempontból kétségtelenül kulcsfontosságú, a romániai

fordulat szempontjából viszonylag csekély súlyú motívumát az egész szovjet–román viszony kontextusában vizsgálva azt kell mondanunk, hogy Mihály király drámai döntésének, Visinszkijel szembeni meghátolásának háttérében lehetett egyedül Erdély ügye meghatározó.

Az erdélyi probléma említése után érdemes röviden áttekintenünk a kelet-közép-európai kommunista pártállami fordulat a nemzeti, nemzetiségi vonatkozásait. A régió átalakításában kulcsszerepet játszó országok – arányaiban is többé-kevésbé azonos súlyú és jelentőségű – nemzeti–kisebbségi problémátömege, alapvetően befolyásolta a politikai pártok bel- és külpolitikai magatartását.¹⁴

A jaltai döntés, majd a potsdami határozat értelmében földrajzilag nyugatra eltolt Lengyelország keleti és nyugati határainak ügye, a közel hétmillió elmenekült, kitelepített német nyomán szabadon maradt területek, házak, birtokok, a sziléziai, a tengerparti területek repolonizációja, kolonizációja a területileg és népességében is új, lengyel állam és nemzet építése hatalmas feladatot jelentett.

Különösen a keleti határok, Lwow és Wilna Szovjetunióhoz kerülése osztotta meg a lengyel közvéleményt, de látva a szovjetek önkényeskedését, maga Gomulka is kérte, hogy az Odera–Neisse határra vonatkozóan Moszkva vállaljon mielőbb garanciát.

A szovjet–lengyel és a lengyel–német határ kialakításával, a németek kikergetésével, kitelepítésével az új Lengyelország külpolitikailag és katonailag teljesen kiszolgáltatottá vált a Szovjetuniónak. Hasonló volt a helyzet Csehszlovákia esetében is, azzal a különbséggel, hogy Kárpátját Beneš kínálta fel Moszkvának az első szovjet igénybejelentésekkel szinte versengve, Sztálin kegyeinek megnyerése, étvágyának csillapítása érdekében.

A csehszlovák politikai nemzet újrateremtése eredetileg a rövidéletű, de hosszú emlékezetű Tiso-féle Szlovákia problémájára keresett

¹⁴ A kelet-közép-európai pártállamok etnopolitikai gyakorlatáról ld. Rotschild, Joseph: *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II*. New York etc. Verdery, Katherine: *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. Berkeley, 1991; Schöpflin, George: *Politics in Eastern Europe*, id. m; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség*, i. m. 285–318.

olyan megoldást, amely nem ismétli meg a München előtti cseh–szlovák feszültségeket. A nemzeti kérdés azonban igen hamar, a három prágai egyezmény körül kirobbant belpolitikai viták eredményeként egészen más színezetet kapott: Viliam Široký, a cseh Gottwald elkötelezett szlovák híve, tehát egy igazi csehszlovák ezt így fogalmazta meg: „Nekünk kommunistáknak nem az a lényeges kérdés, miként oldjuk meg a két nemzet viszonyát, föderáció legyen vagy autonómia. Számunkra döntő kérdés, az, hogy a haladás, a szocializmus útjára vezessük-e a nemzetet vagy azt akarjuk, hogy a szlovák nemzet csehellenes harcot indítson és nemzeteink politikai, társadalmi, gazdasági vívmányai megsemmisüljenek.”¹⁵ A szlovák kérdés ennek megfelelően a „szocialista út” érdekeinek, azaz a kemény centralizációs kurzusnak rendelődött alá. Ezzel kiváló alkalmat nyújtott a Gottwaldnak nem tetsző, a nacionalizmus bűnében egyébiránt makulátlannak – egyébiránt éppen a magyar kérdés 1945–1948 közötti kezelése miatt – tényleg nem mondható szlovák kommunisták elleni hadjáratra, koncepciók perekre: Clementis kivégzésére, Husák, Novomeský bebörtönzésére.

Csehszlovákia, Lengyelország és Románia többségi nemzethez tartozó kommunistái komoly sikerrel igyekeztek a maguk javára fordítani a nemzeti kérdést a „hideg polgárháború” frontjain: a lengyel és a csehszlovák párt a belső kolonizáció ellenőrzésével a háború utáni nincstelenségben hirtelen hatalmas vagyon felett rendelkezett, mezőgazdasági, telepítési miniszterei révén gyakorlatilag korlátlanul. Mint ahogy Moszkva részéről is fölöttébb tudatos volt az a nagyvonalúság, amellyel a „belső” és a „közbülső gyűrű” szóban forgó három országában a nemzeti problémáknak a lengyelek, csehek, románok számára kedvező megoldását támogatta, s ezáltal külpolitikailag félévszázadon keresztül teljesen lekötölte, függővé tette őket maga mellett. A kommunisták tömegbázisának növelésében kétségkívül a nemzeti sikerek – a „visszaszerzett lengyel területek kolonizációja és repolonizációja, a Szudéta-vidék „megtisztítása a fasisztáktól”, Erdély változatlan nagyságú területének Románián belüli megtartása – fontos szerepet

¹⁵ Kaplan, Karel: Pravda o Československu, i. m. 57.

játszottak.¹⁶ Ezzel együtt a kommunista párt tagjainak aránya az összlakosságon belül paradox módon csak Csehszlovákiában és Magyarországon közelítette meg már 1948-ban a 10 százalékot, ezzel szemben a 26 milliós új Lengyelországban 1948-ban az egymillió egyesült munkáspárt tagsága az összlakosságnak csak 4 százalékát érte el, a Romániai Kommunista Párt pedig – az MKP-nál nyolcvanezerrel kevesebb taggal – a kialakuló román pártállam népességének csupán öt százalékos szervezettségét tudta elérni.

A nyugati szövetségesek által a kelet-közép-európai országokban sürgetett szabad választások helyett gátlástalan választási csalások színpaljai között zajlott a belső és a közbülső gyűrű országainak többségében a kommunista hatalomátvétel. A koalíciós idők felhőtlennek csöppet sem mondható demokratikus technikáit, és közvéleményét a hatalomra kerülésük érdekében semmilyen törvényteleniségtől vissza nem riadó, a kemény diktatúra eszközeihez nyúló kommunista pártok rövid időn belül teljesen felszámolták. Ezzel együtt saját jobbik énjüket, ideig-óráig a demokratikus játékszabályok elfogadására alkalmas „európai arcukat” is elveszítették, s vele együtt a későbbi kollektív megigazulás és az őszinte önkorrekció lehetőségét.

Szovjet internacionalizmus és a nemzetállami szuverenitás

Az 1945–1989 közötti korszak európai etnopolitikai folyamatait a szakirodalom időnként a kétféle internacionalizálódás párhuzamosságaival és ellentéteivel írja le. Miközben Nyugat-Európa a gazdasági, politikai és katonai együttműködés logikája mentén egyre erőteljesebben a nemzetközi integrációk terrénumává válik, ahol némi késéssel ugyan de a nemzetközi kulturális közeledés is meghatározó folyamat-

¹⁶ Fülöp Mihály – Vincze Gábor: *Revízió vagy autonómia? Iratok a román–magyar kapcsolatok történetéről 1945–1947.* Budapest, 1998; Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953.* Szeged–Budapest, 1994. Szász Zoltán: *A románok története.* Budapest, 1993.

1. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában

tá válik, és a nyugat-európai nemzeti konfliktusok jelentős része tartós alkotmányos, illetve kétoldalú megoldással rendeződik, a kelet-európai, szovjet típusú internacionalizmus valójában az egyoldalú szovjet függés függőfalevele, illetve a nemzeti közösségek által nehezen megélhető ideológiai doktrína marad.

Ebben a kontextusban a térség megújult nemzetállamai tulajdonképpen pártállami dimenziók közt ott folytatták a maguk etnopolitikai manővereit, ahol a világháború előtt abbahagyták, ráadásul kihasználva a világháború utáni rendezésbe bekapcsolt, s ily módon szalonképessé tett etnikai tisztogatás eszközrendszerét is. Lengyelország, Csehszlovákia területi változások révén, de viszonylag csekély területi veszteségek árán megszabadult a német kisebbség nyomasztó tehertételként megélt súlyától és mindkét ország látszólag megerősödött nemzetállamként került ki a világháborúból. Az elűzött, kitelepített németek helyén azonban hosszú évtizedeken keresztül erősen visszaesett az ipari és a mezőgazdasági termelés, a városi központok leértékelődtek, a falvak megtartó ereje pedig vészesen csökkenni kezdett. A német, szlovák és szerb kisebbség kitelepítésével, cseréjével Magyarország etnikai összetétele is radikálisan megváltozott, különösen azért, mert az itthon maradt kisebbségi közösségek is igyekeztek eltitkolni nemzeti identitásukat, s kivált a fiatalabbak közül sokan ténylegesen is az asszimiláció mellett döntöttek.

A régió soknemzetiségű államai közül Jugoszlávia – minden háború alatti belső leszámolás, háború utáni etnikai tisztogatás, illetve a német kisebbség felszámolása ellenére – valódi multietnikus állam maradt. Az 1945. november 29-én létrejött titói Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság hat tagköztársaságában – Szerbiában, Horvátországban, Szlovéniában, Montenegróban, Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában, valamint a szerb köztársaság kosovói és vajdasági autonóm tartományában – tizennyolc különböző nemzeti, etnikai csoportot regisztráltak. Közülük a szerb, horvát, szlovén, crnogorai, bosnyák, macedón nemzet államnemzeti rangot kapott.¹⁷

¹⁷ Jugoszlávia etnikai szerkezetében a szerbek aránya folyamatosan csökkent: 1948-ban még 42 százalék volt, 33 évvel később az összlakosságnak csak 36 százaléka mondta magát szerb nemzetiségűnek. Ennél is gyorsabb arányban csökkent a horvátok

A jugoszláv föderalizmus azonban három alapkérdésre nem tudott érdemi választ adni. Nem tudta kezelni a területi egyenlőtlenségek problémáját, s ezáltal folyamatosan újratermelte az etnikai ellentétek materiális bázisát. A pártállami szerkezetek alkalmatlannak bizonyultak a nemzeti identitás, a nemzeti kulturális értékek megőrzésére és fejlesztésére. S végül az ország belső felosztásának, belső határainak etnikai méltánytalanságaira sem tudott olyan közigazgatási reformot kialakítani, amely a kérdést tartósan megoldotta volna. Tito 1980-ban bekövetkezett haláláig a föderáció ennek megfelelően jórészt csupán befagyasztotta a nemzetiségi ellentéteket. Kétségkívül sikeres elemei is voltak a titói modellnek, hiszen kialakult a jugoszláv öntudat, vegyes házasságok százezrei jelezték, hogy a régió gazdaságilag legsikeresebb, külpolitikai-lag legfüggetlenebb államával egyaránt sokan azonosultak az államalkotó nemzetek és a kisebbségek tagjai közül. Az erőteljes asszimilációs, integrációs folyamatok mellett a nagyarányú kivándorlás és az állampárton belüli nemzeti ellentétek jelezték a jugoszláv modell szűkös tartalmait. A jugoszláviai államjogi megoldás – még az 1974. évi új, konföderatív típusú átrendezést rögzítő alkotmány is – magán viselte a pártállami kísérletezés minden problémáját, a tényleges érdekegyeztetés, a tényleges önkormányzatiság és a tényleges jogállamiság hiányát.

Még több gond származott a cseh–szlovák viszony tartós megoldatlanságából, ami végső soron az 1968-as események közvetlen kiváltójává vált: a szovjet modell itt a „recentralizált” föderáció husáki modelljének abszurd megoldásához, a cseh országrészeket Szlovákia szintjére nivelláló negatív gazdasági csodához vezetett. Az albán kérdés, a csehszlovák rendezés szlovák előretörése, a kisebbségi magyarok fegyelmezett csendje jelezte, hogy a térség a pártállami évtizedekben is folyamatosan szembesült a nemzetiségi kérdéssel.¹⁸

résaránya (24, illetve 20 százalék). A szlovén és a macedón népesség részaránya csak csekély mértékben változott a Tito-korszakban. Gyors ütemben növekedett viszont a boszniai muzulmánok és az albánok aránya. Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, i. m. 178–179.; Mészáros Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945*. Budapest, 1995., 2000.

¹⁸ Petr Pithart, a cseh–szlovák kettéválás cseh részről kidolgozott alternatíváinak képviselője, cseh miniszterelnök a „jólakott cseh nacionalizmus” és a „romantikus

A pártállami rendszerek bukása és a régió államjogi újrarendezése

A cseh–szlovák kettéválás a kelet-közép-európai föderációk három általánosítható tapasztalatára hívta fel a figyelmet. Egyrészt az „egyközpontú állam” több államalkotó nemzet vagy etnikai csoport esetében óhatatlanul a viszályok forrásává vált. Az etnikai, nemzeti szerkezet területi leképeződésnek hiánya a „kisemmizettek” körében óhatatlanul az elnyomás érzetének permanens kiváltó oka lett. Másrészt a Szovjetunió és Jugoszlávia széthullásához hasonlóan Csehszlovákiában is igen komoly szerepet játszott a gazdagabb régiók – Csehország és Morvaország – lázadása az örökké követelőző, lázadó szegény régióval, Szlovákiával szemben. Jóllehet a kezdeményező félnek az 1992. évi cseh–szlovák konfliktus esetében egyértelműen a Mečiar által képviselt szlovák politikai elit számított, a cseh közvélemény hisztérikus reakciói eleve megakadályozták a szlovák követelésekkel szembeni higgadt védekezést. Az egymástól életszínvonalban, gazdasági teljesítő-képességben különböző régiók közül tehát a 20. század végi kelet-közép-európai államjogi konfliktusok felbomlás irányába mutató kezelésében a gazdagabb régiók – Szlovénia, Horvátország, a balti államok, illetve Csehország – meghatározó szerepet játszott. S végül a cseh–szlovák válás legáltalánosabb, elemzésünk szempontjából különösen fontos tapasztalatát abban jelölhetjük meg, hogy a kelet-közép-európai multietnikus szerkezetű nemzetállamok a 20. század folyamán nem voltak képesek olyan belső állampolgári kohéziós erőt kialakítani, amely az állam polgárait a demokratikus és föderatív struktúrájú politikai nemzet formájában megélhető, önként választott közösséggé forrasztotta volna egybe.

szlovák nacionalizmus” konfliktusaként értelmezte a kettéválást eredményező tömeglélektani hátteret. Pitthart, Petr: Nyolcvankilenc után. Kik vagyunk? Pozsony, 2002. 232–234, 239–243; A csehszlovák föderáció neosztalinista átértelmezéséről, működési zavarairól ld. Musil, Jiří (ed.) *The End of Czechoslovakia*. Budapest, 1995; Stein, Eric: *Czecho/Slovakia. Ethnic Conflict, Constitutional Fissure, Negotiated Brekup*. Ann Arbor, 1997.

Csehszlovákia és Jugoszlávia konföderatív átalakításának tervezői utolsó esélyként jelentek meg a két állam egymással párhuzamos, mégis alapvetően különböző agóniájában. A szlovén és horvát vezetők 1990. októberi javaslatát Milošević, a szlovák és cseh részről egyaránt felmerült hasonló érvelést a két erős ember, Václav Klaus cseh és Vladimír Mečiar szlovák miniszterelnök iktatta ki a lehetséges alternatívák sorából.

Az 1990. december 23-i szlovén illetve 1991. május 19-i horvát népszavazás a teljes függetlenségről és a Jugoszláviából való kiválásról döntött. A két jugoszláv tagköztársaság 1991. június 25-én nyilvánította magát függetlennek. Hozzájuk 1991. november 21-én Macedónia, 1992. március 1-jén pedig Bosznia-Hercegovina csatlakozott. Szerbia és Montenegró továbbra is ragaszkodott a közös állam fenntartásához. A koszovói albánok 1991. őszi – Belgrád által el nem ismert – népszavazása ugyancsak a teljes függetlenség mellett döntött. Az 1991 júliusában a rövid szlovén háborúval elkezdődött délszláv fegyveres konfliktusok eredményeként a volt tagköztársaságok közül négy – Szlovénia, Horvátország, Macedónia, Bosznia-Hercegovina – önállósult, Koszovó pedig nemzetközi protektorátus alá került. A súlyos horvátországi, boszniai, koszovói háborúk, s végül a Jugoszláviai elleni légi háború 91 napja, a konfliktusok nyomán lezajlott etnikai tisztogatások, tömeges menekülések, el- és beköltözések alapvetően megváltoztatták az egykori jugoszláv államterület etnikai szerkezetét és az egykori tagállamok, autonóm tartományok jogi státuszát, egymás közötti viszonyát.

A nemzetállamok etnikai tartalma és a választott államjogi megoldások a rövid 20. században egyetlen esetben sem vezettek tartós, a századot túlélő konstrukció kiépüléséhez. Ez egyszerre jelzi a régió képlékenységét, a régió nagyhatalmi meghatározottságának döntő súlyát és kényszerítő erejét, a nemzetállami kereteknek a tartósan életképes etnopolitikai megoldásokra való alkalmatlanságát, az államok közötti és az államokon belüli etnikai-nemzeti szembenállások erejét és kihasználhatóságát.

A nemzeti, nemzetiségi kérdés nyugvópontra egy államon egy régióon belül csakis az összes érintett fél belső megállapodásán, a konszenzus

jogállami eszközökkel történő, alkotmányos rögzítésén és a jogállami eszközökkel való szavatolásán alapulhat. A 20. századi kelet-közép-európai államok etnopolitikai államjogi megoldásai jórészt nélkülözték ezt a jogállami megalapozottságot: vagy a nagyhatalmi érdekérvényesítés, illetve mimikri mentén egyfajta követő magatartásra rendezkedtek be, vagy olyan politikai nemzet konstrukcióba kívánták beleerőszakolni saját etnikai adottságaikat, amelyek minden demokratikus látszat ellenére nem bizonyultak elfogadhatónak a népcsoportok számára. A jogállamiság hiánya okozta azt is, hogy a pseudoföderációk nem tudtak átalakulni demokratikus föderációkká, s a kisebbségek jogi státusza pedig nem jutott el az önkormányzatiság dél-tiroli, belgiumi, finnországi szintjére.

A nemzetállamok összességében igen jelentős nemzeti integrációs, társadalmi modernizációs szerepvállalása jórészt éppen a jogállamiság deficitje miatt elsősorban a többségi államnemzetek számára jelentett jelentős eredményeket pl. a társadalom szociális, kulturális, képzettségi szintjének emelésében. Ezzel szemben a kisebbségi nemzetek, kisebbségi csoportok számára a nemzetállami hangsúlyok folyamatosan sérelmek és hátrányok forrását jelentették a munkaerőpiacon, az oktatásban, az államigazgatásban és a közélet szinte valamennyi területén. Külső határaikat szuverenitásuk legfontosabb garanciájának és szimbólumának tekintve a régió államai elzárkóztak a határok nyugat-európai típusú átalakításától, amivel saját országuk határrégióiból gazdasági, társadalmi perifériák szintjére süllyesztették és akadályozták a régió határokon átnyúló nemzeti közösségeinek emencipációját, a regionalizálódás folyamatát.

A nemzetállami rendszer végső soron a kisebbségi kérdések államjogi megoldásában konfrontálódott a régió etnikai sajátosságaival: a saját kultúrájuk, oktatásuk, területük, településeik, egyházaik önkormányzatát követelő kisebbségek autonómiáját a nemzetállamok többsége nem volt hajlandó még csak mérlegelni sem, ami óhatatlanul belső és államközi feszültségek, konfliktusok okává, állandósult konfliktusforrássá vált.

Amikor gróf Tisza István 1918. október 17-én elmondott utolsó parlamenti beszédében beismerte, hogy az első világháború ötvenegyedik hónapjában „az erőviszonyok eltolódásánál fogva a háború megnyerésére többé reményünk nem lehet, és hogy ennek folytán keresnünk kell a békét oly feltételek mellett, amelyeket ilyen viszonyok között ellenségeink elfogadnak”, a képviselőházban senki sem tudhatta, milyen súlyos következményei lesznek a világháborús vereségnek. Politikai ellenfelével, gróf Károlyi Mihállyal egyetértve, Tisza megfelelő kiindulópontnak tartotta Wilson, amerikai elnök tíz hónappal korábban közzétett békeelveit és a magyar szempontból elfogadható, a győzteseket is kielégítő béke elérésében reménykedett.

Ugyanakkor minden bizonnyal maga is tisztában volt azzal, a lehetetlent akarta, amikor azt javasolta: meg kell győzni a győzteseket arról, hogy a Duna-völgy békéjének biztosítása érdekében a soknemzetiségű Magyarországot egyben kell tartani, „s az elérendő békét lehetőleg előnyössé tegyük magyar nemzetre nézve; hogy biztosítsuk a magyar állam területi integritását”. Hiszen az első világháború záró szakaszában a Monarchia, s Magyarország nem magyar népei számára Közép-Európának a győztes nagyhatalmak által elhatározott és – 1918 júniusának közepétől Wilson által is – támogatott nemzetállami felosztása jelentette azt a forгатókönyvet, amely megegyezett a térség jövőjét meghatározó nemzeti forradalmak és a nagyhatalmi érdekvérvényesítés célkitűzéseivel.

Az elmúlt nyolcvan évtizedben sokféle elemzés született Trianon előzményeiről, okairól és következményeiről. Már előljáróban érdemes leszögeznünk, a soknemzetiségű történeti Magyarország összeomlásának okait, összefüggéseit vizsgáló szakirodalomban, szakmai, politikai, irodalmi állásfoglalásokban, ideológiai hitvitákban igen gyakran előfordul, hogy – a vizsgált kor reáliáitól függetlenül vagy azokat igen szabadosan értelmezve – egyetlen tényezőre, hibára, bűnösre egyszerűsítve–szűkítve próbálják értelmezni a trianoni döntést eredményező összefüggés-rendszert. A dualizmus kori magyar politika erőtlensége (például a külpolitikai döntéshozatalban játszott alárendelt szerep, az önálló magyar hadsereg hiánya) épp úgy felmerült a lehetséges okok közt, mint a Monarchia érdekeit figyelmen kívül hagyó

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

függetlenségi magyar törekvések, az egész birodalmat védhetetlen támadásoknak kitévő magyarországi nemzetiségi politika, Tisza István nem titkolt fatalizmusa. Még gyakrabban az őszirózsás forradalom révén hatalomra került Károlyi-kormány pacifizmusa, magának Károlynak az antant jóindulatára számító, az aktív ellenállást halogató, kiváráó politikája került a perdöntőnek gondolt és mondott okok élére. A fentieknél és a szükségesnél egyaránt jóval kisebb mértékben, de helyet kaptak ezekben az elemzésekben az összeomlás külpolitikai, nagyhatalmi összefüggései is.

Ugyanakkor a magyar történeti közgondolkodás mindmáig érthetetlenül csekély érdeklődés mutat az iránt, milyen szerepet játszott a történeti magyar állam hét nemzetisége – románok, németek, szlovákok, ruszinok, szerbek, horvátok és szlovének – a Magyarország felbomlását eredményező dezintegrációs folyamatban. Pedig érdemes lett volna és még ma is fontos tisztázni a nemzetiségi szembefordulás, leszakadás tömeglélektanát, a történeti sorsközösség évszázados hagyományával szakító – vagy éppen a kiválást jóváhagyó, támogató – nem magyar nemzeti közösségek magatartásának valódi összefüggéseit.

A hozzáférhető történeti források, a könyvtárnyi irodalom mindinkább egyértelművé teszik, hogy 1918–1920 közép-európai újrendezésében a győztes nagyhatalmak szándékai voltak a meghatározóak. A szomszéd nemzetek államalkotó törekvéseit figyelembe véve, azokkal szembesülve valószínűleg könnyebben-gyorsabban feldolgozhatóbbá, s talán részben érthetőbbé, traumáktól mentesebbé is válhatott volna a 20. századi magyar történelem kulcskérdése, a soknemzetiségű Magyarország felbomlása. Hiszen a trianoni kérdéskört a magyarországi közvélemény részéről övező növekvő érdektelenség távolról sem a feldolgozottság elmélyülését jelzi. Az a tény, hogy a 20. század meghatározó magyar történeti eseményeinek sorában Trianon a harmadik helyre szorult vissza a legfontosabb történeti események sorában, az információszegény, amnéziás, jelenorientált és politikacentrikus magyarországi közgondolkodás jellemzője.

A soknemzetiségű történeti Magyarország 1918–1920. évi felbomlásához vezető folyamatok, a trianoni békeszerződésben rögzített kisállami megoldás következményeinek megértése nélkül ma sem érthe-

tőek, értelmezhetőek pontosan sem a trianoni Magyarország kényszerpályái, sem az ország közép-európai regionális elhelyezkedésének, szomszédságpolitikájának kérdései, sem pedig a kisebbségi magyar közösségek és a magyar–magyar kapcsolatok 1920 utáni alakulásának zsákutcái, kudarcos vagy sikeres alternatívái.¹

A nemzetiségi kérdés a világháború éveiben

Ahhoz, hogy a trianoni békeszerződéssel, a Kárpát-medence benne rögzített kisállami széttagolódásával kapcsolatos kérdésekre megközelítően pontos válaszokat adhassunk, nem árt tisztázni az első világháború néhány történeti alapkérdését sem. Mennyiben volt az első világháború magyar háború, Magyarország háborúja, vagy – hogy még kiélezettebben tegyük fel a kérdést – miben szolgálta a világháború Magyarország, a magyarság nemzeti érdekeit? Miben változtak meg a négy háborús esztendő alatt az ország belső és külső nemzetiségpoliti-

¹ A kérdéskör francia levéltárakban fellelhető korabeli forrásait l. Ádám Magda, Litván György, Ormos Mária: Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates. I–III. köt. Budapest, 1993, 1995, 1999. Az első két kötet alapján készült magyar nyelvű válogatás: Ádám Magda, Ormos Mária (szerk.): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Budapest, 1999; A korabeli brit forrásokat l. Lojkó Miklós (szerk.): British Policy on Hungary 1918–1919. London, 1995; Litván György (szerk.): Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról. (Paul Mantoux tolmácsolásán alapuló feljegyzései). Budapest, 1998; Trianon legújabb irodalmából l. Béla K. Király, Peter Pastor, Ivan Sanders (eds.): Essay on World War I: Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon. (= War and Society in East Central Europe VI; East European Monographs CV.) New York, 1982; Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Budapest, 1984. (2. kiad.); (angolul: From Padua to Trianon. Budapest, 1991); Stephan Borsody (ed.): The Hungarians: A Divided Nation. New Haven, 1988; Galántai József: A trianoni békekötés 1920. A párizsi meghívástól a ratifikálásig. Budapest 1990; Király, K. Béla – Veszprémy, László (eds.): Trianon and East Central Europe. (= War and Society in East Central Europe XXXII; = East European Monographs CDXVIII.) New York, 1995.

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

kai viszonyai? A magyarországi és a monarchiabeli nemzetiségek számára a világháborús évek élményanyaga hogyan és mennyiben járult hozzá a térség önálló állammal nem rendelkező nemzetiségeinek önállósodási törekvéseihez, azok felerősödéséhez? S megállja-e a helyét a magyar történetírásban a térség nagypolitikai meghatározottságáról szóló – hol determinizmusba hajló, hol meg egyszerűen magunk mentiségeként fel-felbukkanó – tétel, amely szerint az ország dualizmus kori kényszerpályáján Tiszáék számára nem volt menekvés: Kossuth Cassandra-jóslata – a kiegyezéssel kezdetét vett önsorsrontó magyar politika végzetéről – kérlelhetetlenül be kellett, hogy teljesejék.

Seton-Watson, aki a brit diplomácia klasszikus kelet-közép-európai doktrínájának megfelelően 1914 nyarán még úgy gondolta, hogy Ausztria–Magyarország feltételezett háborús veresége esetén – az osztrák részekhez tartozó lengyel, délszláv és román peremrégiók elvesztése árán – továbbra is betöltheti az európai nagyhatalmak közötti egyensúlyszerepét, egy évvel később már egészen más végjátékot jövendölt. A Husz János megégetésének 400. évfordulója alkalmából rendezett londoni ünnepségen *The Future of Bohemia* című előadásában – Tomáš Garrigue Masaryknak, a cseh(szlovák) emigráció vezéralakjának a hatására már a „minden tekintetben mesterséges államnak” nevezett Ausztria–Magyarország felbomlását tekintette a közép-európai kérdés egyedül célravezető megoldásának. „Az 1914. évi háború leleplezte a dualista Monarchia gyengeségét – hangsúlyozta a brit szakértő 1915 áprilisában –, s annak ellenére, hogy brutális és tisztességtelen szerbellenes politikájával kezdeményezője volt a háborúnak, nem volt felkészülve a fegyveres megméretésre. Ezt bizonyítják az Oroszországtól elszenvedett vereségei, a Galíciai területi veszteségek, s az a tény, hogy csak is Németország és a német hadvezetés segítsége mentette meg a Monarchiát a végső összeomlástól.” Éppen ezért Ausztria népeinek felszabadítását Európa megújítása szempontjából kulcsfontosságú problémaként értékelte. A magyarországi nemzetiségi politika felkent bírálójaként Scotus Viator tehát már a háború második évében a cseh–szlovák, a román és a délszláv uniós programok mellett tette le a voksát, és a soknemzetiségű, német érdekek szolgálatába szegődött Magyarországon látta a térségben élő nemzetek egységesülésének legfőbb aka-

dályát, s igyekezett Magyarország felelősségét felnagyítani. „Nem tudom elégszer ismételni, hogy nem csak a németek háborúja zajlik napjainkban. Ez a háború egyszersmind magyar háború is. S ezt éppen a csehek és a szlovákok tudják a legjobban.”²

Tisza István miniszterelnök minden belső viaskodása ellenére a dualizmus kori Magyarországnak alapvetően több nyomós oka is volt az első világháborúban való részvételre: a délszláv irredenta – különösen Bosznia-Hercegovina 1908. évi annexióját követően – a Monarchia belső kohézióját, és balkáni, keleti külpolitikai pozícióit egyaránt mind jobban kikezdte, s az eróziós folyamat befolyásolhatatlanná válását a bécsi és berlini katonai körök a Balkán-háborúk utáni helyzetben csakis preventív katonai akcióval vélték megelőzhetőnek. A Berlin által támogatott bécsi háborúpártiakkal szemben a magyar kormány amúgy sem lehetett volna képes a Monarchiát visszatartani a háborútól.

A másik, kétségkívül ennél is nyomósabb ok az európai erőviszonyoknak a központi hatalmak rovására végbement, illetve folytatódó átalakulása, amelyet a Monarchia állagának, a vonakodó szövetségeseknek (Olaszország és Románia) a megerősítésével, közép-európai és a szomszédos térségek politikai, vámuniós, gazdasági újraszervezésével lehetett volna megállítani. Ennek a feladatnak a sikere biztosíthatta volna a magyarországi nemzetiségek iránti növekvő szomszédországi (csehországi, romániai, szerbiai) érdeklődés, kapcsolatteremtés mederben tartását, a belső nemzetiségpolitikai reformokhoz szükséges külpolitikai nyugalmat és időt.

A belső vívódások, aggályok és a kezdeti háborús kudarckok ellenére Tisza az 1914. novemberi orosz betörés tapasztalatait összegezve joggal érezhette úgy, hogy a preventív célok jegyében vállalt magyar háborús részvétel indokolt volt. A háború kitörése után életbe léptetett belső intézkedések (internálások, cenzúraszabályok, ellenőrzések stb.) elérték céljukat, kivált hogy a háborús Tisza-kormány már szeptemberben értésére adta a nemzetiségi mozgalmak vezetőinek, a kö-

² Seton-Watson, R. W. and His Relation with the Czechs and Slovaks 1906–1951. Martin, 1995. 32–33.

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

zös véráldozat nem maradhat nemzetiségi paktumokban testet öltő politikai engedmények nélkül.

Az 1914. évi júliusi válság napjaiban a szerb egyház püspökeihez intézett levelében Tisza a szerbség hazafias érzelmei mellett „az egész világon páratlanul álló egyházi autonómiájában lefektetett szabadságra” hivatkozott, mint a magyar állam iránti lojalitás tétjére. Kezdetől fogva szembeszállt a belső nemzetiségellenes hisztériakeltéssel, s megakadályozta, hogy a közös hadsereg főparancsnoksága úgy tekintsen a délszláv, ruszin, szlovák, s később a román többségű területekre mint pacifikálásra váró hátszágagra.

A magyar miniszterelnök Magyarország szempontjából Szerbia által kikényszerített konfliktusként értelmezte a háborút, amennyiben szerinte „a nagyszerb propaganda kivetette hálóját a magyarországi szerbségre is”. Rövid pár hónap leforgása alatt Tisza bizonyítékokkal rendelkezett az Oroszország győzelmében reménykedő görög katolikus, görögkeleti rutén–ukrán értelmiségi és evangélikus szlovák, csehszlovák mozgalmakról, s 1915-től bécsi rendőrségi és diplomáciai forrásokból a külföldi emigrációs központok programjairól, kapcsolatairól is.

Első kérdésünkre tehát megkockáztathatjuk azt a választ, hogy a szerb hadüzenethez adott hozzájárulás Tisza részéről, tehát a magyar kormány háborút támogató álláspontja, valójában az egyedül a Monarchián belül elképzelhetőnek hitt magyar állami integritás védelmét volt hivatott elsősorban szolgálni, s ennek megfelelően kezdeti szakaszában a háború magyar háború is volt, s a balkáni, galíciai hadszíntereken magyar nemzeti érdekeket is szolgált.

Az ország nemzetiségpolitikai szerkezetének, bel- és külpolitikai kontextusának vizsgálatában a világháború különböző szakaszaiban a lojalitás, a jogkiterjesztés, az új intézményrendszer, s a háború végső szakaszában, a Károlyi-kormány heteiben a nemzeti autonómiák irányába mutató közjogi reform kérdése volt a meghatározó. Ami a lojalitás kérdését illeti, az 1914. október végi északkelet-magyarországi körútjának észleleteit summázva Tisza azt tartotta a legfontosabbnak, „hogy a magyar nemzeti állam vonzóerőt tudott gyakorolni nem magyar ajkú polgáira, s a sokat hirdetett magyar zsarnokság alatt nyögő

nemzetiségek a legtöbb helyen híven, loyálisan, lelkesen teljesítették kötelességeiket.”

A nemzetiségi pártok bár aggodalmaiknak is hangot adtak, kivétel nélkül megjelentették lojalitási nyilatkozataikat. Ezt követően azonban tüntető passzivitással jelezték, hogy a világháborús körülmények közt nem kívánnak pártszerű politikai állásfoglalásokat tenni, s magukat a közösség nevében elkötelezni.

Tisza szerint a háború első hónapjaiban az is bebizonyosodott, hogy „a nemzeti alapon felépített magyar állam az ország különböző ajkú lakosságának hazafiúi hűségét és áldozatkészségét jobban biztosítja, mint más területek lazább szerkezete”. A magyar miniszterelnök szerint ezzel együtt a háború hatására az is egyértelművé vált, hogy „a monarchia igazi összetartását, s ennek folytán erő kifejtési képességét, politikai és katonai hatalmát nem az olyan reánk kényszerített államszerkezetben kell keresni, amely valamely birodalmi közösség közjogi felépítésével, a magyar nemzet függetlenségi vágyával és történelmi jogaival ellentétbe helyezkedik, hanem ellenkezőleg a dualisztikus és paritásos közjogi szerkezetben...”³

Ez az interpretáció már nyilvánvalóan elkanyarodik a nemzetiségi közhangulat és belső politikai fejlődés fővonulatának reális értékelésétől, mert a csendet, a megfélemlítettséget, a taktikus kivárást, a passzivitás mögötti kapcsolatfelvételek titkosságát egyértelműen a rend és a lojalitás megnyilvánulásaként értékeli, holott román és szlovák vonalon folyamatosan szembesülnie kellett az előző kormányok nemzetiségellenes politikájának revízióján is túlmutató követelésekkel. A világháborús emberáldozatok gondosan vezetett nemzetiségi statisztikáiban Tisza csak a hősi halál vállalásában manifesztálódott nemzetiségi lojalitást kívánta látni, de hamarosan szembesülnie kellett a választójog radikális kibővítését – éppen a véráldozatokra történő hivatkozással – követelő nemzetiségi fellépéssel is.

³ Tisza István világháború alatti megnyilatkozásait l. Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. VII. köt. 1914–1916. Budapest, 1999. 241.; Vermes Gábor: Tisza István. Budapest, 2001; Tőkéczy László: Tisza István eszméi, politikai arca. Budapest, 2000.

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

Tisza javára írható, hogy 1914. szeptemberi–októberi román paktumtárgyalásai során megtörtént az önrevízió. A háborús román paktum, illetve a Románia központi hatalmak oldalán való megtartása érdekében – Erdély autonómiáját sürgető németországi katonai elképzelések kapcsán – a reális nemzetiségi parlamenti képviselői irányába mutató megoldási javaslattal állt elő.

A magyar miniszterelnöknek ezt a paktumpolitikai reformjavaslatát akár az általános választójog nemzetiségi próbakövének nevezhetnénk, ha maga Tisza azt – a magyar államon belüli magyar nemzeti hegemonia megőrzése érdekében – mindvégig nyíltan és következetesen el nem utasította volna. Nem véletlen, hogy a Népszava, a Világ, s több más függetlenségi ellenzéki napilap a választójog további kibővítését kérte számon a paktumpolitika hősétől.

Ugyancsak a dualizmus kori magyar nemzetiségpolitikai jogalkotás és joggyakorlat revízióját jelezték a nemzetiségi nyelveknek kisegítő nyelvként való alkalmazását elrendelő miniszteri rendeletek, a román paktumban is fontos szerepet játszó – zászló- és címerhasználatot engedélyező – rendeletek.

Ezzel együtt Tisza István 1916 után, a megrendítő tapasztalatokkal járó erdélyi román betörést követően eluralkodott az a fajta fatalizmus, amely szelídített formában a magyar történetírás Trianonnal kapcsolatos determinista felfogásában máig kimutatható. Különösen a cseh–szlovák és a délszláv kérdés kezelésében Tisza kizárólag a világháborús győzelem esetén remélte az események alakításának lehetőségét visszanyerni, ellenkező esetben igen korán, 1917 tavaszán már a teljes összeomlás alternatívájának lehetőségével is kénytelen volt szembesülni. Ez a legsötétebb vízió azután nemcsak a Béccsel kapcsolatos elképzeléseinek következetes megvalósításában, a perszónálunió irányába mutató alkotmányos függetlenségi eszme képviselői békén tartotta meg őt, hanem a nemzetiségi jogkiterjesztés megkésett, de még mindig komoly rendszerteremtő munkájának kezdeményezésében is.

Az elakadt nemzetiségi jogkiterjesztés és intézményi reform egyúttal azt is jelentette, hogy 1918 októberében a világháborús vereséget bejelentő Tisza örökségét magukra vállaló Károlyi Mihályéknak a teljes külpolitikai elszigeteltség helyzetében egyszerre kellett volna a belső

nemzetiségi megállapodások módját, tartalmát hitelesen képviselniük, megvalósítaniuk és az immár teljes mértékben ellenérdekelt nemzetiségekkel, valamint az ellenséges külvilággal mint Trianon működőképes alternatíváját elfogadtatniuk. Miközben a magyarországi nemzetiségi intézményrendszer és nemzetiségi politika szellemisége alig változott, a mozgástér pedig vészesen beszűkült. Míg Tisza Isztambultól Berlinig, Szarajevótól Lembergig, Bécsről Bukarestig próbálhatott támaszt találni korlátozott nemzetiségpolitikai reformjaihoz, Károlyiék legfeljebb Muraszombattól Ungvárig, Turócszentmártontól Aradig próbálkozhattak nagyvonalú kantonterveikkel, nemzetiségi néptörvényeikkel, federalizációs javaslataikkal.

A második kérdésre tehát valószínűleg nemleges, negatív a válasz: Tisza kezdeti lendületes reformjavaslatai, tevékenysége elakadt, a nemzetiségi jogkiterjesztést nem követte a soknemzetiségű ország jogi, politikai és közigazgatási intézményrendszerének reformja. A nemzetiségek részéről a kezdeti, amúgy is csupán feltételes lojalitást felváltotta a kivárási játszás, a túlélési stratégiákat szolgáló politikai mimikri, majd a szembefordulást és a kiválást előkészítő politikai radikalizálódás.

A magyarországi nemzetiségek háborús tapasztalati anyagában egyaránt helyet kapott az összeomlásig kiegyensúlyozottan, végletes reakciók nélkül működő magyar államapparátus és közigazgatás fegyelmezettsége, a háborús frontokról érkező hírek a katonák radikalizálódásáról és illojális magatartásáról, a feltartóztathatatlan végkifejlet előérzete, a nemzeti és szociális szabadság összefonódása, s az annak kifejezésekként könnyen emészthető nemzeti felszabadulás terjedő hite.

A csehszlovák, jugoszláv, román emigráció működéséről minden ellentétes hiedelemmel szemben nemcsak a bécsi elhárításnak, a katonai cenzúrahivataloknak és a magyar kormánynak voltak megbízható, naprakész információi, a lényegét a nemzetiségi politikai elit, újságírók közép osztály is képes volt kihámozni.

A világháborús körülmények, majd a vereség és azt követően az ország szlovák, rutén, román, délszláv régióinak, illetve Erdély, Bánság, Ruténföld, Felvidék és Délvidék magyar lakta városainak, sávjainak katonai megszállása mindazonáltal önmagukban is kizárták a nagyszabású reformkísérleteket. A világháború okozta nyomor, az európai nagyhatal-

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

mi erőviszonyok átalakulása, az egymással szembenálló rendszerfenn-tartó közép-európai nagyhatalmak – Oroszország és Németország – egymást követő veresége teljesen új helyzetet teremtett. Ebben az új konstellációban a történeti államterület egységének megőrzését csak a föderatív átalakuláson alapuló magyar integritás politikai és nemzetiségi bázisának kiépítése szolgálhatta volna. A nemzetiségi tömegek gondolkodásában a világháború végéig megmaradt hungarus tudatra apelláló, azt programszerűen vállaló új nemzetiségi politika elméletileg képes lehetett volna az integritás mellett mozgósítani. Ez a tényező azonban teljességgel hiányzott a világháborús évek magyarországi kormányzati politikájából.

Ezzel együtt biztos állíthatjuk, nem az döntötte el a Monarchia összeomlását, hogy a dualizmus kori nemzetiségpolitikai intézményrendszer belső reformja lassan ment végbe. Mindez csupán az összeomlás ellenében tenni akarók belső mozgásterét szűkítette le végzetesen. A háborús vereség után a győztes hatalmak a Monarchia megújulása, radikális közjogi átalakítása helyett saját céljaik szempontjából megfelelőbbnek tartották a térség kisállamainak létrehozását, s ezt a felkínált lehetőséget természetesen maguk a nemzetiségek sem utasították el.

A magyar béke-előkészületek és a békekonferencia

Az első világháborús vereség nyomán – az előzetes titkos megállapodások és nagyhatalmi állásfoglalások nyomán a jugoszláv, román és csehszlovák hadsereg rövid félév alatt Magyarország területének közel kétharmadát katonai erővel elfoglalva – *via facti* kialakult az az új kelet-közép-európai helyzet, amelyet nemzetközi jogilag a trianoni békeszerződés szentesített.⁴ A trianoni döntés a maga politikai, katonai,

⁴ Románia Magyarországgal szembeni területi követeléseit az 1916. évi bukaresti titkos megállapodás rögzítette. A délszláv egység kérdésében a korfui deklaráció jelentette a mérföldkövet. Szövegüket I. Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok*, VII. köt. id. m; A Tomáš Garrigue Masaryk vezette emigráns Csehszlovák Nemzeti Tanács (CSNT) Magyarországgal szembeni területi igényeinek hivatalos elismerésére csak

gazdasági, kulturális és nemzeti következményeivel a Kárpát-medencei magyarság 20. századi történetének meghatározó negatív kezdőpontja. A békeszerződés következtében Magyarország és a négy szomszédos államhoz – a Csehszlovák Köztársasághoz, a Román Királysághoz és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, valamint az Osztrák Köztársasághoz – került magyar kisebbségek a Szovjetunió és Németország közötti térségben a nemzeti kisállamokból álló „Köztes-Európa” részévé váltak. Ez a minden tekintetben nagyhatalmi meghatározottságú régió előbb – a versailles-i békerendszer revíziójának jegyében – a második világháborúhoz vezető konfliktusok gócpontja lett, majd a második világháború után közel fél évszázadra – a Szovjetunió európai érdekszférájának részeként – politikai, gazdasági és kulturális fejlődésében tartósan elszakadt az európai fejlődés fő vonulataitól. Ez utóbbi értelemben van tehát némi igazság abban – amit elsősorban a magyar történeti publicisztika szokott hangoztatni –, hogy a versailles-i békerendszer az egész század mérlegét megvonva Kelet-Közép-Európa valamennyi nemzete, tehát a győztesek részére is több hátrányt jelentett, mint előnyt.

Az 1919. január 18-án ünnepélyesen megnyílt párizsi békekonferencián a győztes nagyhatalmak a magyarkérdést három területen igyekeztek gyorsan és hathatósan „megoldani”. Az elsődleges szempontot az jelentette, hogy a már korábban eldöntött nemzeti kisállami megoldáshoz, azaz az Osztrák–Magyar Monarchia kis nemzetei részére az önrendelkezés jegyében lehetővé tett önálló államalapításokhoz

1918 decemberében került sor, de az antanthatalmak már 1918 májusában elismerték a CSNT-t mint a „csehszlovák nép” hivatalos képviselőjét, amely az antant oldalán harcba állt a központi hatalmakkal. A Tanács 1918. október 14-én ideiglenes kormányra alakult. Masaryk, T. G.: *A világforradalom. 1914–1918.* Budapest, 1990. 326–328. – A világháború befejezését követő csehszlovák, román, jugoszláv katonai foglaltsokról I. Hronský, Marián: *Szlovákia elfoglalása a csehszlovák katonaság által 1918 novemberétől 1919 januárjáig.* Budapest, 1993 Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919.* Budapest, 1987; Fráter Olivér: *Erdély román megszállása 1918–1919.* Tóthfalu, 1999; Bacsa Gábor: *A magyar–jugoszláv (S.H.S) határ megállapítása és kitűzése (a trianoni határ szerint 1921–1924).* Budapest, 1998.; Zsiga Tibor: *Muravidéktől Trianonig.* Lendva, 1996; Göncz László: *A muravidéki magyarság.* Lendva, 2001.

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

az antantnak pacifikálnia kellett a térséget, azaz biztosítani kellett a békekonferencia döntéseinek végrehajtásához szükséges nyugalmi állapotot. Ebbéli igyekezetében a békekonferencia főtanácsa elsősorban a területi viták általános közép-európai háborúval fenyegető konfliktusforrásait próbálta a katonadiplomácia eszközeivel, valamint a magyarországi területeket elfoglaló csehszlovák, román és jugoszláv hadseregek felhasználásával hatástalanítani. Ugyanakkor mindent elkövetett annak érdekében, hogy a magyar katonai ellenállás lehetőségét megakadályozza.

Ennek az elsődleges szempontnak alárendelten az új magyar állam határainak kijelölése főként a csehszlovák, illetve a román-jugoszláv területi bizottságoknak és különböző albizottságoknak adott munkát, ahol Franciaország, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Olaszország gyakran ellenkező álláspontot képviselő delegátusai a legtöbb esetben a Magyarország szomszédainak kedvező megoldásokban tudtak megegyezni. Emellett magyar szempontból feltétlenül ki kell emelni azt a tényt, hogy a békekonferencia komoly erőfeszítéseket tett a térségben kialakult új kisebbségek problémájának kezelésére, illetve a kisebbségvédelem nemzetközi garanciarendszerének megteremtésére is.

Az 1918. október 29-én Budapesten kitört úgynevezett öszirózsás forradalommal hatalomra került Károlyi-kormány kezdeti népszerűsége abból a hitből és reményből táplálkozott, hogy Károlyi Mihály gróf – korábbi antantkapcsolatai és közismert antantbarátsága révén – képes lesz elérni a független Magyarország győztesek részéről történő elismerését, a területi igényeikkel jelentkező szomszédokkal szemben pedig Magyarország számára méltányos békefeltételekben tud majd megállapodni. A Károlyi-kormány nyíltan vállalt pacifizmusát, szomszédokkal való megegyezési törekvéseit, az ország radikális nemzetiségpolitikai átalakítására kidolgozott terveit kezdetben még a vele szemben álló politikusok (Apponyi Albert, Teleki Pál, Bethlen István) is – mint egyedül célravezető eszközrendszert – tudomásul vették és támogatták.⁵

⁵ A Károlyi-kormány nemzetiségi politikájáról l. Szarka László: Keleti Svájc – illúzió vagy utópia? A Károlyi-kormány Nemzetiségi Minisztériumának működése, in: Uő.: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Ke-

Az 1918. november 13-i belgrádi katonai konvenció, amely a tíz nappal korábbi padovai fegyverszüneti megállapodás kiegészítéseként a magyarországi fegyverszüneti feltételeket rögzítette, súlyos rendelkezései ellenére ezeket a kezdeti reményeket tovább élte. A Jászi Oszkár által kezdeményezett nemzetiségi tárgyalások közül ugyan az aradi magyar–román egyezkedések teljes kudarcba fulltak, a szlovákokkal sikerült átmenetileg az etnikai határvonallal megegyező, ideiglenes demarkációs vonalban megállapodni. Az 1918. X. számú néptörvénnyel pedig lerakták az alapját Ruszka-Krajna, azaz Kárpátalja ruszin autonómiájának. A remény halvány jelei azonban pár nap alatt semmivé váltak. A csehszlovák diplomácia, Edvard Beneš közbeavatkozásával elérte, hogy a belgrádi megállapodás rövid két hét alatt teljességgel érvényét veszítette, s ekkortól kezdve a francia diplomácia és katonai vezetés a román és a csehszlovák katonai szükségleteknek megfelelően diktálta az újabb és újabb demarkációs vonalakat. A Károlyi-, majd az azt követő Berinkey-kormány nem volt képes kitörni külpolitikai elszigeteltségéből. Nagyhatalmi támogatottság nélkül pedig semmi esélye sem maradt arra, hogy a magyar nemzeti önrendelkezés igényét az antant támogatását élvező szomszéd országokkal szemben érvényesíteni tudja.

Az antantot a Fernand Vix francia alezredes által vezetett fegyverszüneti bizottság képviselte Budapesten 1918 novembere és 1919 áprilisa között. A padovai és a belgrádi fegyverszünet ellentmondásai, a térségben működő francia tábornokok egymás közti presztízsküzdelmek és gyakran a francia kormánytól eltérő elképzelései, valamint a Magyarországgal szemben nyílt agressziót folytató három szomszédos

let-Közép-Európában, Budapest, 1998. 113–125. A nemzetiségi tárgyalásokra lásd Uő.: Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez, Regio (5) 1994. 3. 140–166. Apponyi Albert angol nyelvű memorandum közreadásával kapcsolódott be a Károlyi-kormány által is támogatott nemzetközi propagandaakcióba, ugyanakkor 1918. december 29-i levelében arra figyelmeztetette Károlyit, be kell látni, a pacifista magatartás az antant döntéshozóit jellemző „legridegebb imperializmus” ellenében céltévesztett eszköz. Litván György (szerk.): Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Budapest, 1978. 357.

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

állam fokozódó követeléseinek közepette Vix megpróbált ragaszkodni a katonásan egyszerű megoldásokhoz. Amikor például a fegyverszüneti megállapodásokat önkényesen megszegő román, csehszlovák hadsereggel szemben a magyar kormány megpróbált maga is tárgyalásokba bocsátkozni az új demarkációs vonalakról, az alezredes 271/2. S. számú átiratában elfogadhatatlannak tartotta a magyar tárgyalási szándékot. Vix szerint „a legyőzött Magyarország fegyverletételt kér és ennek fejében a győzelmes antant a magyar terület egy részének megszállást kérte a célból, hogy biztosíthassa magát egy esetleges megújuló támadással szemben”. Ennek érdekében Vix szerint a demarkációs vonalak kitűzésekor fontos a szövetséges csapatok által használható vasutak és a stratégiai jelentőségű folyópartok megszállása. Miután novemberben a románok elfoglalták egész Székelyföldet, a szerbek pedig a Vajdaságot és Péccsel együtt egész Baranyát, december végéig a csehszlovákok kezére került Pozsonytól Kassáig az egész felvidéki terület, azaz az antant részéről Csehszlovákia részeként elismert Szlovákia – mégpedig Beneš kérésére Pichon francia külügyminiszter által november végén jóváhagyott „történeti határok” között –, a jugoszlávok megszállták a Muraközt, karácsony napján a románok pedig bevonultak Kolozsvárra.

Az ország felbomlásával, katonai megszállásával szemben a megkésve és szervezetlenül megkezdett hadseregépítés több ok miatt sem jelenthetett igazi alternatívát. Egyrészt a háborús tapasztalatokat nélkülöző legfiatalabb évfázatok besorozása eleve céljatevesztett vállalkozás volt, másrészt a Pogány József kormánybiztos vezetése alatt álló katonatanácsok, majd a katonák juttatásának megduplázását követelő zsoldmozgalom, a katonatanácsok által a katonák körében szított elégedetlenség hosszú heteken keresztül lebénították a legfelső katonai vezetés és a hatékony honvédelem működését, s akadályozták a kormány által elrendelt hadseregépítést.

Az ütőképes hadsereg jelentőségét a legjobban az Apáthy István vezette Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács, illetve a Kelet-Magyarországi Kormányfőbizottság megbízásából Kratochwill Károly ezredes vezetésével létrejött – mintegy 5-6 ezer fős Székely Hadosztály működése bizonyítja. Kolozsvárról kiszorulva a hadosztálynak sikerült közel két

hónapon keresztül megvédeniük a Csucsá–Avas vonalat, megakadályozva így a románok előrenyomulását Nagyvárad irányába. A Károlyi- és Berinkey-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyveinek tanúsága szerint az aktív ellenállás lehetőségének, szükségességének és feltételeinek kérdése 1918. december elejétől többször is szóba került. A békekonferencia közeli kezdete, majd megnyitását követően a Magyarországgal kapcsolatos első állásfoglalásokra való várakozás miatt senki sem merte vállalni az antanttal való nyílt szembeszállást. Amint azonban egyértelművé vált, hogy Magyarországot a többi vesztes államhoz hasonlóan csupán a kész békefeltételek átvételére kívánják meghívni Párizsba, s a békekonferencián a győztes nagyhatalmak messzemenően igyekeznek kielégíteni kelet-közép-európai új szövetségeseik területi kívánságait, többé nem volt mire várni.

A békekonferencia és Magyarország viszonyát ebben az első, katonai szempontból meghatározó időszakban tehát egyrészt a francia katonadiplomácia előző két hónapban begyakorolt nyomásgyakorlása, másrészt a szomszédok katonai foglalásainak a békekonferencia szentesítésére váró területi igényjegyzékek elbírálása határozta meg. Ez utóbbi munka nagy része a békekonferencia Magyarország új határainak megállapítására hivatott román és jugoszláv területi bizottságokra és az ezek által kiküldött szakbizottságokra hárult, amelyek 1919. február 8-án kezdték el munkájukat.

A békekonferencia munkáját irányító Tizek Tanácsa ugyan 1919. január 24-én közleményben szólította fel a Magyarországgal szomszédos államokat az erőszakos fegyveres területfoglalások leállítására, s a békekonferencia döntéseinek bevárására, ez a közlemény azonban részben megkésett, részben pedig teljesen visszhangtalan maradt. A fenyegető erdélyi magyar–román háború megakadályozására a békekonferencia – a magyar–román határvonal bizottsági kijelölését jó részt már befejezve – a demarkációs vonal radikális változtatása mellett döntött. A Legfelsőbb Tanács 1919. február 26-án kijelölte azt a semleges zónát, amely a két hadsereg különválasztását lett volna hivatott biztosítani. A semleges zónáról amelynek keleti határa a francia megszállás alá került Szegedtől Aradon, Nagyváradon keresztül Szatmárnémetiig húzódott, nyugaton pedig a Vásárosnamény, Debre-

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

cen és Szeged városoktól pár kilométerre keletre eső vonal határolta. A magyar kormány minderről közel egy hónappal később, a március huszadikán Vix által átnyújtott jegyzékből szerez majd tudomást.

Időközben a békekonferencia működési elveit kitapasztalva a Berinkey-kormány hadügyminiszterévé kinevezett Böhm Vilmos vezetésével 1919 januárjában – kéthónapos fejetlenség és tétlenség után – elkezdődött az új magyar hadsereg kiépítése. Károlyi Mihály köztársasági elnök 1919. március 2-i szatmárnémeti beszédét pedig a magyar nemzeti önrendelkezés szimbolikus igénybejelentése mellett akár az aktív honvédelem meghirdetéseként is értékelhetjük: „Hallja meg szavunkat és értse meg az egész világ: nem lehet egy népből kiirtani az önfenntartási ösztönt, mely vele azt mondatja, hogy élni akar. Nem lehet elpusztítani egy országot, melynek más célja nincs, mint polgárainak egyforma jogot, szociális tartalommal telített intézményeket biztosítani. De értse meg a világ azt is, hogyha pedig a párizsi békekonferencia a wilsoni elvek, a népek önrendelkezési joga és a megegyezéssel béke ellen és Magyarország földarabolása mellett döntene, akkor mi a végszükség esetében még fegyverrel is fölszabadítjuk ezt az országot.”⁶ Károlyiék 1919. április 15-éig szerették volna befejezni a 70 ezres létszámú új magyar hadsereg felállítását, s erre az időpontra szerették volna kiírni a parlamenti választásokat is. Mindezt megakadályozta a magyarországi kommunista hatalomátvétel, a Tanácsköztársaság kiáltása.⁷

⁶ Magyarország, 1919. március 3.

⁷ Ennek közvetlen kiváltó oka a békekonferenciának az a február 26-i döntése volt, amely a magyar–román konfliktus megakadályozása végett új semleges zóna kialakításáról rendelkezett. A Vix alezredes által Károlynak átnyújtott jegyzékre válaszul a Berinkey-kormány lemondott. Károlyi válaszában leszögezte: „...a kormány nincs abban a helyzetben, hogy tudomásul vehesse a békekonferencia határozatát és közreműködjék annak végrehajtásában. Ez a határozat teljes ellentmondásban van az 1918. november 13-án kötött fegyverszüneti Katonai Egyezményvel, s minthogy nem veszi tekintetbe az ország létérdekeit, megakadályozhatja az ország fejlődését és megzavarhatja a békét.” A kormány lemondását és a szociáldemokraták habozását felhasználva Kun Bélák magukhoz ragadták a hatalmat. Vö. Ormos Mária: Padovától Trianonig i. m. 191–196.

A Tanácsköztársaság és az ország román megszállása

Az új keleti demarkációs vonal mentén kijelölt semleges zónáról 1919. március 20-án értesült a magyar kormány Vix alezredes újabb jegyzékéből. Károlyi a jegyzék átvételét követően kijelentette, hogy a magyar kormány aligha lesz képes a minden korábbinál súlyosabb ultimátumot elfogadni. Böhm hadügyminiszter Berinkey miniszterelnököt arra kérte, kérdezze meg Vixtől: „Tudja-e mi következik a mai zűrzavaros helyzetben a kormány lemondásából, tudja-e, hogy a kormány lemondásának a következménye csak anarchia és fölfordulás lehet és nem volna-e célszerű még egy halasztó kísérletet tenni Párizsban vagy ha ez lehetetlen, nem venné-e át Vix alezredes az antant nevében az ország kormányzásának a súlyát és gondját”. Ugyanaznap este a minisztertanács egyhangúlag elfogadta Károlyi előterjesztését: elutasítva a Vix-jegyzéket a kormány lemondott, Károlyi továbbra is megmarad köztársasági elnöknek, s ő tiszta szociáldemokrata kormányt fog kinevezni, amely a jegyzék végrehajtását megtagadja. A többi már ismertnek tekinthető: a szociáldemokrata pártban a szakszervezeti szárny nyomására többségbe került a Kun Béla vezette kommunistákkal való megállapodás híveinek tábora, s március 21-én a koradélutáni órákban megszületett a szociáldemokraták és a kommunisták pártegyesüléséről, kormányalakításáról és hatalomátvételéről szóló határozat.⁸ Ma már minden tekintetben bizonyítottnak tekinthető, hogy Károlyi Mihály akarata ellenére történt a puccszerű kommunis-

⁸ Böhm felvetésére vonatkozóan ld. Böhm Vilmos: Két forradalom tüzében. Budapest, 1946. 190.; „A párt a proletariátus nevében haladéktalanul átveszi az egész hatalmat. A proletárság diktatúráját a munkás-, paraszt- és katonatanácsok gyakorolják. (...) Haladéktalanul megteremtendő a proletárság osztályhadserege, amely a fegyvert teljesen kiveszi a burzsoázia kezéből. A proletárság uralmának biztosítására és az ántánt imperializmusa ellen a legteljesebb és legbensőbb fegyveres és szellemi szövetség kötendő az oroszországi szovjet-kormánnyal.” Ormos Mária: Padovától Trianonig, i. m. 197.

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

ta hatalomátvétel, amely természetesen új fejezetet nyitott a békekonferencia és Magyarország kapcsolatában.⁹

A konferencia legmagasabb szintű döntéshozó fórumán, a március 24-én létrehozott Négyek Tanácsában, az amerikai és olasz delegáció vezetői több ízben is felvetették, hogy Magyarországgal szemben érdemes lett volna a horvátokhoz, szlovénekhez hasonlóan árnyaltabb magatartást tanúsítani. A magyarországi kommunista hatalomátvételt követően maga Wilson elnök sürgette a kapcsolatfelvételt Budapesttel, s ennek nyomán – a területi integritás Károlyiék által képviselt elvét feladva – kezdett Kun Béla tárgyalásokat a belgrádi antantmisszióval, s került sor Smuts tábornok magyarországi útjára.¹⁰ Jóllehet Smuts némi engedményeket is felkínált a Vix jegyzékben foglaltak végrehajtásáért cserében, a magyar tanácskormány által április 7-én átadott válasz és az olasz közvetítőkön Párizsba eljuttatott ajánlat nem volt képes visszatartani a szomszédok és az antant katonadiplomáciája által egyaránt szorgalmazott Magyarország elleni katonai fellépést.

Miután Románia április 15-én, Csehszlovákia pedig tizenkét nappal később megtámadta a Magyar Tanácsköztársaságot, a békekonferencia irányítóinak, mindenekelőtt Clemenceau francia miniszterelnöknek tulajdonképpen már csak afölött kellett volna örködniük, hogy magyarországi bolsevizmus ellen vonuló szomszédok győzelmük után szófogadóan visszavonuljanak a kijelölt határok mögé. Emiatt nem járultak hozzá sokáig Budapest katonai megszállásának Foch marsall által is szorgalmazott tervéhez, s próbálták jó ideig visszatartani a románokat is ugyanettől. Jórészt ezt a célt szolgálta az 1919. jú-

⁹ A március 21-i minisztertanácsi ülés döntéséről vö. Litván György: Jászi Oszkár. Budapest, 2003. 165, 175–177; Salamon Konrád: Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom–proletárdiktatúra–ellenforradalom. Budapest, 2001. 129–134.

¹⁰ „Lehetséges – miként azt Lansing úr és Sonino báró úr is mondta –, hogy van valami felelősségünk a budapesti eseményekben” – mondta Wilson. „Mindenekelőtt tisztázni kell a helyzetet. A budapesti kormányt nem terhelik olyan bűntettek, mint amilyeneket az oroszországi bolsevistáknak rovnunk fel. Ez a kormány valószínűleg nacionalista. Azért szovjetkormány, mert ez most divatos forradalmi forma, és csakugyan lehetnek ott valamiféle szovjetek.” Litván György (szerk.): Trianon felé, i. m. 24.

nus 13-i Clemenceau-jegyzék, amely egy évvel a trianoni békeszerződés előtt kijelölte Magyarország új északi és keleti határait.

A tanácsköztársasági kísérlet amellet, hogy az ország életében tovább növelte a belső káoszt, s végső soron az elszenvedett katonai vereség nyomán az ország kifosztását eredményezte, súlyos károkat okozott Magyarország nemzetközi megítélésében is. A Szovjet-Oroszország teljes elszigetelését maximálisan szem előtt tartó nagyhatalmak mielőbb szanálni akarták a bolsevik Magyarországot. A Tanácsköztársaság bukása után a békekonferencia újabb katonai és diplomáciai missziók kiküldésével próbált felgyorsítani a magyar béke-előkészületek ügyét. A budapesti román megszállás kíméletlensége tovább növelte a békekonferencia aggodalmait és a románokkal szembeni fenntartásokat.

A magyar béke delegáció a békekonferencián

A magyar béke delegáció 1919 decemberében – egy évvel a világháború befejezés után, az ország kétharmadának 1918–1919 telén bekövetkezett (csehszlovák, román és délszláv) katonai megszállását, a Magyarországi Tanácsköztársaság rövidéletű kísérletét, bukását, valamint Budapest és a maradék ország nagyobbika részének román megszállását, majd kiürítését követően – kapott meghívást a párizsi békekonferenciára. Jóllehet minden jel arra mutatott, hogy a magyar tanácskormány 1919 júniusában Clemenceau által már közölt új határokat a békekonferencia nem kívánja megváltoztatni, a magyar delegáció azt remélte, a wilsoni önrendelkezési elvre, valamint a térség stabilitásának győztesek és vesztesek számára egyaránt fontos követelményére hivatkozva képes lesz meggyőzni a nagyhatalmakat arról, hogy a szomszéd országok túlzó területi követelései ellentmondanak a wilsonizmusnak és a stabilitás követelményeinek. A magyar delegáció bemutatkozó jegyzéke megpróbálta érzékeltetni azt az alapvető ellentmondást, amely a békekonferencia területi döntéseiben kezdettől fogva megmutatkozott: „A most kötendő világbéke két gondolaton épült fel: az önrendelkezés jogának és a nemzetiségi összetartozás érvényre juttatásának gondolatán. Kétségtelen, hogy az egyik a

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

másik nélkül alkalmazva csak a legégbekiáltóbb igazságtalanságokra vezethet”.¹¹

A két alapelv szoros együvé tartozására, szétválaszthatatlanságára hivatkozva önmagában a nemzetiségi elvet nem tekintette olyan tényezőnek, amelyre tartós állami alakulatokat lehet építeni. Az önrendelkezés lehetőségét kizáró nemzetiségi felosztás ellen a magyar béke delegáció mindenfajta érvet megpróbált felsorakoztatni: a soknemzetiségű ország történeti tradícióitól, a gazdasági egységben rejlő előnyöktől, a magyarországi nemzetiségek részére kilátásba helyezett autonómiákon keresztül egészen a magyarság akkoriban kétségkívül meglévő, de érvként fölöttébb kétes értékűnek bizonyuló kultúrfölényéig, illetve az új rendezés súlyos következményeiig bezárólag. „A magyarság, amely teljesen idegen népek között Európa szívében egységesen, egy állam keretén belül élt bejövetele óta – olvashatjuk az 1920. január 14-én átnyújtott bemutatkozó jegyzékben – most azért, mert Európát saját testével fedezte, és azért mert vendégszeretően kaput nyitott minden bevándorlónak, a töröktől üldözött szerbeknek, a fanariótáktól elnyomott románoknak, elveszítse most saját véreinek 37,5 százalékát, 3 733 000 magyar lelket? A magyar nép ebbe soha sem fog belenyugodhatni, soha sem fog belenyugodhatni azért sem, mert meg van győződve, hogy a vele vegyesen élő népek, ha megkérdezik őket, együtt akarnak-e vele maradni, egy gazdasági, egy államegységben, csak autonómiákat kívánnak.”¹²

¹¹ A magyar béke delegáció működésének dokumentumait lásd A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben 1920 január–március havában. I–III/a–b. köt. Budapest, 1920–1921. Az idézet helye: uo. I. köt. 7; A versailles-i békerendszer, illetve a trianoni békeszerződés kisebbségi vonatkozásairól I. pl. Balogh Artúr: A kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján. (= Magyar Kisebbség Könyvtára) Csíkszereda, 1997. (2. jav. kiad.); Galántai József: Trianon és a kisebbségvédelem. Budapest, 1989. (angolul: Trianon and the Protection of Minorities. New York, 1991)

¹² A bemutatkozó jegyzék ígéretet tett a magyarországi nemzetiségek részére felkínálható autonómiára: „Viszont a magyar nemzet, megszabadulván attól a végzetes kiengesztelés helyzettől, amelybe az Osztrák császársággal való kapcsolat sodorta, önrendelkezési jogának teljes visszanyerésével kész örömmel fogja ezt az autonómiát megadni, amit ezennel ünnepélyesen kijelentünk.” A magyar béketárgyalások, I. m. 10.

Az új határok

A trianoni békeszerződés traumatizáló hatásának legnyilvánvalóbb kiváltó okát a határok etnikai szempontokat figyelmen kívül hagyó jellege. A békekonferencia munkájában is komoly vitákhoz, ellentmondásokhoz vezetett a béketeremtés vezérelveként elfogadott nemzeti örendelkezésnek a határmegállapító munkálatokban történt folyamatos megcsorbítása. A területi bizottságok munkájában a különböző vitás kérdésekben valamilyen közvetlen vagy közvetett érdek mentén szövvényes kompenzációs ügyeletekbe bonyolódó delegátusok gyakran felrötták egymásnak az etnikai elv rovására előterjesztett határjavaslatokat. Talán a leginkább következetesen az amerikai delegáció tagjai, mindenekelőtt Charles Seymour próbálta képviselni az etnikai igazságosság és méltányosság elvét. Ő volt az például, aki egy rövid ideig hajthatatlannak mutatkozott a Csallóköz kérdésében, s megpróbálta a tiszta magyar folyamszigetet megtartani Magyarországon belül.

Nagy általánosságban azonban a határ-megállapítás munkájában a földrajzi, a közlekedési, stratégiai és gazdasági érvek leleményes kombinációjával a francia és brit, Románia esetében pedig az olasz delegátusoknak is sikerült elérniük, hogy a legfőbb határkijelölő szempont, a szövetséges kishatalmak érdeke kerekedjék felül a vesztesek bármily szembeűű igazságával szemben. Ennek az eljárásnak a legelrettentőbb példája a magyar–román határnak a román–jugoszláv területi bizottságban való kijelölése lehet. Az 1919. február 11-én André Tardieu elnökletével elkezdett bizottsági munka kiindulópontja a Bratianu román miniszterelnök által február 1-jén előterjesztett román területi igénylista volt. Ennek elemzésében gróf Vanutelli Rey olasz delegátus magyar statisztikai adatok alapján készült térképen bizonyította, hogy a vitatott területen a románok által igényeltnél és a franciák által tervezettnél jóval igazságosabb etnikai határt lehet kijelölni. Laroche, francia delegátus kezdettől fogva a vasútvonalakat tekintette a határmegállapítás legfontosabb tényezőjének, míg Seymour amerikai követ az etnikai és a gazdasági szempontokat tartotta meghatározónak. Leeper brit delegátus a francia álláspontot konkretizálva a vasúti csomópontokat feltétlenül Romániához tartozónak ítélte, s így Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad ügye a vi-

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

tában máris Románia javára billent. De Martino, a másik olasz delegátus szerint az olasz küldöttség a legnagyobb figyelmet az etnikai szempontnak szenteli ugyan, de belátja, hogy „a tartós béke és a nemzetek nyugalmanak biztosítása” megköveteli a stratégiai szempontok figyelembevételét. A stratégiai szempontok (a Kárpátalját megszerző Csehszlovákia és Románia vasúti összeköttetésének) előtérbe kerülése döntötte el Máramarosziget és a brit delegátus szerint is színmagyar Szatmárnémeti és Nagykároly Romániához kerülését.

Látva a szatmári és bihari magyarság nagy számát, a delegátusok egymást múlták felül a magyar statisztikai hiperkritikus elemzésében, ámde ezzel együtt Seymour kénytelen volt megállapítani: háromszáz-ezer magyart juttattak vasúti és stratégiai megfontolások miatt Romániának. Az amerikaiak és kezdetben az olasz delegátusok etnikai korrekciókat javasoltak magyar–román határon, de végül a vasúti, stratégiai szempontok döntötték el valamennyi vitás kérdést.¹³

A plebiszcitum elve

A magyar békejegyzékek több helyen is megfogalmazták a Kárpát-medence vitatott területein élő magyar és nem magyar népesség jogát a népszavazásra. Apponyi Albert a békekonferencia főtanácsa előtt január 16-án elmondott beszédében a wilsoni önrendelkezés eszméjére hivatkozva követelte a népszavazást a történeti Magyarországon mindazon részein, „amelyeket tőlünk most elszakítani akarnak”. Apponyi beszédében a követeléshez azonnal hozzáfűzte: „*Kijelentem, hogy előre is alávetjük magunkat e népszavazás eredményének, bármi legyen is az*” – mondta Apponyi.¹⁴

A terjedelmes, bár ellentmondásoktól sem mentes magyar békejegyzék-anyag néhány kérdésben komoly vitákat váltott ki. Az érintett

¹³ Ádám Magda – Ormos Mária (szerk.): Francia diplomáciai iratok, i. m. 110–165. A vasúti szempontokra vonatkozóan l. Palotás Zoltán: A trianoni határok. Budapest, 1990.

¹⁴ Uo. 278.

szomszéd államok képviselői is minden követ megmozgattak annak érdekében, hogy Apponyiék egyetlen területi vonatkozású észrevételét, ellenjavaslatát se fogadják el. „Közép-Európa néprajzi viszonyai valóban olyanok, hogy lehetetlen, hogy a politikai határok az egész vonalon egybeessenek az etnikai határokkal” – állapította meg végül a trianoni magyar békeszerződés véglegesítését a szövetségesek nevében bejelentő úgynevezett Millerand-féle kísérőlevél majd a magyar észrevételek elutasítását indokolva így folytatta: „Ebből következik – s a Szövetséges és Társult Hatalmak sajnálattal hajoltak meg a szükségesség előtt –, hogy a magyar népesség egyes gócinak egy más állam szuverenitása alá kell kerülnie. Azonban erre a helyzetre nem lehet hivatkozni azzal az állítással, hogy jobb lett volna nem bolygatni a régi területi állapotot. A dolgok meglévő rendje, még ha ezeréves is, nem jogosult a jövőre nézve, ha igazságtalannak találtatott.”¹⁵

Az együttesen több mint hárommillió főre rúgó csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar kisebbség létrejöttét a fenti tetszetős, de nyolcvan év múltán is egyoldalúnak és elfogultnak tűnő érvelésben Millerand a fő hangsúlyt a kétségkívül sok nehézséget magában hordozó kelet-közép-európai vegyes települtségre, tehát az objektív adottságként is kezelhető etnikai viszonyokra helyezte.

Egyszersmind azonban az is tény, hogy magyar–szlovák, magyar–rutén és bizonyos területeken a magyar–román, illetve magyar–szerb vonatkozásban egyaránt jól kivehető etnikai határok léteztek. A magyar–szlovák nyelvhatár ráadásul az úgynevezett éles nyelvhatártípushoz

¹⁵ Uo. II. köt. 487. Millerand érvelése szerint: „Igaz, hogy a magyar Béke delegáció azzal érvel, hogy a békefeltételek sehol sem rendeltek el népszavazást. Ha a Szövetséges és Társult Hatalmak fölöslegesen tartották, hogy a népesség ilyen irányú megkérdezéséhez folyamodjanak, ez azért történt, mert meggyőződtek róla, hogy ha ez a megkérdezés őszinte véleménynyilvánítás teljes biztosításával történne, nem vezethetne számba vehetően más eredményre, mint amilyenre Közép-Európa néprajzi viszonyainak és nemzeti aspirációinak tüzetes vizsgálata vezette a Hatalmakat. A népek akarata megnyilatkozott 1918 október és november havában, a kettős monarchia összeomlásakor, amikor a soká elnyomott nemzetiségek egyesültek olasz, román, jugoszláv vagy cseh–szlovák testvéreikkel.”

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

tartozott, ahol csak ritkán fordul elő egy-két községnél mélyebb átmeneti vegyes lakosságú zóna.

Amint arra azonban maga a kísérőlevél is utal, a békekonferencia számos egyéb megfontolás miatt nem törekedett arra, hogy a békeszerződésekben a Kárpát-medence objektív etnikai adottságai akár csak meghatározó súllyal is érvényesüljenek.

Kisebbségvédelem

Mennyiben határozta meg a magyar külpolitika békekonferencián tanúsított magatartását, a magyar béke-előkészületek stratégiáját a határon túlra került magyarság ügye, érdekvédelme? Milyen alternatívákat dolgozott ki a magyar külpolitika a kisebbségi magyarság megtartása, sorsának enyhítése, jogainak biztosítása érdekében? S mindezek alapján miben jelölhetjük meg a magyar béke delegációk, a magyar külpolitika, s végső soron a kezdettől fogva védhatalmi szerepben fellépő Magyarország határon túli magyarokkal kapcsolatos sikertelenségének legfőbb okait? A népszavazás elvének alkalmazása már önmagában is kérdésessé teszi a magyar béke delegáció érvrendszerének olyan egyoldalú interpretációját, amely azt mint a régi integritás mellett végletesen elkötelezett, anakronisztikus és minden taktikai elemet nélkülöző rövidlátó argumentációt értékelte. Kivált, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a magyar békejegyzékek igen nagy súlyt fektettek a kisebbségi jogok kidolgozására. A békekonferencia által kidolgozott kisebbségvédelmi rendelkezések kibővítését szorgalmazó magyar álláspont természetesen nem volt mentes a belső ellentmondásoktól. Alapelveként a magyar béke delegáció elnöke a realitásokból, azaz az 1919. júniusi Clemenceau-jegyzékben közölt új határokból kiindulva azt kérte, hogy *„abban a végső esetben, ha területi változásokat fognak ránk kényszeríteni, a nemzetiségi kisebbségek jogainak védelme hatásosabban és részletesebben biztosíttassék, mint azt a nekünk átnyújtott békejavaslat tervbe veszi.”*¹⁶

¹⁶ Uo. 279.

A versailles-i békerendszer részét alkotó kisebbségi szerződések közül a trianoni határokon kívül maradó magyarokra egyrészt az osztrák békeszerződésbe beiktatott kisebbségvédelmi kötelezettségek, illetve a Csehszlovákiával, Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal, valamint Romániával megkötött kisebbségvédelmi szerződések vonatkoztak. Az amerikai kezdeményezésre kialakított kisebbségvédelmi szerződésrendszer – amint azt a két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem hatalmas irodalma is meggyőzően feltárta – valójában a kisebbségek létezéséhez és anyanyelvi kultúrájuk fennmaradásához szükséges minimális jogokat biztosította.

Így értékelte a kisebbségi szerződéseket, amelyek valamennyi kisebbségi szerződésben azonos törzsszövege a trianoni békeszerződésbe is bekerült – az Apponyi Albert vezette magyar békedelegáció is. A küldöttség álláspontját és a kisebbségvédelemmel kapcsolatos javaslatait a XXIII. számú magyar békejegyzék tartalmazta. A jegyzék egyrészt egyetért a Magyarország területén élő kisebbségek jogainak biztosításával, s jelzi, hogy a magyarországi törvényhozás és történelmi hagyományok egyaránt megfelelnek a békeszerződés-tervezetben a magyar kormánnyal szemben támasztandó kisebbségvédelmi előírásoknak. Ugyanakkor a jegyzék erőlesen követelte, hogy a magyar békeszerződésbe kerüljenek be a szomszéd országokhoz került magyar és többi (pl. a szlovák, rutén, szász) kisebbség jogainak védelmét biztosító rendelkezések is. „A méltányosság, az emberi érzés és a tartós béke elérésének akarata megkívánja, hogy a Magyarországtól elvett területeken lakó faji, nyelvi és vallási kisebbségek a nagyhatalmaknak, a világbéke és a kultúra őreinek leghathatósabb védelmében részesüljenek és hogy a Magyarországgal kötendő békeszerződés szilárd biztosítékokat nyújtson a nemzetiségek érdekeinek megvédésére, mert egyedül ezek a biztosítékok óvhatják meg őket a türelmetlen uralom túlkapásai és erőszakoskodásai ellen, amelyek különben kikerülhetetlenek lennének.”¹⁷

¹⁷ Uo. II. köt. 78. – A kisebbségvédelmi szerződések kialakulására és tartalmára vonatkozóan l. Galántai József: Trianon, i. m. 89–109.

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

A magyar békeküldöttség kisebbségi jegyzéke tétélesen és szöveg-szerűen is javaslatokat tett a magyar békeszerződés kisebbségi jogvédelemmel kapcsolatos kiegészítésére. Nagy súlyt helyezett például az egyházi autonómiák szervezeti, intézményi, vagyoni jogfolytonosságának biztosítására, aminek hiánya azután oly súlyos következményekkel járt a térség valamennyi kisebbségének későbbi fejlődésében. A javaslat a kisebbségi közösségeket automatikusan jogi személyiséggel javasolta felruházni, mert csak így látta biztosíthatónak, hogy a kisebbségek saját költségükön jótékonyági, vallási, társadalmi, oktatási és nevelő intézeteket hozhassanak létre, amelyek nyelvük, kultúrájuk és vallásuk szabad gyakorlását lehetővé teheték volna. A széleskörű kisebbségi önkormányzatra vonatkozó javaslat az anyanyelven folyó közigazgatásra és bíraskodásra is kiterjedt volna, s emellett biztosított a kívánta a kisebbségek arányos részvételét a törvényhozásban, a helyhatóságokban, a kormányban és az országos közhivatalokban. Mindezeket a jogokat az asszimilációt szolgáló bárminemű intézkedéseknek, a kisebbségi tulajdon elkobzásának, s mindenfajta diszkriminációnak a tilalmával javasolta kiegészíteni a szóban forgó magyar békejegyzék.

A kisebbségvédelmi szerződésekben lefektetett jogi garanciák elégtelenségét a magyar delegáció erdélyi jegyzéke is keményen bírálta. A magyar békedelegáció rámutatott arra, hogy azok Erdély esetében ezek nem képesek az egész erdélyi különfejlődés értékeinek fennmaradását garantálni, lévén, hogy azok szűkkeblűen csak a nyelvi, faji, vallási kisebbségek speciális érdekeit védik. Másrészt a szankciók hiánya, a gazdasági érdekek védelmének hiánya, Románia ellenérdekeltsége és megbízhatatlansága eleve megkérdőjelezte a magyar békedelegáció szemében a kisebbségvédelmi szerződések értékét. „Meggyőződésünk, hogy nem a kisebbség joga, hanem az államhatalom nemzeti szempontból való semlegesítése az egyedüli megoldás, amely az erdélyi kérdés nyugvópontra hozni képes lenne.”¹⁸ Ennek államjogi megoldásaként az erdélyi jegyzék Erdély önállósítását, az erdélyi államhatalom

¹⁸ A Magyar béketárgyalások, i. m. I. köt. 131.

nemzeti semlegesítését jelölte meg, egyforma közjogi státusszal rendelkező, egyenjogú nemzetek részvételével. Erdélyt négyféle területre javasolta a jegyzék felosztani: túlnyomóan magyar, túlnyomóan román, túlnyomóan szász, illetve sváb és vegyes nyelvű területekre. Ezek széleskörű önkormányzattal rendelkeztek volna, a központi hatalom pedig a három nemzet egyenlő képviselőjén és háromnyelvű adminisztráción nyugodott volna. Alapelveként az erdélyi jegyzék a magyarok és az erdélyiek önrendelkezési jogára hivatkozva megállapította, hogy Erdély esetében nem lehet a tartós rendezés alapja az ott élő egyik nemzet önrendelkezése a másik hasonló jogának kizárása mellett. „Ha két nép joga egyidőben és egy területen meg nem valósítható, illetőleg egymást kizárja, akkor vagy a kölcsönös megegyezés válik szükségessé, vagy más elveket kell még segítségül hívni, olyanokat, amelyeket a kérdés eldöntésekor figyelembe kell venni.”¹⁹

A mindhárom utódállam által aláírt kisebbségvédelmi szerződésnek Csehszlovákiában és részben Romániában voltak pozitív következményei. Mindenekelőtt a nyelvhasználati jogok engedélyezése, a minimális magyar kulturális, oktatási intézményhálózat fennmaradása, valamint a kisebbségi egyházak jogi helyzetének megalapozása vonatkozásában. Míg azonban Csehszlovákia igyekezett a nemzetközi kisebbségi

¹⁹ Uo. 131. A magyar békeküldöttség erdélyi jegyzéke a világháború után kialakult helyzetben a független erdélyi államot tartotta volna a magyar–román ellentétek feloldására, egyszersmind az Erdélyben belüli nemzetiségi viták megoldására a legjobb megoldásnak. Ez utóbbi feladatot azonban a jegyzék szerint az államjogi hovatartozástól függetlenül is szükséges rendezni, s erre a magyar békeküldöttség véleménye szerint a Romániára rákényszerített kisebbségvédelmi szerződés nem lehetett alkalmas. A békejegyzékben körvonalazott független erdélyi államon belül a négy nemzeti terület széleskörű kormányzati és közigazgatási autonómiát kapott volna. „Az erdélyi központi kormányban és orgánumaiban a háromnyelvűség és a központi törvényhozó testületben a három nemzet egyforma képviselője és végül a nemzeti kataszterek alapján megejtendő választórendszer szolgáljon vezérelvül.” Uo. 133. Az erdélyi kisebbségvédelmi kívánalmakkal további magyar jegyzék is foglalkozott. A kisebbségi főjegyzék „Erdély különleges helyzete a kisebbségi védelem szempontjából” című 15. számú melléklete. Uo. II. köt. 129–133.; Ádám Magda – Cholnoky Győző (szerk.): Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban. Budapest, 2000. 115–138., 456–460.

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

szerződés alapelveit saját belső nemzetiségi törvényhozásában is érvényesíteni, Románia és Jugoszlávia éppen ellenkezőleg megpróbálták annak érvényességét korlátozni. Ez a különbség különösen a magyar kisebbségek politikai pártjainak működési szabadságában és eredményességében mérhető le igazán. Persze az is igaz, a csehszlovákiai magyar politikai reprezentáció sikereit megkönnyítette az a tény, hogy a kisantant-államok közül éppen Masaryk köztársasága kényszerült a legtöbb engedményre, hiszen Prága számára különösen a harmincas években egyre több gondot okozott a Hitler által instrumentalizált három és félmillió német kisebbség.

A genfi népszövetségi kisebbségvédelem által kínált lehetőségekkel mindhárom magyar kisebbség igyekezett maximális mértékben élni: itt érdekes módon éppen a romániai magyar beadványok jártak legtöbb sikerrel, több ízben is meghátrálásra késztetve a bukaresti kormányt egy-egy kisebbségellenes intézkedésében. Ez különösen a mindhárom utódállam által végrehajtott agrárreform és az ahhoz kapcsolódó birtokrendezések, illetve a magyar tannyelvű iskolahálózat állami felügyelete kapcsán elszenvedett sérelmek orvoslásában volt fontos.²⁰

A két világháború közt a magyar kisebbség önszerveződésének alapfeltételét az etnikai alapon is szerveződő gazdasági–vállalkozói élet, illetve a nemzeti szellemű iskolai nevelés jelentette. A magyar kisebbségek jogainak átfogó rendezését a budapesti kormány is kezdetől fogva kiemelt feladatának tekintette, igaz, a két világháború közt sohasem adta fel a reményt a határok módosítására. Magyarország mindhárom szomszéd országgal megpróbált bilaterális kisebbségvédelmi szerződést kötni, de amint a csehszlovák elutasítás belső argumentációjából kitűnik, a Magyarországon maradt kisebbségeket egyik utódállam sem tekintette olyan fontosságúnak, hogy azok védelme érdekében Magyarország számára bármifajta jogosítványt is adjon a magyar kisebbségek szerződéses támogatására, jogaik hivatalos fel-

²⁰ A kisebbségvédelemre vonatkozóan lásd Balogh Artúr: A kisebbségek, i. m; Baranyai Zoltán: A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. Berlin, 1925. (2. átdolgozott kiad.); Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában, Kolozsvár, 1944. (Reprint kiad. Székelyudvarhely, 1994.) stb.

ügyeletére. A magyar kormány ennél fogva elsősorban a népszövetségi rendszer, illetve az interparlamentáris unió és egyéb nemzetközi fórumok keretei közt lépett fel a magyar kisebbségek védelmében, de sohasem tette kétségessé, hogy a valódi megoldást a határok megváltoztatásában látja. A magyar revíziós politika megítélése a magyar történetírás egyik örökzöld vitatémája: mai ismereteink szerint az úgynevezett integrális revízió programja a legtöbb magyar kormány esetében egyfajta diplomáciai többletkövetelésnek számított, de legalábbis a sikertelen 1921–1923. évi bilaterális tanácskozások után a magyar külpolitika elsődlegesen a magyarlakta területek visszaszerzésére, tehát az úgynevezett etnikai revízió megvalósítására koncentrált.

A magyar kisebbségek önszerveződése a két világháború közti periódusban csak részben járt együtt a három népcsoportnak az új állami közösségbe való integrálódással. Ennek ismét számos okát említhetjük: az 1918 előtti, mondhatni történeti konfliktusoktól kezdve a kisebbségi magyarok többsége által is igazságtalanságként megélt trianoni döntésen át egészen a többségi nyelv nem ismeretéig, az államapparátus és a törvényhozás, jogszolgáltatás diszkriminatív gyakorlatáig vagy a Magyarország és a szomszéd államok közt mindvégig fennmaradt igen feszült viszonyig bezárólag. A „befogadó” államok kezdettől fogva nemzetállamként definiálták magukat, alkotmányaik, politikai berendezkedésük, közigazgatásuk és törvényhozásuk igen csekély mozgásszabadságot hagyott a kisebbségeknek. Ilyen körülmények közt a kisebbségi polgárok és közösségek lojalitása nagyon alacsony fokú maradt, amit még a kétségkívül legnagyobb nemzetiségpolitikai gyakorlatot folytató Csehszlovákiában sem sikerült jelentősebb mértékben javítani. Az új államokkal szembeni ellenálló magatartás szintén fontos közösségformáló tényezőnek bizonyult a korai szakaszban, bár a passzív ellenállás a magyar kisebbségek szempontjából igen jelentős veszteségek forrásává is vált: az új államok iránti hűségeskü letételét megtagadó állami alkalmazottakat elbocsátották, s legtöbbjük a Magyarországra települt mintegy háromszázezer főnyi menekültsejreget növelte.

A közösségsszerveződés magasabb fokát jelzi mindhárom kisebbség esetében a fokozatosan új típusú regionalizmussá átalakuló lokálpatriotizmus, illetve regionalizmus, a kisebbségi léthelyzet által igen rövid

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

időn belül kiváltott messianisztikus, a heroikus küldetéstudat (a transzilvanizmus sajátos kisebbségi adaptációja, a felvidéki vox humana vagy a dunai összetartozás-tudat stb.) élesztése. Az önszerveződés szükségszerűségének felismerése tehát alapvetően egyfajta társadalomlélektani ráhangolódást jelentett a mindhárom népcsoport esetében tulajdonképpen teljesen előzménytelen új kisebbségi léthelyzetre.

Mindezt rendkívüli mértékben megnehezítette az „anyaországgal”, a legtöbb tekintetben központi jelentőségű Budapesttel való kapcsolattartás kezdeti tiltása, későbbi akadályoztatása, csak a legfelső politikai szinten jól szervezett, egyébként jórészt szervezetlen, igen nehézkes jellege. Magyarország és a magyar kisebbségek viszonya az elmúlt 85 év alatt sokszor és sokat változott. A két világháború között kétségkívül az elszakítottság, a kismizmizettség érzése dominált, s ennek megszüntetése volt a főcél. Trianon a magyar revizionista propagandában, a hivatalos magyar politikában, a művészetekben egyaránt minden rossznak a megtestesülését jelentette. Mindazonáltal külön elemzést érdemelne az a tény, hogy a magyar kisebbségek körében viszonylag csekély bázisa volt a sokak által megjósolt radikális magyar irredentának.

A kisebbségek önszerveződését befolyásoló tényezők második nagy csoportját az új államok által biztosított politikai, gazdasági, kulturális jogok, s általában a többségi társadalomnak a kisebbségekhez való viszonyulása jelenti.

A trianoni döntés nyomán létrejött magyar kisebbségek két világháború közti fejlődésében megmutatkozott a békeszerződés valamennyi problémája. Mert hiszen Trianon kétségkívül nem csupán a történeti Magyarország egykori nem magyar nemzetiségeinek önrendelkezését szentesítette. A békeszerződés területi, elsősorban a magyar határookra vonatkozó határozatai – amelyek a magyar kisebbségek számbeli nagyságával szorosan összefüggnek – sokkal inkább a győztes nagyhatalmak és kelet-közép-európai kismemzeti szövetségeseik stratégiai, gazdasági céljait realizálták, mintsem a pártatlan békebírói döntés előkészítését.

A második világháború és az azt követő évek megoldási kísérletei azt bizonyították, hogy a Kárpát-medence népeinek viszonyát háborús kockázatok nélkül nem lehet mechanikusan határmódosításokkal, lokális háborúkkal, lakosságcserével, deportálással, etnikai tisztogatásokkal meg-

oldani. Minden ilyen erőszakos kísérlet új sérelmeket és konfliktusokat szül, s végeredményben győztes és vesztes egyaránt kárát látja mindenfajta homogenizálási kísérletnek.

A magyar béke delegáció és általában a békekonferenciával kapcsolatosan a magyar külpolitika sikertelenségének okát néhány ritka kivételtől eltekintve nem a hivatalos magyar politika magatartásában szokták keresni. A kelet-közép-európai térség újrendezésének, kisállami felosztásnak egyértelmű nagyhatalmi meghatározottsága, a szövetséges és társult kisállamokra bízott pacifikációs szerep, a szovjet-oroszországi veszély elleni francia–angol felkészülés szempontjainak, illetve az ország szinte teljes külpolitikai elszigeteltségének, a katonai megszállás tényeinek gondos mérlegelése alapján aligha lehet a világháború utáni magyar békepolitikában megjelölni a békekonferencia döntéseinek okát.

A trianoni magyar külpolitika egyértelműen tudatosította az ország erkölcsi és politikai szempontból egyaránt megkerülhetetlen és kényszerű védhatalmi szerepét a szomszéd országokhoz került magyar kisebbségekkel szemben, ámde az annak érvényesítéséhez szükséges eszközök, mint például a nagyhatalmi támogatottság, a szomszédok között egy-két szövetséges jóindulatú semlegessége vagy hallgatólagos támogatása hiányzott. Mi több, az új határok, demarkációs vonalak, gazdasági kiszolgáltatottság és a belső káosz miatt maga az ország is teljességgel védtelenné vált, s így a magyar békejegyzékekben megfogalmazott korabeli magyar álláspontnak legfeljebb dokumentációs és történeti értéke lehet.

A közel hárommilliónyi kisebbségi magyarság kialakulásának szempontjából több tényező együtthatása bizonyult rendkívül fontosnak: az 1918 előtti etnoregionális tradíciók és aközjogi értelemben is megragadható belső elválasztó vonalak hiányában az új határok kijelölésénél – mint később kiderült – a békekonferencia elé terjesztett igényjegyzékek, illetve stratégiai elképzelések jelentették a kiindulópontot. E tekintetben a csehszlovák, jugoszláv és román területi követelések (nagyobbrészt már a világháború éveiben elhangzott, illetve rögzített ígérek alapján) a békekonferencia határmegállapító tevékenységében magyar szempontból csupán a rossz és még rosszabb alternatívák kiválasztását tették lehetővé.

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

Az egymással – sajátos érdekszférák, ad hoc érdekek mentén – konkuráló francia, angol, olasz, amerikai delegációk legfeljebb a túlköveteléseknek is minősíthető területi igényeket voltak hajlandók elejteni, amennyiben az új magyar határok némely pontja esetében vita támadt közöttük. Így például a színmagyar csallóközi terület úgy kerülhetett Csehszlovákiához, hogy az amerikaiak és olaszok álláspontjának engedve a francia diplomácia elállt az észak-magyarországi szén- és iparvidék Csehszlovákiának való átengedésétől, amiért cserében, mintegy kompenzációként az amerikaiak nem szorgalmazták tovább Csallóköz magyar fennhatóság alatt való maradását.²¹

²¹ A békekonferencia cseh–szlovák ügyekkel foglalkozó bizottságának 1919. február 27-i ülésén kezdtek el foglalkozni az új magyar–szlovák határ kijelölésével. Elsőként Seymour amerikai követ ismertette az Egyesült Államok javaslatát, amely Pozsony Csehszlovákiának való átadása mellett a Csallóközt – Komárommal együtt – meghagyta volna Magyarországnak, mi több a Sajó völgyétől kezdve a nyelvhatárhoz igazodva jelölte ki az új határvonalat. A bizottságban az angolok és az olaszok is támogatták ezt az elképzelést, jóllehet Nicolson brit képviselő a Vág folyó fölötti ellenőrzést és Komáromot is a cseh–szlovák államnak akarta biztosítani. Egyedül Le Rond tábornok, francia delegátus gondolta úgy, hogy a Csallóköznek földrajzi fekvése miatt Cseh-Szlovákiához kell kerülnie. A csallóközi kérdésben az erre a célra létrehozott albizottság március 1-jei ülése a kérdés elnapolását javasolta. A cseh–szlovák bizottság március 3-i ülésén a Brit Birodalmat képviselő Joseph Cook Nicolsontól eltérő módon a francia javaslatot támogatta, az olasz és az amerikai delegátus azonban ragaszkodott korábbi javaslatához. A bizottság másnap meghallgatta Edvard Benešt, a csehszlovák küldöttség vezetőjét, aki szerint „ha a Csallóközt a magyaroknak adnák, ezzel megfojtának Pozsonyt”. Beneš Komáromot stratégiai fontossága miatt követelte a csehszlovák állam részére, amely a követelt területek magyar lakosságát 860 ezer főre becsülte, ugyanakkor a Magyarországon maradó szlovákok számát irreálisan magasan, 630 ezer főben jelölte meg. Az amerikai küldöttség a bizottság március 7-i ülésén adta fel a csallóközi kérdésben tett eredeti javaslatát, miután sikerült elérnie, hogy Sátoraljaúj hely Magyarországon maradjon és a csehszlovákok által követelt Ipoly-völgyi vasúti határ helyett maga az Ipoly folyó vonala alkossa a határt. Ádám Magda–Ormos Mária: Francia diplomáciai iratok, i. m. 154–182. A csallóközi határra vonatkozóan l. Jezsenszky Géza: A csallóközi magyar–szlovák határ története. História (6) 1988. 28–29; Palotás Zoltán: A trianoni határok. i. m. 45–49.

A területi döntések egyébiránt nyíltan is vállalt elfogultságait a francia miniszterelnök az ominózus kísérőlevélben egy végtelen sarkított választási lehetőségre utalva próbálta magyarázni: az antant számára nem volt igazán nehéz dönteni az ezeréves Magyarország teljes integritása és az új szövetséges kisállamok követelése között. Holott mind a békekonferencia munkájában, mind pedig a magyar kormányok által is képviselt alternatív megoldási javaslatokban jelen voltak a térség etnikai viszonyait fokozottabb mértékben figyelembe vevő tervek, javaslatok is.

A világháború befejezésekor a magyar politikai vezetés tisztában volt azzal, hogy valamely győztes nagyhatalom hathatós támasza nélkül a történeti magyar állam egységét nem lehet megővni.

Az 1918 októberétől 1920 júniusáig működött magyar kormányok valójában minden lehetséges eszközt kipróbáltak a békekonferencián 1919 februárjában–márciusában meghozott és tulajdonképpen véglegesnek bizonyult magyar területi döntések befolyásolására, módosítására. A lehető legkedvezőbb tárgyalási pozíció kialakítása, az engedmények és a visszavonulás lehetőségének biztosítása érdekében ezért részben az integritás elvéhez ragaszkodott, részben pedig olyan provizórikus megállapodások kidolgozására törekedett, amelyekre az integritás elvének kényszerű feladását követően hivatkozni lehetett volna.

Csakis ilyen összefüggésben igaz a békekonferencia legfelsőbb tanácsának az az elvi döntése, amely szerint a már megállapított magyar határok bármilyen korrekciója – a térségben kialakult erőviszony mellett – újabb, Magyarországra nézve még rosszabb megoldásokat hozhatott volna. A magyar béke delegáció kisebbségvédelmi erőfeszítéseit ugyanígy teljességgel figyelmen kívül hagyták a nagyhatalmak képviselői. A Millerand-féle kísérőlevél szerint a szomszéd országok által aláírt szerződéseket elégségeseknek minősítették a kisebbségi jogok szavatolására.²²

²² „...a Hatalmak úgy vélik, hogy a határszéli lakosság érdekei teljes mértékben biztosítva vannak. Ami az ilyen szuverenitás alá kerülő magyar népszigeteket illeti, a Románia és a Szerb–Horvát–Szlován Királyság állam részéről már aláírt és a Cseh–Szlovák állam részéről már ratifikált, a kisebbségek védelmére vonatkozó szerződések ezeknek érdekeit teljesen biztosítják.” A magyar béketárgyalások, i. m. II. köt. 488.

2. Trianon: a kényszerkisebbségek létrejötte

A versailles-i békerendszer kialakításában csupán négy ízben igénybe vett plebiszcitum eszközét a magyar béke delegáció minden erőfeszítése ellenére Magyarország esetében csupán egyetlen alkalommal, Sopron és környéke vitás hovatartozásának eldöntésében alkalmazták. Nem véletlen, hogy a csehszlovák, jugoszláv és román béke delegációk folyamatosan egyeztetett fellépése talán éppen a népszavazás kivédésében volt a legerőteljesebb és legkövetkezetesebb.²³

Hiszen aligha kétséges, hogy a magyar többségű területeken és városokban a népszavazás bármilyen körülmények közt lényeges változásokat eredményezett volna a békekonferencia által megállapított határokhöz képest. Tény, hogy a magyar béke delegáció párizsi tevékenysége során és beadványaiban nem csupán az etnikailag minden vitán felül álló, kompakt magyar területek sorsának utólagos felülvizsgálatára koncentrált, hanem megpróbálta a Csehszlovákiához, Romániához és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került határmenti vegyes, illetve nem államalkotó nép által lakott (ruszin, német) és az egész nyugat-magyarországi német vidékre kiterjeszteni az igényelt népszavazás hatályát.²⁴

A magyar békeszerződéssel kapcsolatos magyar területi, kisebbségvédelmi észrevételek, javaslatok az adott magyarországi belpolitikai és a régióban uralkodó katonapolitikai körülmények közt nem számíthatnak meghallgatásra, még kevésbé érdemi mérlegelésre. A Jászi-féle nemzetiségi politika állásfoglalásaihoz, néptörvényeihez hasonlóan az

²³ Az 1920. február 24-i csehszlovák–jugoszláv–román közös jegyzéket eredetiben közli: Ardeleanu, Ion – Arimia, Vasile – Musta, Mirceau (red.): *Desavirsirea unitatii national-statale a popurului Roman. Recunoasterea ei internationala*. 1918. Vol. VI. Documente interne si externe, februarie 1920 – decembrie 1920. Bucuresti, 1986. 32–42.

²⁴ Ezt jelzi a magyar béke delegáció jegyzékeinek térképmellékletei között található VI. sz. térkép is, amely a Csehszlovákiának, Romániának, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak és Ausztriának ítélt határmenti magyar területsáv mellett a rutén, illetve a bánági és bácskai vegyes területeket is feltünteti, mint a nagyhatalmak által kijelölt határok Magyarország részéről követelt korrekciójánál figyelembe veendő részeket.

ország vert és kilátástalanul elszigetelt helyzetében a magyar békejegyzékeknek alapvetően csupán elvi lehetőségük lehetett. A magyar békedelegáció és általa a magyar kormány a békejegyzékekben fogalmazta meg a 20. század első felének magyar kisebbségpolitikai, kisebbségvédelmi alapelveit: az erőszakmentességet, a magyar többségű területekhez való ragaszkodást, a magyar kisebbségek szülőföldhöz és önkormányzatisághoz való jogának követelését.

A magyar kül- és kisebbségpolitika a két világháború között alapvetően a tárgyalásos, háborús konfliktus nélküli határrevízióban látta a megoldást. A revíziót középpontba helyező magyar közgondolkodás azonban az elszenvedett sérelmek, a magyar kisebbségekkel megtörtént méltánytalanságok miatt elsősorban a jóvátétel mozzanatára koncentrált, és sem a trianoni döntéshez vezető út belső hibáival, bűneivel, mulasztásaival nem nézett szembe, sem a szomszéd nemzetekkel, országokkal nem tudta megteremteni a megegyezéses revízió feltételeit.²⁵ Az integrális, etnikai, fokozatos revízió különböző elképzelései, variánsai alapvetően a nagyhatalmi viszonyok alakulásától függtek.

²⁵ A magyar revíziós politikáról és közgondolkodásról *lásd* Arday Lajos: *Térkép csata után*. Budapest, 1990; Romsics Ignác – ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Budapest, 1998; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*, Budapest, 2001; Uő: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002; Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*, in: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Budapest, 2002. 132–161. Uő: *Trianon*. Budapest, 2003.

A magyar–cseh kapcsolattörténeti kutatások a két nemzet 20. század eleji progresszív gondolkodásának két szimbolikus személyiségét már több ízben is párhuzamba állították.¹ Mindkét professzor–politikus tekintélyét a két ország, két nemzet alapkérdéseinek kritikai újraértékelésével vívta ki. Jóllehet mindketten kis polgári pártot is alapítottak az első világháború előtt, döntő szerephez Masaryk az első világháború éveiben, Jászi pedig csak a világháború végnapjaiban jutott. Mindketten Közép-Európa világháború utáni átalakításának kulcskérdéseire, állam és nemzet viszonyára keresték a választ és az államok etnikai jellegének, a nemzetiségi kérdés méltányos kezelésének megoldását tekintették fő feladatuknak.

Jászi a világháború éveiben előbb a német Mitteleuropa-koncepció demokratikus, a térség kis nemzeteinek szolidaritására építő változatát hirdette. Amikor azután 1916 tavaszán a Friedrich Naumann-féle elképzelés pángermán zsákutcájának veszélyeit felismerte, figyelmét a Monarchia, illetve 1918 tavaszától kezdve a felerészben nem magyar nemzetek (románok, szlovákok, németek, rutének, szerbek, horvátok stb.) által lakott soknemzetiségű Magyarország államjogi reformjára összpontosította.

1918. október 31-én a Károlyi Mihály által vezetett kormányban elvállalta a felbomló félben lévő soknemzetiségű ország kulcsfontosságú nemzetiségi miniszteri posztját s ő alapozta meg a kormány külügy-minisztériumát is. Miniszterként az utolsó utáni pillanatban megpróbálta a nemzeti közösségek megállapodása alapján svájci, azaz helvét minta alapján kantonizálni, s így módon legalább a békekonferencia végleges döntéséig együtt tartani Magyarországot. 1918 novemberé-

¹ Berkes Tamás: Masaryk és Jászi. A cseh és magyar századforduló tipológiájához. In: Mennyire hátra van még az ember. Emlékkönyv Török Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1993. 164–171; Dobossy László: Masarykról magyar szemmel, in: Uő.: Gondban, reményben azonosan. Budapest, 1989., 85–146.; Litván György: Jászi Oszkár csehszlovákiai kapcsolatai. In: Békétlen évtizedek. 1918–1938. Budapest, 1988., 87–97.; Szarka László: T. G. Masaryk nemzetiségpolitikai nézeteinek alakulása (1895–1922). In: Polányi Imre (szerk.): Szigetvári Kelet-Európa Konferenciák (1980–1983) Pécs, 1984., 190–205.

ben az aradi tárgyalásokon Erdély kantonizálásának terve, illetve a magyar–román kondomínium javaslata alapján igyekezett – sikertelenül – megállapodni a Iuliu Maniu vezette erdélyi román politikusokkal.²

November végén, december elején a Milan Hodža vezette szlovák nemzeti tanácsi küldöttségnek előbb a „Tót Impérium” néven kijelölt szlovák többségű régió autonómiáját, majd pedig a föderatív alapokon álló Magyar–Szlovák Népköztársaság tervezetét kínálta megegyezési alapul, a román tárgyalásokhoz hasonlóan – sikertelenül. Törvénybe iktatta viszont Ruténföld autonómiáját és a magyarországi németek önkormányzati jogait. A történeti Magyarország területeinek kétharmad részét 1919 januárjáig a csehszlovák, román, jugoszláv hadsereg elfoglalta, így a Jászi-féle kantonpolitika teljes csődöt vallott.³

Az 1914 szeptemberétől külföldön, emigrációban tartózkodó T. G. Masarykot ezzel látszólag ellentétes célok vezérelték: az új Európán belül a köztes-Európa kisnemzeti viharzónájában, a heroikus küzdelmet vívott Szerbia és Belgium erkölcsi példájára hivatkozva a nemzeti kis államok megteremtésének programját vitte sikerre. A közép-európai nemzetek közötti viszonyok rendezése azonban számára is alapkérdésnek számított. Az 1918 májusa óta az Egyesült Államokban tartózkodó

² Jászi miniszteri tevékenységéről ld. Litván György, Jászi Oszkár, i. m. 131–158; Hanák Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Budapest, 1985. 67–80; Szarka László: A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium tevékenységéről. Regio, Kisebbségtudományi Szemle. 1990.(1) 1. 49–65; Vö. Pelle János: Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé. Budapest, 2001. Az aradi magyar–román tárgyalásokról *lásd* Haslinger, Peter: Arad, November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen. Wien, 1993; Szarka László: Iratok a az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez. Regio, 1994. 3. 140–166.

³ A magyar–szlovák tárgyalásokról ld. Fogarassy László: Hodža Milán és a Károlyi-kormány. Palócföld, 1990. 5. 72–88; Slovenský rozchod s Maďarmi. Dokumentárny výklad o jednaniach dr. Milana Hodžu ako sl. Plnomocníka s Károlyiho vládou v listopade a prosinci 1918 o ústupe maďarských vojsk zo Slovenska. Bratislava, 1929; Szarka László: Keleti Svájc – illúzió vagy utópia? A Károlyi-kormány Nemzetiségi Minisztériumának működése. In: uő.: Dunatáji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest, 1998. 113–125.; Zeidler Miklós: Trianon. Budapest, 2003. 40–41., 48–49.

Masaryk az Amerikában élő közép-európai nemzetek képviselőit tömörítő Közép-európai Unió október 26-i philadelphiai tanácskozásának elnökeként hatpontos nyilatkozattervezetben ötvözte a nemzetállami programot és a közép-európai nemzetek, nemzeti kisebbségek egyenjóságát biztosítani hivatott perspektivikus föderalista elképzeléseket. Új Európa című könyvében ez utóbbira vonatkozóan a következőképpen fogalmazta meg akkori álláspontját: „A nemzetek valódi föderációja csak azt követően valósulhat meg, ha a nemzetek szabadok lesznek és szabadon választhatnak. Európa ebben az irányban fejlődik. A szövetségesek programja teljesen összhangban van ezzel a fejlődéssel: a szabad és a felszabadított nemzetek szükség szerint nagyobb egységekbe szerveződnek, s ezáltal az egész kontinens is újrászerveződik.”⁴ A magyar és a csehszlovák kormány 1918 novemberének első napjaiban napokon belül kapcsolatot teremtett egymással: Károlyi Supka Gézát küldte Prágába a kapcsolatok felvételére.⁵ Budapesten pedig előbb Emil Stodola, majd 23-tól Milan Hodža képviselte a csehszlovák államot. Az 1918. november 13-i belgrádi fegyverszüneti megállapodás nyomán Szlovákia ügyében fegyveres konfliktusig fajuló magyar–csehszlovák ellentétet sem a Károlyi és Karel Kramář miniszterelnök közötti jegyzékváltás, sem pedig a Hodža-féle november végi–december eleji budapesti tárgyalások nem tudták megoldani.⁶

Igy azokat Beneš külügyminiszter közbenjárására a francia diplomácia számolta fel az úgynevezett első Vix jegyzékkel, amelyben Szlovákia „történeti határainak” kijelölésével pontosították az antanthatalmak által már 1918 őszén elismert Csehszlovákia békeszerződések előtti területét.⁷ A budapesti kormány szerint a magyar nemzetiségi és külpo-

⁴ Masaryk, T. G. Az új Európa, i. m. 58.

⁵ Supka Géza: Károlyi Mihályhoz küldött 1918. november 8-i levelét lásd Szarka László: Prágai követjelentés 1918 novemberéből. Magyar Napló (2) 1980. 34. 8–9.

⁶ Hodža budapesti működésének dokumentumait közli: Slovenský rozchod s Maďarmi, i. m. A csehszlovák–magyar miniszterelnöki jegyzékváltást közli: Litván György (szerk.): Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Budapest, 1978. 271–280.

⁷ Slovenský rozchod... I. m. 138–139; Ormos Mária: Padovától Trianonig, i. m. 103–111.

litika Jászi Oszkár által megfogalmazott doktrínája alapján a határok kérdésében egyedül a békekonferencia döntését kívánta elfogadni és legfeljebb az addig terjedő provizórium kialakítása érdekében volt hajlandó politikai tárgyalásokat folytatni a szomszéd nemzetek képviselőivel.⁸

Masaryk elnök miután 1918. december 20-án négyévi emigráció után visszatért Csehszlovákiába, közel két éven át maximális mértékben befolyásolta az új állam bel- és külpolitikai rendszerének kialakítását. Igen szoros és sűrű kapcsolatban állott a Karel Kramář és Edward Beneš vezette párizsi csehszlovák békedelegációval, s hozzájuk hasonlóan személyesen instruálta a prágai kormány Szlovákia ügyeivel foglalkozó miniszterét, Vavro Šrobárt is.⁹

Korai elnöki megnyilatkozásai a csehszlovák kül- és belpolitika mértékadó dokumentumainak számítottak, s ennek megfelelően nagy visszhangra találtak. Csehszlovákiában éppúgy, mint külföldön, elsősorban természetesen a szomszéd országokban, köztük Magyarországon is. A ideiglenes csehszlovák nemzetgyűlésben Masaryk elnök 1918. december 22-én olvasta fel elnöki beszédét. Ebben a világháború, valamint a csehszlovák államalapítás történeti értékelése mellett Kelet- és Közép-Európának a „világháború tulajdonképpeni céljaként” értékelt átszervezéséről, az új közép-európai államrendről, s azon belül Csehszlovákia szerepéről és jellegéről ismertette véleményét a parlament képviselőivel.

Az elnöki üzenet leghosszabb része Csehszlovákia és a szomszéd államok közti viszonyról, illetve az új állam kisebbségeiről szólt. Masaryk a csehszlovák államalapítást a cseh és a szlovák nemzet önrendelkezésének aktusaként értelmezve, meglehetősen kemény hangot ütött meg a csehországi németekről kifejtett álláspontjában: „...mi alapítottuk meg államunkat, s ez meghatározza németjeink államjogi helyzetét, akik az országba eredetileg mint emigránsok és telepesek érkeztek”. A beszéd magyar vonatkozású részében az elnök előbb az

⁸ Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Budapest, 1968. 156–166. 170–177.

⁹ Zdeněk Šolle (red): Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce 1919. I–II. Praha, 1993–1994.

osztrák-magyar kiegyezés révén megerősödő magyar államiságot minősítette „mesterséges építmény”-nek, amely a világháborús vereség nyomán „éppúgy összeomlott, mint a Habsburgok mesterséges építménye.”

Ezt követően utalt a magyarországi nemzetiségek elnyomására, az 1848. évi forradalom nemzetközi presztízsére. A békekonferencia döntését megelőlegezve Masaryk leszögezte: „...a Szövetségesek ma egészen világosan látják, hogy a magyaroknak csak saját nemzeti államukra van joguk.”¹⁰

Újévi üzenetében Masaryk elnök a csehszlovák kisebbségi és szomszéd országi politikát imperializmusként minősítő megnyilatkozások cáfolatára összpontosított; hangoztatta a cseh történeti közjog és a Szlovákia, illetve Kárpátalja esetében érvényesített természeti jog kombinációjának jogosultságát: „Hiszen mi semmit sem kívánunk meghódítani, ami nem a miénk. Imperializmusról tehát szó sem lehet. A szövetségesek elismerték a csehszlovák államot, mégpedig magától értetődően az adott történeti határok között; a cseh országrészek határait senki sem vitathatja, mert ezek az országok olyanok, mint amilyenek mindig is voltak, történeti individualítások. Vita egyedül Szlovákia délkeleti (értelemszerűen: déli és keleti – Sz. L.) határaitól lehetett. Ezért ezeket a szövetségesek jelölték ki; más határokat éppen azért nem határoztak meg, mert történetileg adottak voltak.”¹¹ Masaryk első elnöki üzenetének vonatkozásairól, azok bővebb értelmezéséről a budapesti Déli Hírlap Margitai Leó által készített Masaryk-interjújából szerezhetünk információkat.¹² Ebben a csehszlovák köztársasági elnök előbb nyoma-

¹⁰ T. G. Masaryk: Cesta demokracie. Soubor projevů za republiky. Sv. 1. 1918–1920. Praha, 1933. 20., 22. Az 1918. december 23-i csehszlovák minisztertanácsi ülésen Masaryk már a hazakészülő csehszlovák légiközlekedés megérkezéséig várta a németek és magyarok lecsendesülését. Ugyanakkor hangsúlyozta a németekkel való megegyezés szükségességét, mondván, hogy azt erőszakkal úgysem lehet megteremteni. Uo. 42. ill. 48.

¹¹ Uo. 62–63.

¹² Uo. 68–72. Magyar fordításban közli az interjút: Tomáš Garrigue Masaryk: Demokrácia, nemzetiség. Gondolatok a kisebbségi kérdésről és az antiszemitizmusról. Budapest–Pozsony, 1991. 159–163.

tékosan elítélte a korábbi magyar nemzetiségpolitika szlovákokkal szembeni gyakorlatát, s vele együtt a kiegyezés utáni magyar állameszmét is. A Csehszlovákiának ítélt magyar kisebbséghez való jogosultságot Masaryk – a csehszlovák területi hódítások imperialista jellegére utaló kérdésre válaszolva – a Magyarországon maradt szlovák kisebbséggel és a Duna-vonal gazdasági jelentőségével indokolta.

Ezt követően utalt a határkijelölés problémáira, a kisebbségvédelem fontosságára. Masaryk kerek-perec elutasította a népszavazás alkalmazását a vitás területi kérdések megoldásában. Az interjú végén Masaryk ismételten jelezte az államjogi változások történeti jogosultságát és visszafordíthatatlanságát.¹³

A csehszlovák köztársasági elnök fent ismertetett megnyilatkozásairól a miniszteri megbízásáról harmadik ízben – immár visszavonhatatlanul – éppen lemondani készülő Jászi Oszkár két hírlapi nyilatkozatban mondott bírálatot. Az újévi elnöki szózatnak a kárpátaljai ruszinok Csehszlovákiához való csatlakozását bejelentő része a budapesti kormány nemzetiségi miniszterét rendkívül kellemetlenül érintette, hiszen a magyar kormány december 23-án elfogadta a Ruzska-Krajna autonómiájáról szóló 1918. évi X. számú néptörvényt és Szabó Orest vezetésével megkezdődött a Ruténföld autonóm közigazgatásának kiépítése. A hazai nacionalista ellenzék felerősödő bírálatának és a – katonai foglalásokkal kész tények teremtesére törekvő – szomszéd országok politikájának kettős támadásával szemben Jászi Masarykhoz mint a közép-európai progresszió közismert személyiségéhez, az egykori eszme- és harcostárshoz próbált üzenetet eljuttatni: „Szeretném rábírní őt (ti. Masarykot – Sz. L.) arra, hogy ne a haldoklóra figyeljen, hanem az élő magyar demokráciára. Legfőképpen pedig azt szeretném megmagyarázni neki, hogy egyetlen mód van csupán, amellyel ezt a haldokló magyar reakciót esetleg mégis életre lehet támasztani, most vagy tízhús esztendő múlva; ha az entente ahelyett, hogy figyelmére méltatná, megértené és támogatná a mi őszintén demokratikus törekvéseinket, ahelyett a maga hódító szólamaival napról napra szítja az elkese-

¹³ Uo.

redést egy tízmilliós nemzet szívében. Egy olyan nemzet szívében, amely a háborúban és elnyomásban bűnös urait lerázva nyakáról, friss lendülettel és teljes elszántsággal megindult a demokrácia és pacifizmus útján.”¹⁴

Jászi Közép-Európa világháború utáni rekonstrukciójának alapproblémáját nem a pángermanizmussal szembeni védelem kiépítésében, hanem az európai háború lehetőségének örökre való megszüntetésében és a minden nemzet számára egyformán biztosítandó demokratikus fejlődésben jelölte meg. Szerinte a pángermanizmussal szemben a Duna-medencében csakis akkor épülhetett volna ki hatékony védelem, ha a német nagyhatalmi érdekszférában olyan életképes államalakulatok jönnek létre, amelyek „egyaránt biztosítják úgy az itt élő népek nemzeti fejlődését, mint a gazdasági forgalom egységét”.

A Déli Hírlapnak adott Masaryk-nyilatkozattal foglalkozó másik Jászi-állásfoglalás a magyar béke-előkészületekben központi szerepet játszó plebiszcitum elvének Masaryk részéről történt elutasítását bírálja. Jászi elhárította azt a vádat, mintha a magyar kormány terror eszközeivel kívánná a maga javára eldönteni az esetleges népszavazást. Egyézersmind kifejezte azt a reményét, hogy „a nagyon is öntudatos többség valószínűleg nem lenne hajlandó nyelvét, kultúráját, s a részükről felajánlott teljes önrendelkezési jogát a csehekkel való egyesülés kedvéért feláldozni.”¹⁵ A mind reménytelenebb nemzetközi elszigeteltségbe került magyar kormány nemzetiségi minisztere valószínűleg nem tudta, hogy a világháborús évek során maga Masaryk szintén hajlott a csehnémet és más előre megjósolható területi viták megoldásának eszközeként a népszavazás elfogadására. Így érveléséből ez az argumentum ki-maradt, s a vitás területi kérdések rendezésére a plebiszcitumot – mint a demokráciák gyakorlatában kipróbált és bevált technikát – kínálta fel az immár teljesen reménytelen helyzetben. „Aki a népek önrendelkezési jogát nem imperialisztikus törekvések közegeül akarja felhasználni, hanem azt a békés haladás érdekében teljes egészében kívánja megva-

¹⁴ Jászi Oszkár miniszter nyilatkozata Masaryk újévi beszédéről. Világ, 1919. január 5.

¹⁵ Jászi Oszkár nyilatkozata egy Masaryk-interjú kapcsán, Világ, 1919. január 13.

lósítani, az nézetem szerint egy ilyen plebiszcitumtól jóhiszeműen nem zárkozhatik el” – szögezte le Jászi Oszkár a január közepére gyakorlatilag az egész felvidéki terület katonai ellenőrzése alá vont Csehszlovákia köztársasági elnökének magyar terrorizmustól tartó aggodalmaival szemben.¹⁶

Jászi nyilatkozatában bejelentette, hogy a maga részéről nem kíván hivatkozni a magyar történelmi jogra, „hanem csupán gazdasági és igazságossági követelményeire annak a tényleges helyzetnek, melyet a történelem alakított ki”.¹⁷ Az 1918–1919 telén kialakult magyar–csehszlovák konfliktus és bizalmatlanság felszámolására a magyarság nevében Jászi mint a nemzet érdekében álló feladatvállalás kölcsönösen előnyös megoldására adott ígéretet. „De ebben a cseheknek is, legelsősorban a kiváló szellemű Masaryk elnöknek segítségünkre kell lennie, mert különben nem fogjuk elérni a célt, amelyre úgy hiszem, ő is őszintén törekszik, a volt Monarchia népeinek egy magasabb rendű demokratikus konföderációban való egyesítését.”¹⁸

A budapesti csehszlovák követi jelentések közt nincs nyoma annak, hogy Jászi fenti két nyilatkozatáról a csehszlovák elnök hírt kapott volna. Tény, hogy a kommün elől Bécsbe emigrált Jászi az átmenetileg Csehszlovákiában letelepedett Károlyi Mihállyal együtt több ízben felkereste Masarykot a Hradcsinban, mígnem Beneš intencióinak szellemében a csehszlovák külpolitika felszámolta az októbrista magyar emigráció támogatását.¹⁹ Jászi Masarykkal 1919 januárjában folytatott egyoldalú polémiájának tanulságait a csehszlovák elnök 80. születésnapjára készült csehszlovákiai magyar emlékkönyvben kiegészítette azzal az utólagos felismeréssel, hogy Közép-Európa 1918–1919. évi

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Litván György: Jászi Oszkár, i. m. 183–193. Masaryk 1920. október 7-i találkozásuk alkalmával Jászi előtt is felvetette azt a többször megismételt gondolatát, hogy „egy lojális és demokratikus magyar kormánnyal szemben hajlandó a határkérdést revízió alá venni.” Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Sajtó alá rendezte Litván György, Budapest, 2001. 148. Korábbi találkozóikról lásd uo. 97–98., 118., 142. stb.

átalakulása nem vezetett a térség sokak által megjósolt balkanizálódásához.²⁰ Az új integráció megteremtéséhez szükséges elhatárolódás optimálisnak aligha nevezhető, de mégiscsak megkerülhetetlen és esedékessé vált megvalósulásától, mint közbülső lépcsőfoktól Jászi az új együttműködési keretek kialakítását remélte. A virtuális Közép-Európa értelmiségi bennszülöttjeit már jóval korábban és azóta is valószínűleg még jó ideig (csak) ez a remény élteti és köti össze itt, a teremő csendre és békére vágyó európai viharzónában.

Masaryknak a csehszlovák–magyar államhatárok kapcsán 1919 elejére kialakult álláspontja a sikertelen nemzetiségi tárgyalások után – a kölcsönös megegyezésekbe vetett korábbi reményét már amúgy is elveszített – Jászit arra döbbsentette rá, hogy az új szomszéd államok vezetői egyáltalán nem törekednek a méltányos megoldásokra, s eleve elutasítják a magyar békepolitika központi, az Apponyi-vezette magyar delegáció által is képviselt elemét, a vitás területi kérdések népszavazásokkal való eldöntését. Pedig Masaryk maga is tisztában volt a területi nyereségek etnikai, bel- és külpolitikai kockázataival, de látva a vesztes Ausztria és Magyarország egyre reménytelenebb helyzetét, fokozatosan maga is a Beneš által képviselt maximális határok hívévé vált.

A stratégiai, gazdasági szempontok túlsúlyba kerülésével a kölcsönösen elfogadható határok helyett az új választvonalaknak egyre inkább a büntetésjellege erősödött fel, ami nemcsak az emigráció terveit, hanem a későbbi kormányok közeledési kísérleteit is rendkívüli mértékben megnehezítette. A 20. századi kelet-közép-európai államhatárok így váltak a regionális együttműködési, integrációs törekvések legfőbb akadályává, s a belső kisebbségpolitikai törekvésekben pedig éppen a határregiók etnikai jellege miatt erősödtek fel időről időre a kisebbségek felszámolását – ki- és széttelepítését, asszimilációját – sürgető türelmetlen hangok, törekvések.

²⁰ Jászi Oszkár: Masaryk elnök tanítása. In: Darvas Sándor – Suráni Géza – Várady Aladár (szerk): Masaryk G. T. életműve, működése és hatása. Bratislava, 1930. 78–79.

A második világháború emberveszteségei, a háború utáni kitelepítések, oroszországi elhurcolások következtében megfogyatkozott, Magyarországon maradt német közösség lélekszámát valószínűleg soha sem lehet már pontosan felmérni. Az 1946-ban az amerikai zónába erőszakosan kitelepített 135 655 fő, valamint az 1947–48 folyamán a szovjet megszállási övezetbe kitelepített mintegy ötvenezer fő, továbbá a szovjet munkatáborokba elhurcolt 30-40 ezer magyarországi német polgár együttesen 225-250 ezer főben valószínűsíthető veszteséget jelentett, azaz a két világháború közötti, 1930–1941. évi német anyanyelvű közösségnek hozzávetőleg a felét.

A hatalmas számbeli veszteségekkel együtt jelentkeztek a kitelepítések, elhurcolások és menekülések súlyos anyagi, erkölcsi, lélektani következményei, amelyek az itthon maradottak helyi és regionális közösségeiben a megfélemlítettséget és a félelmet, a németiséghez való kötődés rejtegetését és megtagadását eredményezték. Magyarország a szovjet hatalmi övezetben általános németellenes kisebbségi politikának teret engedve, tétlenül szemlélte az itthon maradt németek anyagi, nyelvi, kulturális, politikai kiszolgáltatottságát.

Az 1949. évi magyarországi népszámlálás során 22 455 magát német anyanyelvűnek valló személyt számoltak meg, ami azt jelenti, hogy tömeges elhurcolások, erőszakos kitelepítések, jog- és vagyontárgyak traumatisztikus élményei hatására a Magyarország területén maradt mintegy 250 ezer német anyanyelvű személynek kevesebb, mint 10 százaléka merte, akarta vállalni német anyanyelvét. Az 1949. évi népszámlálás, hasonlóképpen a csehszlovákiai, lengyelországi népszámlásokhoz Magyarországon is a mélypontot jelentette a 20. századi nemzetiségi adatfelvételek történetében. Az ország 9,2 milliós össznépességnek csupán 1 százaléka, 93 210 fő vallotta magát nem magyar anyanyelvűnek.¹

¹ 1900. évi népszámlálás. Magyarországi nemzetiségi adatai megyénként 1930–1990), Budapest, 1993. A magyarországi német kisebbség veszteségeinek adataira vonatkozóan vö. Zielbauer György: Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945–1949). Budapest, 1989. 60–61., 82. Ld. továbbá: Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és

A KSH 1955 novemberében száznál több településen helyszíni vizsgálatokat folytatott és az így nyert adatokat 1955. december 6-án kiadott jelentésében összegezte. A KSH-felmérés szerint az ország nem magyar anyanyelvű nemzetiségi össznépessége hozzávetőleg 370 ezer fő volt, s ebből a német anyanyelvűek számát 220 ezerre becsülték. A becslés az 1941. évi anyanyelvi adatok és a kitelepítések során az országból elűzött németek számának különbözetét tekintette kiindulópontnak.

Az ország tizenkét megyéjében talált ez a felmérés számottevő németiséget: a legtöbben a felmérés szerint Baranyában maradtak (55 ezren), 25 és 30 ezer közötti németiség élt Bács-Kiskunban, Tolna- és Pest-megyében, illetve szórványhelyzetben. 10 és 20 ezer közötti lélekszámú németiséget pedig Csongrádban, Fejér megyében, Komárom és Vas megyében regisztráltak.²

Ez a KSH-felmérés mindazonáltal alaposan eltér mind az 1949, mind pedig az 1960. évi népszámlások anyanyelvi adataitól. Egyedül Baranyában haladta meg 1960-ban a német anyanyelvűek száma a 10 ezret (17 721 fő), s az összes többi megyében 1990-ig bezárólag a német anyanyelvűek száma – Bács-Kiskun megye 1960–1970. évi adatainak kivételével – az ötezres határt sem érte el. Az 1930-ban még 63 ezres, 1941-ben 42 ezres fővárosi németiség lélekszáma az 1960. évi 4773 fős rekordszám után a 20. század utolsó évtizedeiben a 3 ezres határérték alá csökkent, ami a Magyarországon maradt városi német közösségek erőteljes asszimilációjának félreismerhetetlen bizonyítéka.

Két évvel későbből származik az első nemzetiségi szövetségi önbecslésen alapuló adatsor, amely a németek esetében a 250–300 ezres adatot tartalmazza. A KSH mellett a Művelődési Minisztérium Nem-

a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései. Kecskemét, 1993. 148–150. 190–192. Tilkovszky Loránd: A kitelepítés és következményei. In: Uő.: Német nemzetiség magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. Pécs, 1997. 157–162.

² A felmérés szerint 222 településen haladta meg a németek aránya a 20 százalékot. Tóth Ágnes (szerk.): Pártállam és nemzetiségek. Kecskemét, 2003. 203–204. Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Budapest, 1993. 172–173.

zetiségi Osztálya 1955-ben, 1961 és 1963-ban szintén készített egy-fajta felmérést a nemzetiségi iskolák iránti érdeklődés felmérése érdekében. A népszámlálási adatok, a migrációs veszteség alapján kiszámított adatok és a becsült adatok közötti eltérések ekkortól kezdve rendszeresen ismétlődtek, s ezeket a különbségeket a fokozatosan fel erősödő nyelvvesztési folyamat még tovább növelte.³

A lélekszám radikális csökkenésével párhuzamosan két egymást felerősítő folyamat vette kezdetét a korábban magyarországi német többségű, illetve német jellegű vidékeken: a városokba vándorlás és a nyelv- és identitásváltás, azaz az asszimiláció. Az urbanizációs folyamat hátterében alapvetően három tényező állott:

- 1) Az eredeti német közösségek szétverése, szétszóródása, amely maga után vonta a nagycsaládok széthullását, a szülőház elvesztésével együtt a szülőföld iránti ragaszkodás fellazulását. A bukovinai székelyek, felvidéki magyarok, belső telepítések során német községekbe telepített magyarországi magyarokkal való együttélés első évei tagadhatatlanul sok emberi, vagyoni, társadalmi konfliktussal jártak. A telepések, áttelepítettek, idegenek által használt földek, házak parasztember számára feldolgozhatatlan élménye, az egymás házaiba össztelepített, a fogságból a kiürült szülőfaluba visszatért vagy Németországból hazakerült németek bujdosása, kálváriája, félelme mind-mind kiváltó tényezője volt a városba költözésnek, a nagy- és középvárosokban való újrakezdésnek.
- 2) A korábban évszázadokon keresztül a megélhetést biztosító földek elvesztése, a szövetkezetesítés első hullámaiban megtapasztalt kisemmizettség, kollektív nyomorúság, az újonnan jött telepések térfoglalása, a németek és a telepések közt kialakult konfliktusok szintén a falvak elhagyására ösztönözték Baranya, Tolna, Bács-Kiskun és Pest megye németiséget.

Bindorfer Györgyi a dunabogdányi svábok kettős identitásáról megjelent könyvében ennek a kezdeti időszaknak a magyarorszá-

³ Uo. 173. – Zielbauer György: Adatok, i. m. 128–129.

gi német települések interetnikus viszonyaira jellemző alaphelyzetét a következőképpen írta le: „Az átélt igazságtalanságok és frusztráció hatására, amikor nemhogy beszélni, de „svábul lélegezni sem volt szabad”, a faluban az eddig csak katolikus–református ellentétnek tartott konfliktusok kibújtak a vallási köntösükből és magyarok és svábok között nyílt gyűlölködéssé váltak. Nemcsak a történeti tényezők és a kulturális különbségek játszottak ebben az attitűdben szerepet, hanem a gazdasági és státusérdek ütközése is. A gyűlöletté fokozódó etnikai előítéletek hosszú évekig negatív társadalmi következményekkel jártak.”⁴

- 3) A társadalmi mobilitás felerősödése fokozatosan elérte a magyarosodás újtára kényszerült nemzetiségi közösségeket is, s ily módon ők is részesei lettek az első generációs ipari munkássá, illetve értelmiségivé válás folyamatának.

A magyarországi német etnikai térszerkezet Holger Fischer által megvizsgált 20. századi változásaiban az 1945–1949 közötti kényszerkitelepítések jelentik a legélesebb cezúrát: ezek hatása minden vizsgált településszerkezetben, a határ menti helyzetben éppúgy, mint a góc-, illetve szigethelyzetben élő helyi német közösségek esetében egyaránt az elvándorlás és a nyelvvesztés egymást felerősítő folyamatok voltak. Összességében ez azt jelentette, hogy a az 1941 és 1990 közötti félévszázad alatt a magyarországi németiség a falvakban – a baranyai góchelyzetű települések kivételével a népszámlálási anyanyelvi önbevallás adatai szerint átlagosan 95 százalékos veszteséget szenvedett el.⁵

⁴ Bindorffer Györgyi: Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Duna-bogdányban. Budapest, 2001. 89. A sváb–felvidéki magyar együttéléséről lásd Órszigethy Erzsébet: Felvidéki magyarok Környén. in: Szarka László (szerk.): A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948. Komárom, 2003. 164–174.

⁵ Fischer, Holger: A magyarországi német kisebbség 20. századi társadalmi–gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai és a nemzetiségi statisztika. In: Klinger András (szerk.): Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája 1910–1990. Budapest, 1992. 273–291.

A nyelv- és identitásváltás folyamata ennél jóval bonyolultabb, noha lefolyásában, hatásában az urbanizációhoz mérhetően igen erőteljes folyamat képét mutatja. Összetevő okai közül a belső migráció felerősödéséhez vezető okok természetesen szintén meghatározó szerepet játszottak: a ki- és betelepítések, elhurcolások miatt megváltozott szülőföldi etnikai térszerkezet, permanens félelem, hosszan elnyúló jogfosztottság. Emellett azonban a kényszerasszimiláció és a társadalmi mimikri örök szabályainak megfelelni akaró „önkéntes” magyarosodás mintája is megjelent.

Előbbi az 1951–52-es tanévig tartó kizárólagos magyar tannyelvű iskolákban, majd azt követően a nyelvoktató iskolatípusra korlátozott német nemzetiségi iskolatípusban folytatott iskolai magyarosítás, utóbbit pedig az Erős Ferenc által rejtőzködő identitásnak mondott jelenségeggyüttes megnyilatkozásaival lehet legjobban érzékeltetni. Fehér Miklós a Tolna és Veszprém megyei németek önkéntes elmagyarosodásáról hírt adó korabeli pártjelentésekre, nemzetiségi szövetségi anyagokra és a megyei oktatáspolitikai elemzésekre, illetve a névmagyarosítás tömeges jelenségére hivatkozva már az 1950-es évtized végén befejezett asszimilációról beszélt.⁶

Az újabb elemzések ennél jóval összetettebb képet mutatnak. Így például a már idézett Bindorffer Györgyi a Magyarországon maradt falusi németek és telepesek közötti konfliktusos viszony egyik következményeként a dunabogdányi svábok esetében a sorsközösség tudatosítását, a két etnikai közösség közötti átjárások tilalmával a saját etnikai összetartozás megszilárdulását, s ez által a kisebbségi csoport identitásának megerősítését eredményező folyamatot regisztrált.

Hasonló folyamatokról számolnak be az örvendetesen szaporodó számban megjelenő helytörténeti monográfiák, így például a Mohács melletti Somberekről készült óvatos fogalmazású munka vagy a mecseknádasdi helytörténeti feldolgozás közelmúltban megjelent második kötete. A helyi német–magyar ellentét tehát elsősorban a kényszerkitelepítésre és annak következményeit otthon megélt németek

⁶ Fehér István: Az utolsó percben, i. m. 178.

emberi megaláztatására visszavezethető sváb–telepes ellentétet jelentett: a helyi német közösségek elutasító reakcióját, illetve a kitelepítéstől megkíméltek itthoni önmegerősítő nagy történelmi élményének elsődleges feldolgozását.

Az ötvenes évek a mai magyarországi németiség nagy többsége által természetesnek tekintett és naponta megélt kettős identitása szempontjából a fenyegetett és rejtőzködő identitás stratégiájának kialakulási időszakát jelentették. A kollektív bűnösség elve jegyében szülőföldjéről elűzött vagy elűzni szándékozott németek egyéni és csoportos identitását az 1950-es években a „háborús bűnös” stigmatizációja tette elsődlegesen fenyegetett identitássá, azaz olyan önazonossággá, amelyet a többségi társadalom előtt vagy rejtteni vagy megtagadni, vagy relativizálni kellett.⁷

Az 1956-os forradalomig tartó időszak alapvető etnikai folyamatává a magyarországi németek körében ilyen összefüggésben vált a nyelvváltás, illetve a veszélyeztetett, fenyegetett és ezért rejtett német identitás háttérbe szorulása, magyar identifikációval, identitással való kiegészülése.

A magyarországi német kisebbségnek mint közösségnek az újjászerveződését, az újjászerveződés lehetőségeit befolyásoló tényezők közt elsőként a jogaitól, vagyonuktól és házaiktól megfosztott németek megfélemlítettségét, az ellenséges légkört kell tehát kiemelnünk, mint olyan akadályt, amely a közösséghez való tartozást, a német nyelv és hagyományok vállalását – különösen az 1950-es évtized első felében – egyaránt rendkívül megnehezítette.

Mely rendeletek és jogszabályok bizonyultak a magyarországi német közösség újjászerveződéséhez szükséges kisebbségi jogi háttér kialakulása szempontjából meghatározónak? A kommunista hatalomát-

⁷ Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*. Budapest, 2001. 74–75. Vö. Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás*, i. m. 183–184; *A nyelv- és identitásváltás mélyebb, társadalmi, politikai okairól, történeti összefüggéseiről* lásd Seewann, Gerhard: *A magyar nemzetiségi politika mérlege az 50-es évektől napjainkig*. In: Uő.: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. A magyarországi németek és az etnopolitika*. Budapest, 2000. 72–73.

vételt követően a magyarországi németek jogegyenlőségének kérdése részévé vált a kommunista nemzetiségi politika lassan feledésbe merülő egyszerre ideologisztikus és pragmatikus megközelítésének. Rákosi Mátyás 1949. május 8-i celldömölki beszédében azt ígérte, hogy az év folyamán a párt gondoskodni fog arról, hogy „a magyarországi német-ajkú polgárok beilleszkedhessenek demokráciánk rendszerébe és ezzel ez a nehéz kérdés is megoldást nyer”. A megoldás alkotmányos kereteit az 1949. augusztus 20-i alkotmány 49. paragrafusa körvonalazta, amely a nemzetiségi megkülönböztetés tilalmának és büntetésének rögzítése mellett azt is magában foglalta, hogy a „a Magyar Népköztársaság területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és a nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét.”⁸

1949 októberében és 1950 márciusában a minisztertanács rendeletei jelentették az első áttörést a magyarországi németiség jogfosztottságának felszámolásában: elismerték a németek állampolgársághoz, a lakóhely szabad megválasztásához, illetve a munkahely megválasztásához való jogát. Ezen a három területen ismét a többi magyar állampolgárral azonos jogokkal rendelkeztek. A 4274/1949. számú rendelet egy évvel a kitelepítések leállítása után rendeletileg is megfogalmazta, hogy „a magyarországi német lakosság tényleges áttelepítése megszűnt”. Az 1950. március 25-i 84. számú minisztertanácsi rendelet a németekkel szemben öt éven át fenntartott jogkirekesztő állapot felszámolását szentesítve leszögezte, hogy az áttelepítéssel kapcsolatban alkalmazott korlátozó rendelkezéseket többé a németekkel szemben nem lehet alkalmazni, és megengedte, hogy a németek a tulajdonukban lévő 10 kataszteri holdnál kisebb földeket meghagyhassák.

Ez a két kormányrendelet elvben megteremtette annak lehetőségét is, hogy a többi nemzetiséggel azonos kulturális, oktatási, egyesületi és

⁸ Tóth Ágnes (szerk.): Pártállam, i. m. 97. Föglein, Gizella: Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993. Budapest, 2000. 101–106. – Eiler Ferenc: A magyarországi német kisebbség 20. századi kronológiája. Kézirat, MTA KI Adattára.

nyelvhasználati jogokban is részesülhessenek. A gyakorlati megvalósításhoz azonban szinten minden hiányzott: a tömeglélektani feltételek rendkívül kedvezőtlenek voltak, hiszen „a közös történelmi sors szétválásával” felbomlottak az eredeti falusi és városi német közösségek, a helyi viszonyokat a félelem és az elmérgesedett sváb–telepes viszony konfliktusai határozták meg. Hiányoztak a kulturális, oktatási intézmények újrateemtéséhez szükséges képzett értelmiségiek, s hiányzott a politikai korrekciókat támogató többségi közvélemény. Ráadásul a szervezetkeztetés első hulláma további törésvonalakat húzott a német közösségeken belül, illetve a kisebbségi–többségi viszonyban egyaránt.

Az igen korlátozott pártállami kisebbségi jogok teljességét a német közösség formálisan 1955. július 18-án a Magyarországi Németek Szövetségének megalakításával nyerte el. A Magyarországon maradt németekből új típusú, szocialista nemzetiségi közösség megteremtését célul kitűző szövetségi munka minden heroikus erőfeszítés, részeredmény ellenére igen kevés lehetőséget kínált. A megfélemlítettség, a felgyorsuló, generációs háttérű asszimiláció, a szórványosodási folyamat egyaránt kedvezőtlen feltételeket teremtett a szövetségi munkához. Ráadásul a magyar kommunista nemzetiségi politika, hasonlóan a többi térségbeli ország gyakorlatához, egyértelműen az ideológiai segédcsoport szerepére kárhoztatta a nemzetiségi szövetségeket.

Friedrich Wild a Szövetség első elnöke igyekezett a szövetséget arra is felhasználni, hogy a többi kisebbséggel szembeni lemaradást mielőbb behozzák a németek, s ezért természetesen folyamatosan lojalitásáról kellett biztosítani a pártállami vezetést. Ezt még az 1956-os forradalom után minden nemzetiségtől megkívánt jelentésekben is megtette, amivel a németekkel szemben fenyegető esetleges retorziókat sikerült kivédenie.

Az ötvenes évek magyarországi pártállami kisebbségpolitikájában 1956. május 4-én elfogadott nemzetiségpolitikai párthatározat a kisebbségek további alapkövetelésének is igyekezett megfelelni, s engedélyezte és elvben támogatta a magyarországi kisebbségek anyaországi kapcsolatait. Éppen a németiség esetében azonban egyedül az NDK-kapcsolat számíthatott politikai és ideológiai értelemben elfogadhatónak, ami egyrészt nehézkesen induló kapcsolatokat, másrészt felemás

megoldásokat eredményezett. A nemzetiségi szövetségek munkájában fő feladatként a nemzeti kisebbségek (a korábbi nemzetiség kifejezést helyett a dokumentum ezt a kifejezést kanonizálta) kultúrájának ápolását jelölte meg. A nemzetiségek által lakott területeken a dokumentum elvben kötelezővé tette a nemzeti kisebbségek nyelvét, de a gyakorlatban nem történt semmilyen érdemi változás. Ugyanez a párt-határozat szorgalmazta a nemzetiségek parlamenti képviselőtét, azzal a megkötéssel, hogy a képviselőket ne a nemzetiségi szövetségek jelöljék.⁹

A párthatározat előkészítése során a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetése is határozott hozott, amely a nemzetiségek jogainak kiteljesítését szorgalmazva igen kritikusan, sőt vádaskodva beszélt a németekről, de a kisebbségekkel szemben előítéletesen gondolkodó magyarokról is: „A németek többsége, a délszlávok és az elmaradottabb románok bizalmatlanok rendszerünkkel szemben. A magyarok a volksbundista németekről alkotott véleményüket kiterjesztik minden németre.”¹⁰ A Központi vezetés nyolc évvel az erőszakos kitelepítés után is megvédte a németek kitelepítését, amit a nagyhatalmak által Magyarországra a fegyverszüneti megállapodásban és a békeszerződésben kirótt kötelezettség teljesítéseként próbált utólag is legitimálni.

Miként szerveződött újra a kitelepítések idején betiltott és felszámolt magyarországi német iskolarendszer? Míg a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a többi kisebbséggel kapcsolatosan a fordulat éve után arra törekedett, hogy az államosított iskolarendszer nagyjából meg tudjon felelni a nemzetiségek által támasztott anyanyelvi, illetve nyelvoktató követelményeknek, a németek esetében a kisebbségi iskola folytonossága 1945-ben teljességgel megszűnt.

Első lépésben, az 1951–52-es tanévtől kezdődően a német nyelvet oktató iskolákat kezdték rendszeresíteni: egy év alatt 59 iskolában tanították ismét a német nyelvet, így pl. Bácsalmáson, Budakeszin és Buda-

⁹ Fehér István: Az utolsó percben, i. m. 167. – Szesztay Ádám: Az 1956. évi magyar forradalom hatása a kelet-közép-európai államok kisebbségpolitikájára, MTA KI Kézirattár. 62–63.

¹⁰ Szesztay Ádám: Az 1956-os magyar forradalom, i. m. 83.

örsön, Dunabogdányban és Pilisszentivánon, Ófaluban, Mecseknádasdon, Kis- és Nagymányokban, Sopronbánfalván, Eleken és Hajóson. A németet oktató iskolák száma 1955-ben már 75-re, egy évvel később pedig százra emelkedett. Az első német tannyelvű iskolák megszervezésére pedig az 1955–56-os tanévben került sor, két ilyen iskolát sikerült elindítani.¹¹

A kisebbségi iskolák rövid felívelő szakasza az 1950-es évek közepén a forradalom leverése után rövid időn belül új nemzetiségpolitikai stratégiai megfontolások áldozata lett. A belső rendteremtés, az egység növelése és a szocialista hazafiság erősítése és más akkor divatos jelzők mögött a kommunista asszimilációs politika a törekény magyarországi kisebbségi iskolákat is eszközként akarta felhasználni. Az 1960. évi 44 167. számú minisztériumi rendelet utasította a nemzetiségi tanítási nyelvű iskolákat, hogy az 1960–61-es tanévtől kezdve fokozatosan térjenek át a magyar tannyelvű oktatásra.¹²

A többi kelet- közép- és délkelet-európai német kisebbséggel összehasonlítva a romániai németek után a magyarországi németiség volt az a közösség, amely arányaiban a legnagyobb számban szülőföldjén maradt. A traumatikus elhurcolások, kényszerkitelepítések azonban ezt a kisebbséget is a teljes jogfosztottság állapotába sodorták, ami azt jelentette, hogy ők is a teljes újrakezdésre kényszerültek.

A kisebbség közösségé szerveződésének ebben az általunk vizsgált szakaszban igen minimális esélyei voltak, többnyire a helyi közösségek újraszerveződése, érdekvédelme és a telepésekkel szembeni harc jelentette a legfontosabb közösségi cselekvést. Az újrakezdés lehetséges stratégiai választásait a pártállam jogi, gazdasági lehetőségei igen erősen behatárolták, ami nemcsak az önszerveződés lassú kibontakozásában, hanem a személyes életstratégiák nagyfokú szóródásában is megfigyelhető.

Összességében a Magyarországon maradt német kisebbség a fenyegetett és rejtőzködő etnikai identitás igen gyakorlatias magatartá-

¹¹ Föglein, Gizella: Nemzetiség vagy kisebbség, i. m. 73.

¹² Drahos Ágoston – Kovács Péter: A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásügye (1945–1990). Regio, 1991. 2. 171–174.

sát választotta, amennyiben a kettős identitásszerkezet kiépítésével a többségi hatalom lojalitásigényét kielégítve és a többségi elvárásoknak is megfelelően rövid időn belül magyar nyelv domináns közösséggé vált.

A kényszerasszimiláció és a vállalt magyarosodás jórészt egymást követő fázisai a kisebbség kulturális érdekszervezeti megjelenítésében és az oktatási intézményrendszerben is éreztették hatásukat. Fokozta a németiséggel szembeni stigmatizáció felszámolásának nehézségét, hogy a szocialista anyaországgá kinevezett NDK-val csak igen lassan és igen ellentmondásosan lehetett érdemi kulturális kapcsolatokat kialakítani, de ezek mögött igazi érzelmi fedezet nem igen volt.

A második világháború és az azt követő évek megpróbáltatásai, veszteségei után Magyarországon maradt hozzávetőleg 200–220 ezer fős német közösség újjászerveződése – az 1953. évi kormányprogram felzárkóztató törekvéseivel együtt – jóval nehezebb körülmények közt kezdődött meg, mint a többi kisebbség esetében. A kitelepítések, elhurcolások következtében traumatizált német (sváb) identitás az ötvenes években felgyorsult társadalmi mobilitás és belső migráció folyamataiban, amikor átmeneti pozitív jelenségek ellenére egészében véve az asszimilációs iskola- és nyelvpolitika jellemezte a magyarországi kisebbségpolitikai gyakorlatot – nem bizonyult elég erős kohéziós erőnek az egész maradékközösség újjászerveződésében.

A Csehszlovákiában is hosszúra nyúlt „ötvenes évek” végét a sztálinista koncepciók perkeiben maradt elítéltek szabadon bocsátása, a merev sztálinista gyakorlat pozícióinak gyengülése jelezte. Az 1960-ban kiszabadult Gustáv Husákot és Ladislav Novomeskýt három évvel később rehabilitálták, anélkül azonban, hogy például az 1945–1949 közötti magyarellenes diszkriminatív törvényeket, rendeleteket, jogfosztásokat visszavonták, az általuk sújtott személyeket pedig teljes egészében kárpótolták volna.

Az úgynevezett szlovák polgári nacionalista csoport két szimbolikus alakján kívül az élve maradt kisebbségi magyar politikai elítéltek közül ekkorra már szinte mindenkit kiengedtek a börtönökből: az Arany A. László vezette Csehszlovákiai Magyar Népi Demokratikus Szövetség elítélt tagjai – katolikus és református lelkészek, diákok, értelmiségiek – az ötvenes évek végén szabadultak, az úgynevezett kulák-szabotázsper magyar elítéltei pedig a hatvanas évek legelején, az 1962. május 9-i amnesztia-rendelet alapján szintén nagy többségükben visszanyerték szabadságukat. A magyar politikai elítéltek rehabilitálására azonban 1968-ig nem vagy csupán kivételes esetekben került sor, szemben a Husák-féle csoport fordulatértékű politikai rehabilitációjával.

A szlovákiai magyar, illetve a csehszlovákiai lengyel, német, illetve a kelet-szlovákiai ukrán–ruszin kérdések rendezése terén a hatvanas évek az új közigazgatási reformja, az új kerületi–járás beosztás asszimilációs tendenciáit nem lehetett nem észrevenni.¹ A sokak által várt és remélt pozitív irányú változások tehát a nemzetiségi kérdés rendezése terén az 1960-as évek elején még vártak magukra. Mindazonáltal a Novotný-féle bigott centralizmus fokozatosan kimerítette minden tartalékát, s különösen a szlovák nemzeti emancipáció ügye egyre visszafoghatatlanabban vetette fel az immár „szocialista” jelző-

¹ Az 1960. évi reform során Szlovákiát három kerületre osztották és a járások számát harmadára csökkentették. Ennek következtében a dél-szlovákiai magyar többségű járások száma tizennégyről kettőre csökkent. A 20. századi szlovákiai közigazgatási reformok történetére vonatkozóan lásd Kocsis Károly: Közigazgatási változások Szlovákiában. Regio (6) 1995. 4. 29–59.

5. A Csemadok 1968. évi önkormányzati programja

vel ellátott köztársaság megoldatlan etnikai–nemzetiségi ügyeit, beleértve az 1945–48 közötti jogfosztottság helyzetéből jórészt csak az állampolgársági jogait visszanyert magyarok jogi helyzetét.

A Csemadok 1963 és 1968 között összesen négy olyan ajánlást, illetve reformtervezetet dolgozott ki, amely a szlovákiai kisebbségek ügyének átfogó szabályozását célozta. Ebben a folyamatban a jogilag és elméletileg egyaránt kiválóan képzett és felkészült Szabó Rezső, a szervezet vezető titkára (1958–1969) vállalt igen nagy szerepet.² Ezeknek az ajánlások, javaslatok a nemzetiségi kérdés alkotmányos és törvényszintű rendezését szorgalmazták, a nyelvi, oktatási jogoktól kezdve egészen a kisebbségek számára biztosított arányos politikai részvétel és reprezentáció megteremtéséig.

Az alábbiakban a Csemadok Központi Bizottságának 1968. évi hat tanácskozásának anyagai alapján azt vizsgáljuk meg, hogy a prágai tavasztól az 1968. évi 144. számú nemzetiségi törvény elfogadásáig milyen szerepet vállalt s annak mennyiben tudott megfelelni a vizsgált korszak egyetlen kárpát-medencei kisebbségi magyar érdekvédelmi szervezete. S azon belül milyen elméleti, gyakorlati háttere volt az önkormányzati programnak, amelyet a szervezet vezető titkára, Szabó Rezső alapozott meg és készített elő.³

A Csemadok KB elnökségének március elsejei döntése alapján 1968. március 12-én ült össze a szlovákiai magyar dolgozók kulturális szervezetének központi bizottsága. Jóllehet a javasolt napirendi pontok többé–

² Zvara, Juraj: A csehszlovákiai nemzetiségi kisebbségek helyzetének eddigi fejlődése, Hét, 1969. 31. sz. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos korabeli cseh és szlovák véleményekről, a Csemadok-javaslatok többségi fogadtatásáról *lásd* Szarka László: Cseh és szlovák szerzők a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek helyzetéről 1968–1983. in: Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993. 155–163.

³ Az alábbiakban a Csemadok somorjai Bibliotheca Hungarica gyűjteményében megtalálható levéltárából a KB ülések anyagait használjuk. Ezért az idézetek és hivatkozások esetén a továbbiakban csak az ülések számát tüntetjük fel. A Zsebők Csaba által készített fénymásolatok az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének kéziratok gyűjteményében is megtalálhatóak.

kevésbé szabványos programot ígértek, Lőrincz Gyulának, a szervezet elnökének beszámolója mindenki számára világossá tette, hogy a tanácskozás egészen más lesz, mint a korábbiak voltak. Az elnöki beszámolóban vitára bocsátott Csemadok-állásfoglalás az Alexander Dubček vezetése alatt erős reformkurzust kezdeményező Csehszlovák Kommunista Párt úgynevezett akcióprogramjához kapcsolódott. Legitimitása, politikai hátországa ezért sokáig megfellebbezhetetlennek tűnt.⁴

Lőrincz Gyula a cseheknek és a szlovákoknak, az ország két többségi nemzetének viszonyát rendezni hivatott alkotmánytörvény mellett sürgette a többi nemzetiségi közösség jogainak szabályozását: „Köztársaságunkban azonban nemcsak nemzetek, hanem nemzetiségek is élnek. Ezeknek a nemzetiségeknek sem választott, sem alkotmányos joggal felruházott szervei, intézményei nincsenek, melyek az adott nemzetiség nevében szólhatnak.”⁵

Az elnöki beszámoló sürgette a nemzetiségi közösségek államalkotó jellegének, illetve az ezekhez a közösségekhez tartozó egyének csoportjogainak elismerését, mégpedig annak érdekében, hogy az állásfoglalás tükrözze „a nemzetek és nemzetiségek teljes egyenjogúsága biztosítására való törekvést”. Az állásfoglalás további meghatározó elemeit a Csemadok elnöke a közügyekben való aktív részvételi jogban, a nemzetiség részére saját ügyeiben elengedhetetlen öngazgatási jogokban jelölte meg. Ez utóbbiakat hangsúlyozva leszögezte, hogy az általa látszatszerű megoldásnak nevezett kulturális autonómia helyett „azt tartjuk fontosnak és szükségesnek, hogy az öngazgatás elvei alapján megteremtjük a nemzetiségek államhatalmi szerveit, melyek az összállami szervek részét alkotják”.

Az egész nemzetiségi kérdéskör rendezését az 1935–1938 közötti csehszlovákiai kisebbségi jogi szabályozás előzményeire utalva, „a magyarok, lengyelek, ukránok és németek számára” kidolgozandó státútum elkészítésével vélte kivitelezhetőnek.⁶ A Szlovák Nemzeti Ta-

⁴ A Csemadok állásfoglalásának szövegét lásd Új Szó, 1968. március 15.

⁵ Csemadok KB IV – 1968. március 12.

⁶ Uo.

5. A Csemadok 1968. évi önkormányzati programja

nács, illetve a prágai parlament keretén belül létrehozni javasolt nemzetiségi bizottságok, illetve a korabeli szlovák kormányzat, az úgynevezett megbízotti testület és a prágai kormány keretében kialakítandó nemzetiségi megbízotti hivatal, illetve nemzetiségi titkárság igényének megfogalmazásával a Csemadok a politikai autonómia alapintézményeinek megteremtésére jelentette be igényét.

Az állásfoglalás közigazgatási reformelképzelései óvatos formában a nemzetiségi autonómia regionális bázisának fontosságára is felhívták a figyelmet. Mint ahogy a nemzetiségi oktatásügy és kultúra önálló intézményrendszerének, viszonylagos önállóságának hangsúlyozása is ugyanebbe az irányba mutatott. A Csemadok állásfoglalás jogi megalapozásában, a kisebbségi öngazgatás, illetve önkormányzatiság elveinek kidolgozásában és a többsége szempontjából is elfogadhatónak tűnő intézményi megoldások előkészítésében Szabó Rezső vezető titkárnak oroszlánrésze volt. Írásaiból, beszédeiből kitűnik, hogy nemzetiségpolitikai munkásságában nagy szerepet játszott a marxizmus és leninizmus szerteágazó nemzetiségi elméleti irodalmának ismerete. Emellett a nemzetközi, főként a felemás szovjet gyakorlat és a jugoszláviai kisebbségi öngazgatási modell, a finnországi és a dél-tiroli megoldásokat tekintette példamutatónak. Tisztában volt a két világháború közötti csehszlovákiai kisebbségi jogfejlődés, illetve a csehszlovák viszony rendezésére vonatkozó reformelképzelések hasznosítható tanulságaival, nemkülönben a kisebbségi csoportjogok és a közösségsszerveződés elméletének eredményeivel. Mindez együtt adhat magyarázatot arra, hogy minden számottevő hivatalos előzmény nélkül miként tudott ennyire kiérlelt koncepció megfogalmazódni 1968 márciusában, a Csemadok országos vezetőségének pozsonyi tanácskozásán.⁷

A csehszlovákiai magyar kisebbségi állásfoglalás és program közreadását követően szenvedélyes, indulatos, nacionalista felhangokkal fel-

⁷ Saját szerepéről lásd Szabó Rezső korabeli interjúját: Teljes és egyöntetű támogatás. Beszélgetés dr. Szabó Rezső elvtárrsal, a Csemadok Központi Bizottságának vezető titkárával. Új Szó, 1968. március 29.

erősített vita robbant ki a szlovákiai sajtóban. A szlovák lapok – bár megkapták az állásfoglalás fordítását – nem közölték a Csemadok programját. Az indulatos sajtótámadások így valójában az előítéletek, az államnacionalizmus és a többségi kizárólagosság, illetve a történelmi főbiák talaján irredentizmussal, revizionizmussal, ellenforradalmi magatartással vádolták meg a Csemadok vezetőit. A vádaskodáshoz kezdetől fogva csatlakoztak a Matica slovenská országos és dél-szlovákiai járási szervezeteinek vezetői, illetve a dél-szlovákiai szlovákok úgynevezett „bazini harmincnyolcak” nevű csoportjának tagjai.⁸

Ennél jóval inkább komoly figyelmeztetésnek számítottak azok a hivatalos, félhivatalos szlovák állásfoglalások, amelyeket pártalapszervezetek, tudományos intézmények, Matica-szervezetek készítettek és küldtek be a CSKP vagy a Szlovákiai Kommunista Párt Központi Bizottságához vagy éppen a csehszlovák, a szlovák kormányzat és a parlament illetékeseihez. Jóllehet a CSKP április elején megjelent akcióprogramjában a nemzetiségi jogok rendezésére vonatkozó részek lényegében megerősítették a Csemadok állásfoglalásban kifejtett elképzeléseket, s a Szlovák Nemzeti Tanács korabeli dokumentumai is az egész kérdéskör átfogó, disztributív szellemiségű megoldását tükrözték, az említett párt-, kormány- és parlamenti fórumokra beérkező szlovák tiltakozások, a szlovák államnyelv felerősödő követelése stb. nagymértékben csökkentette a jogérvényesítés lehetőségét. A dél-szlovákiai régiók elmagyarosításával, az állam integritásának veszélybe sodródásával riogató tiltakozások megtették a hatásukat. Több levélben követelték a Csemadok tisztségviselőinek, köztük elsősorban Lőrincz Gyulának és Szabó Rezsőnek, valamint az Új Szó éppen menesztett főszerkesztőjének a megbüntetését.⁹

⁸ Az 1968 márciusának közepétől késő ősziig tartó sajtópolémiairól lásd Szarka: Cseh és szlovák, i. m. 157–162.

⁹ A Csemadok-állásfoglalás ellen tiltakozó levelek tartalmát összesítve mutatja be: Žatkuliak, Jozef: Federalizácia československého štátu 1968–1970. Vznik československej federácie 1968. (= Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970. 5. 1.) Praha–Brno, 1996. 274–275.

5. A Csemadok 1968. évi önkormányzati programja

A Csemadok országos vezetőségének következő V. ülésére 1968. június 8–9-én Dunaszerdahelyen került sor. Szabó Rezső az értekezlet előterjesztett beszámolójában a sokasodó és élesedő támadásoknak eleve gátat kívánván szabni, hittételszerű tömörséggel rögzítette az alábbiakat: „...szervezetünk Csehszlovákia Kommunista Pártja megújult politikájának platformján áll s minden tevékenységünk arra irányul, hogy a párt politikáját, az akcióprogramban leszögezett elveket szervezetünk életében érvényre juttassuk. Munkánk kiindulópontja és eszmei alapja a marxizmus–leninizmus, mely meghatározza a világnézetünket s gyakorlati ténykedésünket. A Csemadok fennállása óta, jelenleg és a jövőben is a Csehszlovák Szocialista Köztársaság államiságának s egységének alapján állt, áll és fog állani, s magunkat mint nemzetiséget a köztársaság szerves részének, építőjének és védőjének tekintjük.”¹⁰

A vezető titkári beszámoló bőséges példaanyaggal bizonyította, hogy nem volt hiába való az ideológiai elővigyázatosság. A sajtóvita durva hangja mellett helyi konfliktusok és növekvő bizalmatlanság nehezítette a magyar–szlovák párbeszédet. Ebben a legfontosabb kezdeményezések egyikének az a találkozó bizonyult, amelyre 1968. április 30-án Szlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottságában került sor: a szlovákiai pártvezetés képviselői találkoztak a szlovákiai magyarok és ukránok–ruszinok képviselőivel, s megegyeztek a szlovák pártprogram nemzetiségpolitikai főirányaiban, illetve abban, hogy a párt központi bizottsága mellett nemzetiségi testület létesült.¹¹

A dunaszerdahelyi KB-ülésen Szabó Rezső valamilyen kétfrontos harc formájában képzelte el a kiobbant nemzetiségi vita kezelésének leginkább célravezető módját. Részben mindent meg kívánt tenni az elvek szintjén az állampárt akcióprogramjába bekerült nemzetiségpolitikai alapelvek megvalósításáért. Másrészt a megoldatlanul maradt és az újonnan keletkező nemzetiségi kérdések (elmaradt rehabilitáció, a közigazgatási reform után felgyorsult asszimiláció, a magyar tan nyelvű felsőoktatás ügyének folyamatos elnapolása, illetve a Matica

¹⁰ Csemadok KB V – 1968. június 8–9.

¹¹ Uo. – Új Szó, 1968. május 2. A nemzetiségi bizottság magyar tagjai: Dobos László, Krivosík István, Szabó Rezső, Szőke József, Tolvaj Bertalan és Turczel Lajos.

erősödő nyomása, a szlovák közhangulatban lábra kapott szélsőséges nacionalizmus terjedő hatása stb.) miatt joggal háborgó szervezeti tagságot is megpróbálta csitítani.

Erre különösen azt követően volt nagy szükség, hogy a galántai járás egy-két településén, pl. Taksonyban és Felsőszeliben a Matica képviselőinek provokatív megnyilvánulásai miatt megnőtt a lokális konfliktusok veszélye, amit a hatalom minden bizonnyal azonnal felhasznált volna a magyar törekvések visszaszorítására. A KB ezt követően újráválasztotta a szervezet vezető titkárát, Szabó Rezsőt és a távozó Lőrincz Gyula helyébe Dobos Lászlót választotta meg elnöknek.¹²

A dunaszerdahelyi tanácskozás másnapján az országos vezetés párttag és nem párttag képviselői (utóbbiak közt pl. Duray Miklós) között több ponton is véleménykülönbségek fogalmazódtak meg. Különösen két kérdéskörrel vitatkoztak a résztvevők: a Csemadokon belül megalakult rehabilitációs bizottság feladatairól, illetve a kormány és párt mellett megalakult törvényelőkészítői szakértői bizottságok tevékenységéről, illetve az ott képviselendő magyar álláspontról.

A Gustáv Husák vezetésével megalakult törvény-előkészítői kormánybizottság alapfeladata a cseh–szlovák viszony államjogi rendezése. A kommunista párt akcióprogramjának megfelelően ezen a szakértői kormánybizottságon belül Samuel Falt'an vezetésével létrejött a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó albizottság is, amelynek munkájában Dobos László elnök mellett a legintenzívebben éppen Szabó Rezső vett részt. A június KB-ülés határozatai alapján kettejük által megfogalmazott és az 1968 június–júliusában ülésező koloději albizottság elé terjesztett magyar javaslat több kérdésben igen kemény ellenállásba ütközött.¹³

¹² A szerdahelyi tanácskozáson elfogadták Lőrincz Gyula lemondását, akit a pártvezetés az Új Szó főszerkesztői tisztének betöltésére kért fel.

¹³ A Husák-féle bizottságról és a bizottságnak a koloději kormányvillában folytatott tárgyalásairól lásd Žatkuliak: i. m. 99–111, 273–275., Plevza, Viliam.: Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril. Bratislava, 1991. 94–95. A föderáció és a kisebbségek. Gustáv Husák válaszai a Reportér című lapnak. Új Szó, 1968. július 5; Interjú Gustáv Husák miniszterelnök-helyettessel. Új Szó, 1968. június 1. A koloději tárgyalá-

5. A Csemadok 1968. évi önkormányzati programja

A vontatottan és a bizottsági munkában résztvevő szlovák képviselők folyamatos hezitálása, akadékoskodása miatt igen lassan, de egész nyáron át folyó egyeztetések augusztus elejére jutottak abba a stádiumba, hogy a Csemadok márciusi állásfoglalásainak alapelvei mentén konkrét javaslatok körvonalazódtak az alkotmánymódosítás, illetve a nemzetiségi alkotmánytörvény szövegezésére. Fontos helyet foglalt el a Csemadok KB VI. ülése, amelyre 1968. augusztus 3-án Pozsonyban került sor. Az egyre fenyegetőbb szovjet magatartás hatására a csehszlovákiai társadalom nemzetiségre való tekintet nélkül a belső kohézió és szolidaritás soha azelőtt nem tapasztalt jeleit mutatta.

A KB-ülésről a varsói szerződés állami vezetőinek pozsonyi tanácskozása idején Dubčekhez küldött távirat a szolidaritás és támogatás megnyilvánulásai mellett hangot adott a magyar kisebbségi követeléseknek is. A nemzetiségek teljes egyenjogúságának alkotmányos biztosítékait kérte, mert a távirat megfogalmazói szerint „a köztársaság csak akkor lehet szilárd és szabad, ha annak minden polgára nemzetiségre való tekintet nélkül egyformán részese a szabadságnak, egyformán élvezi nemcsak a köteleességeket, hanem a jogokat is, mert így lehetünk szilárd támaszai mi is szocialista köztársaságunknak.”¹⁴

A KB-ülés a fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint előbb a Szlovák Nemzeti Tanács mellett létrehozott Nemzetiségi Titkárság működésével, a Titkárság élére javasolt Tolvaj Bertalan megválasztásával foglalkozott, majd pedig Szabó Rezső koloději beszámolója alapján a nemzetiségi alkotmánytörvény előkészítésének kérdései kerültek a vita középpontjába. A szervezet vezető titkára tájékoztatta az országos vezetés jelenlévő közel száz tagját arról az ellenállásról, amellyel a magyar törvényjavaslatokat az albizottság szlovák és cseh tagjai fogadták: nem voltak hajlandók a nemzetiségi csoportokat elismerni önálló jogalanyként, arra hivatkozva például, hogy nem rendelkeznek „homogén

sokra, az ott folyó egyeztetésekre, vitákra vonatkozó ismereteink ma még meglehetősen csekélyek. *Lásd* Zvara, Juraj: A magyar dolgozók részvétele a szocialista Csehszlovákia építésében. in: Magyarok Csehszlovákiában. Bratislava, 1969. 271–275; Gyönyör József: Mi lesz velünk, magyarokkal? Pozsony, 1990. 111–119.

¹⁴ Csemadok KB VI – 1968. augusztus 3.

kiterjedésű nemzeti területtel”. Szabó Rezső a finnországi kisebbségi modellre hivatkozva jelezte, hogy mindent elkövetnek annak érdekében, hogy a kisebbségek csoportjogait elismerjék.

Felmerült a többi kisebbséggel való egyeztetés szükségessége. A Csemadok vezetőinek kezdeményezésére a nemzetiségi közösségek képviselőinek tanácskozására augusztus 14-én került sor.¹⁵ Parázs vita alakult ki a hivatalos kétnyelvűség fogalmáról, annak alkalmazásáról, tovább a szlovák nyelvnek és tannyelvnek a magyar és általában a nemzetiségi iskolákban való alkalmazásáról.

Szabó Rezső mindazonáltal a márciusi állásfoglalás alapelveinek életben tartását tekintette a legfontosabbnak: „A fontos, hogy benne legyen, hogy államalkotó elem. Mert két fogalom van: államalapító és államalakító (sic!) elem Hisz Cs(ehsz)l(ováki)át nemcsak nemzetek, de nemzetiségek is alkotják, akik egyenjogúak. Az történelmi tény, hogy a cs(eh) és sz(lovák) államalapító, azonban a Szovjetben nincs különbség a nemzetek és nemzetiségek között. Ez antimarxista felfogás lenne. Ez egy, a XX. század elejéről származó doktrína, mely államjogi szempontból ellentmondó, sőt nevetséges. A Köztársaság egyenjogú állampolgárokból áll. Az, hogy „a magyaroknak Csehszlov(ákia) határán kívül van saját nemzeti államuk, nem helytálló. A magyarok itt dolgoznak, katonáskodnak, kötelességüket elvégzik, tehát jogaik is lehetnek. Különben is ezekről a dolgokról szerda–csütörtök tárgyalunk, aztán megyünk Prágába.”¹⁶

A csehszlovák válság feszült bel- és külpolitikai kontextusában Dobos László és Szabó Rezső igyekeztek felgyorsítani a Csemadok eredetileg az év végére, 1969 elejére tervezett rendkívüli országos kongresszusának előkészületeit. Szabó Rezső ezzel kapcsolatosan már tényként kezelte a csehszlovákiai magyar politikai érdekképviselői szervezetek létrejöttét, a politikai pluralizálódás irányába való elmozdulást. Ennek megfelelően a szervezet nem párttag vezetőivel egybe-

¹⁵ Közös nyilatkozat. A csehszlovákiai lengyel, ukrán és magyar kulturális szövetségek képviselőinek tanácskozása. Új szó 1968. augusztus 15.

¹⁶ Csemadok KB VI – 1968. augusztus 3.

5. A Csemadok 1968. évi önkormányzati programja

hangzóan szorgalmazta a Csemadok mielőbbi átalakítását, a politikai és nemzeti érdekképviselési funkciók vállalását.

Erre szerinte a készülő nemzetiségi alkotmánytörvény miatt mielőbb sort kell keríteni: „Eddig minket csak mint egyedeket ismertek, most megvan a lehetőség, hogy mint népcsoportot is elismerjenek. Ez óriási változás, eddig az egyedeket a Cse(madok) fogta össze. Hogy a népcsoportunk realizálódhasson, ahhoz három dologra van szükség:

- 1) állami és politikai szervekre: Magyar Nemzeti Tanács;
- 2) tudományos életre: értelmiségünk minőségi kialakulás stádiumában van, felső szinten nincs alkalmas ember;
- 3) társadalmi élet összpontosítására: mindig korlátlan lehetőség és korlátozott felelősség.

Ennek a három dolognak kell egymásba fonódni, de egymástól függetlenül kell dolgoznia, azonban valamilyen szinten találkoznia kell. A legnagyobb hiba lenne az, ha a Cse(madok) társadalmi szervezet akarva maradna, ezzel automatikusan megszüntetné a másik két tényezőt. A Cse(madok) ereje a tömegekben, helyi szervezetek(ben), azaz tagságában van, erről lemondanunk nem lehet, ezzel az erővel rakjuk most az állami szervek alapjait, s utána ezzel az erővel kell építenünk a tudományos élet alapjait. Szinte biztosra lehet venni, hogy a magyarság körében több szervezet lesz és az emberek azt fogják kérdezni, mit adsz, mit tudsz nyújtani. Annak, hogy mi voltunk a demokratizálódás kezdeményezői, félénél tovább nem lehet élni.”¹⁷

Az augusztusi KB-ülés vitája volt az utolsó olyan alkalom, amikor az országos vezetésben egyértelműen a reformszárny diktálta a tempót és a feladatokat. Dobos László és Szabó Rezső az utcai demonstrációk lehetőségét is mérlegelte a nemzetiségi jogegyenlőség kivívása érdekében, s mindketten szorgalmazták, hogy a szlovákiai magyar közvélemény és a sajtó legyen aktívabb a nemzetiségi jogok követelésében, a rossz szlovákiai közigazgatási felosztás elleni tiltakozásban. Az augusztus 21-i bevonulás, a varsói szerződés öt tagállamának intervenciója a kezdeti szolidaritási hullám után fokozatosan átrajzolta a belpolitikai erőviszonyokat.

¹⁷ Uo.

Ennek ellenére a Csemadok vezetése továbbra is bízott abban, hogy a párt akcióprogramjában szereplő öngazgatási alapelv lesz a meghatározó rendezési elv a kisebbségi jogalkotásban, amiből szükségképpen következett volna azoknak az önkormányzati intézményeknek a létrehozása, amelyek a kisebbségi magyar politikai reprezentációt, érdekvédelmet, kormányzati részvételt, illetve a kisebbségi oktatás és kultúra terén az öngazgatás lehetőségét biztosították volna. Az 1968. szeptember 7–8-i VII. KB-ülésen a párttagok közt már elkezdődött az a differenciálódás, amely egyrészt a Magyar Nemzeti Tanács Dobos László által felvetett egyoldalú megalakításában és az állampárton belüli önálló magyar szekció létrehozásában kereste a kivezető utat, szemben a Fábry István, Poszpis József által képviselt régi vágású kommunistákkal, akik nem kívánták a szembesülést és az elkülönülést. A szeptemberi KB-ülés, amelynek első napján hangzott el Szabó Rezső vezető titkári beszámolója az augusztus 21. utáni fejleményekről, már – a Moszkvában furcsa körülmények közt tárgyaló Dubčekékkel szemben a szovjetekkel lepaktáló – Gustáv Husák másnapi fellépése jegyében telt el.

A vezető titkár beszédének hangneme, tartalma a drámai csehszlovákiai ős hangulatát, dilemmáit tükrözte. Szabó Rezső beszámolt arról, hogy a Csemadok elnöksége augusztus 21-én reggel félkilencor már tiltakozó állásfoglalást adott közre a szlovák rádióban, s azt követően is folyamatosan értékelte az eseményeket. Az össztársadalmi szolidaritás, „a hazafiság, az internacionalizmus és a nemzeti öntudat e napokban jelszókból hatóerővé, gondolkodást és cselekvést meghatározó tényezővé vált.” Ezt az átalakulást a csehszlovákiai magyarság is megélte, ami Szabó Rezső szerint újabb bizonyítéka volt annak, hogy a magyar kisebbség igazi közösségé, társadalmi tényezővé vált.

Ugyanakkor szembesülni kellett a realitásokkal is: „A reálpolitika, melynek kiindulási pontja, hogy mi a szocializmus része vagyunk, leszünk és akarunk maradni, amelynek kiindulási pontja, hogy a szocializmust a januárban lefektetett alapokon akarjuk tovább építeni, amelynek kiindulópontja, hogy a csapatok itt vannak az országban.”¹⁸

¹⁸ Csemadok KB VII – 1968. szeptember 7–8.

5. A Csemadok 1968. évi önkormányzati programja

A vitában mindkét részből bírálták őt. Részben azt vetették szemére, hogy a valóságosnál kedvezőbb színben tünteti fel a magyar és általában a nemzetiségi álláspont érvényesíthetőségének esélyét, a másik oldalon viszont érezhetően kezdettől fogva túlzottan radikálisnak tartották a magyar törvényjavaslat szövegét.

Mindenestre a tanácskozás másnapján Husák, aki Szabó Rezső személyes rábeszélésére vett részt és mondott hosszú beszédet a KB képviselői előtt, látszólag mindenben megerősítette a Csemadok nemzetiségi törvénnyel kapcsolatos elvi álláspontját. A rendezés kulcskérdésének tekintette a nemzetiségek teljes jogegyenlőségének alapelvét, de bejelentette, hogy nemzetiségi törvényt elkülönítve kezelik a föderációs törvénytől, sőt a nemzetiségi törvény csak egyfajta kerettörvény lesz, amelyet majd a Cseh és a Szlovák Nemzeti Tanács részletez majd a maga külön jogszabályaival. Óvta a magyar képviselőket a türelmetlenségtől, a nacionalista szenvedélyektől, a történelmi sérelmek felhánytorgatásától, ugyanakkor elismerte, hogy súlyos méltánytalanságok történtek a magyar kisebbséggel szemben.¹⁹ A kisebbségi törvény előkészítésében tehát látszólag semmilyen negatív fordulat nem következett be az ország megszállásával, de az országon, s a Csemadokon belüli erőviszonyok azonnal elkezdtek módosulni, átrendeződni.

A nemzetiségi alkotmánytörvény előkészítésének szeptember végi, október eleji záró szakaszában már ezek az új erővonalak érvényesültek. A prágai kormány nemzetiségi törvénytervezettel kapcsolatos állásfoglalásában a párt akcióprogramjának és az április 24-i kormányprogramnak a vonatkozó részére hivatkozva elvben továbbra is fontosnak tartotta a csehszlovákiai lengyel, német, magyar és ukrán nemzetiségek teljes egyenjogúságának biztosítását, de ezt az elvet már csupán mint „az állampolgári ügyekben való részvételhez való egyenlő jogot” értelmezte. A prágai kormány mindenben megerősítette Husák szeptember eleji koncepcióját, amely szerint a szövetségi szintű törvény csupán keretjellegű lesz, a részletes szabályozást a két nemzeti parlamentnek kell majd megalkotnia.²⁰

¹⁹ Uo.

²⁰ Žatkuliak, i. m. 273; Zvara, Juraj: A magyar dolgozók, i. m. 274–280.

A Csemadok KB VIII. ülését az elnökség 1968. október 20-ára hívta össze Galántára. A három napirendi pont közül a második a nemzetiségi törvénnyel kapcsolatos tájékoztatás, illetve az ezzel kapcsolatos feladatok megvitatása volt. Miközben tehát a prágai kormány és az illetékes kormánybizottság már szeptember végére gyakorlatilag lezárta a törvény-előkészítés folyamatát, a társadalmi vita eredményeit már csak az engedmények megkurtítása érdekében vette figyelembe. A Csemadok pár nappal a kormány október 24-i végleges döntése, illetve az október 27-i parlamenti végszavazás előtt megpróbált még egyszer nyomást gyakorolni a döntéshozókra.

Ennek a meglehetősen kétségbeesett vállalkozásnak már csak korlátozott értelme lehetett: a csehszlovákiai és a nemzetközi közvélemény, de mindenekelőtt a kisebbségi magyar közösség előtt demonstrálni kellett azt, hogy az ígéretek, párt- és állami programok, egyeztetések ellenére a prágai és pozsonyi döntéshozók nem voltak képesek átlépni saját árnyékukat. A nacionalista ellenakciók hatása elérte a legfelső döntéshozatali szinteket. A Csemadok KB galántai állásfoglalása ugyanakkor igyekezett nevesíteni azokat a részeredményeket, amelyek kedvező körülmények közt esetleg kiinduló pontjai lehetnek volna a nemzetiségi egyenjogúsításnak és a kisebbségi öngazgatási rendszer kialakításának. A nemzetiségi titkárság intézménye kétségkívül fontos kezdeménynek bizonyult, hiszen a föderatív rendszer életbe lépése után a szlovák kormányban a tárca nélküli nemzetiségi minisztérium mellett kétségkívül a leghatékonyabb nemzetiségpolitikai intézménnyé vált.

Az 1968. december 14–15-i IX. KB-ülésein Szabó Rezső előterjesztése alapján vitatták meg az 1968. évi 144. számú nemzetiségi törvénnyel kapcsolatos kérdéseket. A vezető titkár előterjesztése a tényeknek megfelelően és kiegyensúlyozottan elemezte a törvény-előkészítés folyamatát, az elfogadott törvény kínálta lehetőségeket és a mellőzött javaslatok, alapelvek miatt keletkezett károkat, politikai hátrányokat: „A Csemadok Központi Bizottsága március 12-i állásfoglalásnak a megszövegezése óta különböző bel- és külpolitikai tényezők hatására sok kérdésben alapvető változás történt. Elnökségünknek az a véleménye, hogy az alkotmánytörvény életbelépését pozitívumnak

kell elkönyvelni, annak ellenére, hogy (...) fontos és alapvető kérdésekben nem értük el célunkat. Nézetünk szerint az elért eredmények távolról sem tekinthetők végleges megoldási formának, hanem csak kiindulási alapnak a nemzetiségek teljes politikai, gazdasági és kulturális egyenlőségének biztosításához.”²¹

Jóllehet az 1969. évi kezdet a szlovák kormányprogram és Dobos László nemzetiségi miniszteri tevékenysége még egy ideig élte a reményeket, hogy a megváltozott körülmények ellenére is sikerülhet működő- és fejlődőképes nemzetiségpolitikai modellt kialakítani, az állampárton, a szövetségi és a két nemzeti kormányon, illetve a Csemadokon belüli restaurációs folyamatok felgyorsulása 1969 nyarára-őszére ezeket az illúziókat végleg felszámolta.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a Csemadok két egymást váltó elnöke és vezető titkára, elnöksége, központi bizottsága az 1968. évi KB-üléseken képes volt gyakorlatilag számottevő belpolitikai előzmény, nemzetközi támogatás nélkül olyan nemzetiségpolitikai kezdeményezést útjára indítani, illetve olyan koherens jogi elképzelést tudott törvényjavaslat formájába önteni, amelynek számos elemét évtizedek múltával is érdemes lenne rendszerbe állítva kipróbálni. Ezzel együtt a Csemadok-javaslat kudarca vagy – ha méltányosabban fogalmazzunk – rövid életű részsikereinek ambivalenciája szükségszerű következménye volt annak az 1968. őszi csehszlovákiai realitásnak, amely a dubčeki reformszocializmusból és az ébredező szlovák nacionalizmusból, illetve a Brezsnyev-doktrína brutalitásából keveredett ki.

²¹ Csemadok KB IX – 1968. december 14–15.

Kelet-Közép-Európa mindig is egyfajta köztes állapotot sejtető fogalma alatt – az elmúlt hatvan év politikatörténeti vízvonalait szem előtt tartva – az egykori vasfüggönytől a mostani csatlakozó államok keleti határáig terjedő régiót értjük. Az ily módon, brüsszeli logikával kijelölt térség nyolc állama vált az Európai Unió tagjává 2004-ben: Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Észtország, Lettország, Litvánia, Magyarország és Szlovénia. Az elmúlt két népszámlálás adatai szerint a nyolc országban kilenc kisebbségi közösség száma haladta meg a százezer főt. Ezek közé a nagyobb lélekszámú kisebbségek közé tartoznak a csehországi romák és szlovákok, a lengyelországi németek, a három baltikumi állam orosz kisebbségei, a szlovákiai magyarok és romák, valamint a magyarországi romák. Ötven és százezer közötti lélekszámmal mindössze a lengyelországi ukránok és a magyarországi németek bővítik ezt a sort. Ugyanakkor a nyolc ország törvényei összesen több mint negyven etnikai csoport számára biztosítanak kisebbségi jogokat. Ha a német és orosz nyelvterület közötti egész köztes-európai térséget tekintjük kiindulópontnak, akkor a kisebbségek száma a százat is meghaladja, de nagyságrend tekintetében közöttük is kevés a százezres nagyságrendű etnikai csoport.

A kelet-közép-európai kisebbségek – a roma, albán és a bevándorló kisebbségek kivételével – a 20. század második felében létszámukban, s még inkább arányszámukban folyamatosan fogyatkoztak, azaz egyre kisebb közösségeket alkottak. Az 1938–1948 közötti etnocídiumok, kényszertelepítések, etnikai üldözések, tisztogatások történeti emlékezete, a jórészt ugyanerre az időszakra visszavezethető kedvezőtlen demográfiai mutatók és az ezekkel együtt járó előregedés tünetei mellett az asszimilációs és migrációs veszteségek gyorsították fel a régió valamennyi országában, de különösen Magyarországon, Romániában, Csehországban, Lengyelországban a kisebbségi közösségek arányszámának egyre gyorsabb csökkenését.

A kisebbségek létrejötte mint tipologizálási szempont

Ugyancsak jelentős eltérések vannak a kisebbségi léthelyzetben élő csoportok kialakulásának, létrejöttének körülményei közt. Ebből a szem-

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

pontból a szakirodalomban rögzített osztályozási lehetőségek alapján négy különböző kisebbségtípus különböztethető meg:

- A hosszú évszázadok alatt kialakult *történeti kisebbség* típusához tartoznak a magyarországi kisebbségek, de a kelet-közép-európai régió más országaiban élő szlovákok, németek, örmények, bolgárok csoportjai is.
- A modern nemzetté válást még az egész nemzeti közösség részeként megélt, s csak a 20. század folyamán leválasztott *nemzeti kisebbségek*. A kisebbségi magyar, vagy a csehországi szlovák, baltikumi orosz kisebbségek tartoznak ebbe a típusba. Létrejöttük történeti, politikai körülményei miatt ezt a típust *kényszerkisebbségeknek* is nevezi a szakirodalom.
- Külön csoportot alkotnak az úgynevezett őslakos, illetve bennszülött népcsoportok, nemzetek (indigenous peoples, native nations), amelyek jogait – különös tekintettel erősen megfogyatkozott lélekszámukra, kultúrájuk archaikus elemeire stb. – a nemzetközi szervezetek fokozottan védik.
- Az *új vagy bevándorló kisebbségek* kategóriájába azok a csoportok tartoznak, amelyek létrejöttének legfőbb forrásai a nemzetközi migráció különböző fajtái.

A következő fontos tipologizálási szempontnak a kisebbségek települési sajátosságát, területi bázisát tekinthetjük.

- Nem a csoport kialakulása óta eltelt idő hossza, hanem a jelenlegi államkeretektől függetlenül, több országra, egész kontinensre kiterjedő települtségi jellemzőik miatt a roma és a zsidó kisebbségi csoportokat általában a *transznacionális kisebbség* típushoz sorolható.
- A vizsgált országok valamely régiójában nyelvi, etnikai különfejlődés nyomán alakultak ki a *regionális kisebbségek*: ilyenek (voltak) a szepességi cipszerek, a baranyai bosnyákok, sokácok, a bácskai bunyevácok vagy a szlovénektől magukat jó ideig megkülönböztető vendvidéki vendek. Amennyiben az általuk lakott régió tartós közigazgatási vagy államjogi státussal rendelkezett, s lélekszámuk az adott ország népességén belül jelentősnek számított, a regionális kisebbségek önállósága megközelíthette vagy át-

menetileg elérhette az önálló nemzeti közösség státusát, mint pl. a franciaországi bretonok, okszitánok vagy újabban a moldáviai gagaúzok stb. esetében. A regionális kisebbségeken közt külön altípust alkotnak a nyelvrokonaiktól csupán vallási hovatartozásukkal elkülönülő kisebbségek, mint pl. a görög katolikus ruszinok vagy az immár nagyobb részt elrománosodott, de katolikus hitükhöz erősen ragaszkodó román anyanyelvű csángók.

- Különböző történeti okok miatt lezajlott kirajzás nyomán jöttek létre a *diaszpórakisebbségek*. A magyarországi görög, örmény vagy legújabb keletű példaként a kanadai romákat említhetjük, s természetesen ebbe a csoportba tartoznak a nyugat-európai, skandináviai és tengerentúli magyarországi, erdélyi, vajdasági magyar diaszpóraközösségek is. Szórt helyzetük, gyors fogyásuk miatt a régió *szórványkisebbségei* is ehhez a csoporthoz társíthatóak.

Természetesen ezeknek a kisebbségtípusoknak a jellemzői sok esetben átfedik az elméleti típushatárokat, az egyes kisebbségeken belül a történeti és a bevándorolt, a diaszpóra és a regionális kisebbség jellemző sajátosságai egyaránt megfigyelhetők. A különbségek mentén komoly belső törésvonalak alakulhatnak ki az egyes etnikai közösségekben. Mint ahogy azt is nehéz eldönteni, hogy hol választható el egymástól pontosan a történeti és a nemzeti kisebbség típusa, hiszen a modern nemzetté válás folyamatában is jelentős fáziseltolódások voltak. A magyarországi törvényhozó tehát alapvetően helyesen döntött akkor, amikor az 1993. évi kisebbségi törvényben a kettős értelmezés lehetőségét is nyitva hagyva a nemzeti és etnikai kisebbségek jogait szabályozta. Más kérdés, hogy több elismert kisebbség esetében a 100 évben megszabott történelmi jelenlét igazolását nehéz lenne számon kérni.

Az eredeti nemzeti közösséggel való kapcsolattartás pedig módot ad arra, hogy a nemzetté válást megelőzően kialakult történeti kisebbségek is saját „anyanemzetükhöz” képest, nemzeti kisebbségként határozzák meg magukat, amint annak erőteljes jelei a magyarországi szerb, horvát és szlovén közösség esetében határozottan jelentkeznek.

Hasonlóképpen a régió szinte valamennyi kisebbsége valamilyen értelemben regionális kisebbségnek is tekinthető, hiszen mind a Balti-

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

kumban, mind a magyarországi és a szomszéd országokban élő kisebbségeknek konkrét földrajzi területhez köthető bázisai vannak. Ez alól részben kivételt jelentenek a bevándorolt és jórészt városi környezetben letelepült oroszok, illetve a csehországi szlovákok, valamint a térség ellenkező demográfiai pályán futó transznacionális kisebbségei, a régiókban a holocaust óta folyamatosan csökkenő lélekszámú zsidók és a térség valamennyi országában jelentős demográfiai növekedést kimutató romák.

A kisebbségek mint nem domináns közösségek

A leíró kisebbségdefiníciók másik meghatározó kritérium-együttesét a politikai dominanciaviszonyok szerinti csoportosítás szempontjai jelentik. Jóllehet a kisebbségi csoportok egyetlen térségbeli országban sem váltak politikai, közjogi értelemben teljes mértékben egyenjogúvá, a politikai nemzetek keretei közt sehol sem érték el az ideálisnak elképzelt társnemzeti státust, az elmúlt másfél évtizedben igen jelentős elmozdulások figyelhetők meg ezen a területen. A régió régi és új nemzetállamaiban a konzervatív nemzeti és a liberális multikulturális ideológiák mentén permanens és politikailag is releváns diskurzusok alakultak ki a nemzetállamok jövőjéről, a nemzetállamok és a kisebbségi helyzetben élő etnikai csoportok viszonyáról, a nemzetileg, etnikailag semleges állam víziójáról. Az Unió belüli nemzetállami magatartás joggal feltételezhető önkorlátozásai, etnopolitikai előnyei és hátrányai a régió kisebbségi közösségépítését alapvetően meghatározzák.

Ezzel együtt a politikai dominanciaviszonyok tekintetében a kisebbségi etnikai csoportok változatlanul nem domináns, sőt több vonatkozásban továbbra is másodrendű helyzetben élnek. Ezt különösen nehezen tudják feldolgozni a baltikumi orosz kisebbségek, amelyek – a 20. század eleji trianoni alaphelyzethez némiképp hasonló szituációban – az anyaországba kapaszkodva, a megtörténteiket jóvátehetetlen sérelemként megélve próbálják kiépíteni saját kisebbségi közösségeiket.

Willy Kymlicka a multikulturális állampolgári közösség liberális elméleti alapvetését elvégző munkájában az etnikailag semleges állam

helyett a többségi nemzet és az állam területén élő nemzeti kisebbségek párhuzamos jogintézményeinek kiépítésében jelölte ki a megoldást. Minthogy szerinte a nemzeti kisebbségek etnokulturális sajátosságai szerint legtöbbször elkülönülő, párhuzamos társadalmakat alkotnak, és az adott politikai közösségen belül autonómiarendszerek kiépítését tekintik a jogaikat egyedül garantálni képes politikai-jogi megoldásnak, a demokratikus nemzetállamoknak ezeket a törekvéseket fokozatosan el kellene ismerniük. Az önkormányzati modell érvényesítését nem követelő, annak tartalommal való megtöltésére nem alkalmas bevándorló kisebbségek – Kymlicka őket etnikai csoportoknak nevezi – általában megelégednek nyelvi, kulturális jogaiknak az egyéni jogok szintjén biztosított védelmével.

A szűkebb értelemben vett kelet-közép-európai térségben, Duna-völgyi régiókban, s azon belül Magyarországon is az elmúlt másfél évtized fejleményei azt jelzik, hogy a kisebbségi helyzetben élő etnikai csoportok közül nem mindegyik számára járható az autonómia, akár csak a kulturális autonómia útja. A csoportok nagyságrendje, tradíciói mellett ezt a válaszlehetőséget elsősorban maguknak a csoportoknak közösség szerveződési képessége, politikai akarata és akaratérvényesítő ereje fogja eldönteni, s csak azt követően, illetve ezzel együtt lehet szembesülni a többségi, anyanemzeti, nemzetközi tényezőkkel.

Az etnikai közösségépítés belső tényezői

Nem kevésbé fontos a kisebbségi etnikai csoportok belső és külső meghatározásának harmadik minősítési szempontja: a belső etnikai kohézió, szolidaritás, az etnikai identitás révén kialakult összetartozás, illetve csoporttudat és a tudatos közösségépítést biztosító szervezettség. Ez a kritérium a számszerűségeknél, politikai, jogi adottságoknál, konstellációknál jóval mélyebb, egyszersmind problematikusabb kérdéskör, amelynek elemzésekor, kivált tipológiai igényű megközelítésekor a kutató részéről is kötelező az óvatosság és a körültekintés.

A kisebbségi közösségek fejlődését, kohézióját a történeti tényezők mellett alapvetően befolyásolja a csoport földrajzi elhelyezkedése, te-

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

lepülésszerkezete. A térség kisebbségeinek nagyobbik része éppen a létrejöttük sajátosságai folytán, illetve a 19–20. századi történeti folyamatok (migrációs, urbanizációs, asszimilációs folyamatok, kényszertelepítések) miatt mára jórészt *szórványhelyzetbe*, a korábban általuk dominált etnikai régiókon belül is kisebbségi pozícióba került.

A szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi (elsősorban a székelyföldi) és bácskai magyar, a csehországi sziléziai lengyel *etnikai tömbök*, *enklávék* mára jószerivel inkább kivételnek számítanak, s a kompakt magyar településszerkezet fennmaradása jórészt viszonylagos rövid létezésüknek, illetve kialakulásuk körülményeinek, határ menti fekvésüknek köszönhető. A *határmentiség* ugyanakkor egyszerre jelenti a közvetlen kapcsolattartás lehetőségét és a többségi nemzetek veszélyeztetettségérzetének ébren tartását, s a kisebbségi magyar önkormányzati törekvések elutasítását. A kelet-közép-európai kisebbségek többségének etnikai térszerkezetét a korábbi etnikai régiók helyén kialakult szórványhelyzet, a *nyelvszigetek* és a *városi kisebbségi közösségek* mozaikstruktúrája jellemzi.

A kelet-közép-európai kisebbségek tipológiai sajátosságainak további fontos kritériumcsoportját a nyelvhasználati jellemzők határozzák meg. Elöljáróban leszögezhetjük, hogy a 20. század folyamán a többségi és kisebbségi közösségek között alapvető megkülönböztető etnikai jegyként értékelhetjük azt a tényt, hogy a század végére a kisebbségek nagy többsége közel teljes egészében két-vagy többnyelvűvé vált, szemben a térség többségi nemzeteinek szinte kizárólagos egy nyelvűségével.

A bilingvizmus foka, az anyanyelv pozíciója alapján külön alcsoportba tartoznak az *anyanyelv-domináns* kisebbségek: pl. a szlovákiai, erdélyi, vajdasági, kárpátaljai magyarok, az erdélyi, vajdasági szlovákok, a kárpátaljai és vajdasági ruszinok, a csehországi lengyelek, a lengyelországi litvánok, ukránok, fehéroroszkok, a horvátországi, romániai szerbek, a kárpátaljai oroszok. Az anyanyelv dominanciája azonban még a felsorolt csoportokon belül is egyre kevésbé magától értetődő, a társadalmi mobilitás, a városi környezet, a szórványosodási folyamatok, a vegyes házasságok egyre nagyobb aránya, az anyanyelv csökkenő társadalmi presztízse, használatának jogi és kommunikációs akadályai

minden kisebbség körében napról napra csökkenti az anyanyelvhasználat körét.

A második alcsoportba a kétnyelvű, de *másodnyelv-domináns* kisebbségeket sorolhatjuk. Ezek esetében a környezeti vagy másodnyelv szerepét betöltő többségi vagy államnyelv dominál a mindennapi nyelvi érintkezésben, s egyre inkább a családon belüli nyelvhasználatban is. A másodnyelv-domináns kisebbségi közösségek csoportjába tartozik eltérő mértékben szinte valamennyi magyarországi kisebbség, valamint a térség többi országában élő szlovén, német, szlovák, cseh, roma kisebbségek, s a magyar kisebbségek közül szlovéniai és horvátországi közösség, a csehországi szlovákok. A másodnyelv dominanciája ellenére ezek a kisebbségek, illetve a kisebbségi csoporton belül a közösség jelentős hányada anyanyelvként a kisebbség eredeti nyelvét adja meg a népszámlások során.

A másodnyelv túlsúlyával szemben rövid távon egyedül a német irodalmi nyelv megtanulásával anyanyelvüket újratanuló német kisebbségek tudnak nagyobb sikereket elérni, de az anyanemzetek és államuk presztízsének, gazdasági sikereinek kisugárzása Csehország, Lengyelország, Szlovénia, Szlovákia, Horvátország és minden bizonnyal előbb utóbb Románia, Ukrajna, illetve Szerbia részéről is éreztetetheti hatását ezeknek a nemzeteknek a más országokban élő kisebbségi körében.

A nyelvileg asszimilált kisebbségeknek szintén két alcsoportját kell megkülönböztetnünk. Az egyikbe azok a közösségek tartoznak, amelyek a kisebbség eredeti nyelvét, nyelvjárását az idősebb generációk révén még őrzik, s a fiatalabb generációk az iskolai oktatásban elsajátítják a kisebbség nyelvének irodalmi változatát. Ez a helyzet jellemzi például a burgenlandi magyarságot, illetve a magyarországi kisebbségeknek azt a részét, amely a népszámlások során anyanyelvként immár a magyar nyelvet tünteti fel. Ide tartozik a térség regionális cigány közösségeinek jelentős része is.

A második alcsoportba a nyelvváltás utáni helyzetbe jutott kisebbségek, illetve az egyes kisebbségeknek azok a kisebb-nagyobb közösségei tartoznak, amelyekre csupán nyelvi emlékek, lexikális maradványok vagy a közösség egykori anyanyelve, kultúrája iránti tisztelet és

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

vonzalom a jellemző. A térség kisebbségei közül talán csak az örmény és a jiddis nyelv majdnem teljes térvesztése nyomán előállt helyzet jellemezhető ezzel a leírással, de helyi közösségek szintjén szinte minden magyarországi kisebbség ismeri ezt a jelenséget. A nyelvváltás fokozatainak különös jelentőségét aligha kell hangsúlyoznunk, hiszen a nyelv- és identitásváltás minden közösség esetében igen szorosan összefügg egymással.

A kelet-közép-európai kisebbségek tipológiai besorolásánál a történeti, területi, nyelvi kritériumok objektív támpontokat adhatnak az egyes közösségek meghatározásához és besorolásához. Az objektív kritériumok sorát bővíthetnénk a közösségek jogi státuszának vizsgálatával: egyenjogú, kulturális csoportjogokkal rendelkező, nyelvhasználati csoportjogokkal rendelkező, egyéni jogokkal rendelkező, szerzett jogaiból veszítő, permanens restriktívot elszenvedő, diszkriminált kisebbségek. A kisebbségi pártok politikai programjainak osztályozásával a közösségek politikai célorientációja szerint szeparatista, autonomista, integratív, asszimilációra kész stb. csoportok különböztethetők meg.

A viszonylag egyszerű objektív osztályozási szempontok mellett a közösségekhez tartozó személyek csoporthoz való tartozását azonban az objektív vagy annak tetsző kritériumok mellett szubjektív tényezők egész sora is befolyásolja, s ezeket sem hagyhatjuk figyelmen kívül a tipológiai sajátosságok és hasonlóságok feltérképezésénél. A kisebbségi közösséghez az anyanyelv közössége, a lokális közösség kötelekeinek és a származás egy-két generáción belül mindenki számára egyértelmű folytonossága mellett más, szubjektív kapcsolatokkal is lehet kötődni. Egy-egy kisebbséggel a történeti sorsközösség vállalása, a kisebbség szokásaival, értékrendjével való azonosulás alapján, erkölcsi szolidaritás révén is lehet teljesen vagy részlegesen identifikálódni.

A kisebbséghez tartozó személyek etnikai önazonosság-tudata és a kisebbségek sok tényezőtől szerveződő csoportidentitása fontos, de igen bizonytalan kritériuma a kisebbségek elméleti osztályozásának, besorolásának. Itt most csupán arra vállalkozunk, hogy a térség kisebbségi közösségeinek önmeghatározásai, illetve tudományos igényű definíciói alapján négy egymástól alapvetően különböző identitásformát próbálunk egymástól elhatárolni.

Az eredeti vagy a kisebbségi fejlődés során anyanemzeti szerepkörbe került nyelvi, kulturális nemzeti közösséghez való tartozás tudata, azaz a *nemzeti identitás primátusa* a nemzeti kisebbségekként meghatározható közösségek egyik legfontosabb közös jellemzője. A kisebbségi magyarok körében végzett szociokulturális, társadalomlélektani vizsgálatok például azt mutatják, hogy a hét szomszéd ország magyar kisebbség közül a négy nagyobb közösséget a magyar nemzeti identitás vállalása jellemzi: a lekérdezés során felkínált közösségi identitásformák között a szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyarok döntő többsége elsősorban az egyetemes magyar nemzethez tartozónak érzi magát.

Hasonló egyöntetűsége utaló jelek az egymás államaiban élő délszláv nemzeti kisebbségek, valamint a csehországi lengyelek esetében figyelhetőek meg. A térség maradék német kisebbségei esetében az egyesült Németország gazdasági, politikai sikerei, a német nyelv presztízse, az újonnan létrejött közép-európai kisállamok esetében pedig az önálló nemzetállamok kisebbségeik iránti érdeklődése elsősorban az értelmiség és a középrétegek soraiban váltott ki a nemzeti tudat megerősödése irányába mutató reakciókat.

A történetileg több száz éve kialakult kisebbségek esetében a hülámzó erősségű *etnikai identitás* jegyei a jellemzőek: az anyanyelv, vagy anyatájnyelv tiszteletével, a kisközösség saját etnikus tradícióinak ápolásával, átadásával, az erős származástudat jelenlétével meghatározható etnikai azonosságtudat elsősorban abban különbözik a nemzeti identitástól, hogy a csoportidentitás a kisebbség valóságos közösségére terjed ki, s az anyanemzeti kötődések, vonzalmak csupán kiegészítik ezt az identitásformát. A magyarországi kisebbségekhez tartozó nem értelmiségi csoportok, személyek nagyobb részét alapvetően ez az identitástípus jellemzi, mint ahogy a térség többi bolgár, örmény, szlovák, cseh, szlovén kisebbsége körében is ez a fajta csoportidentitás a leggyakoribb.

A regionális (lokális) identitás az etnikai és nemzeti csoporttudat fontos kiegészítő elemeként van jelent a közép-európai kisebbségek önazonosság-tudatában. Liszka József, szlovákiai magyar néprajzkutató szerint a szlovákiai magyarság nemzeti identitása mellett nem a

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

szlovákiai magyar kisebbség egységes mi-tudata, hanem a csallóközi, palócföldi, honti, nógrádi, bodrogi, Ung-vidéki magyar kistérségekhez való kötődés a magyarság csoporttudatának második számú domináns eleme. Ugyanez a jelenség az egységesen erdélyiként, vajdasági-ként emlegetett magyar közösségek esetében is jól megfigyelhető. A hazai kisebbségek hagyományos régióinak magyar többségűvé válásával a regionális tudati kötődések ugyan kilazulóban vannak, de főként a szlovén, s részben a román, szlovák és a horvát kisebbség, illetve a baranyai német közösség esetében mindmáig fontos kiegészítő identifikációs tényező a szűkebb pátriaként megélt régióval, településsel való azonosulás tudata.

A csehországi és szlovákiai morva és sziléziai kisebbség 1990. évi népszámlálás során regisztrált tömeges jelentkezését alighanem egyszeri jelenséggé kell értékelni, hiszen a tartományi különállás politikai tartalmát Prágának sikerült semlegesíteni, a morva regionális nemzeti mozgalom pedig a 20. század végére elveszítette tömeges támogatását.

A kettős identitás a történeti és másodnyelv-domináns kisebbségekre jellemző sajátos etnikai–nemzeti csoporttudat, amely révén a kisebbségek etnikai önazonosságukat a befogadó ország állampolgári közösségéhez és a többségi nemzethez való asszimilációs–integrációs kötődésüket próbálják összeegyeztetni. A kettős identitáson belül az etnikai és az állampolgári, illetve az asszimilációs–integrációs tényezők között legtöbbször igen törékeny egyensúly létezik, bármely negatív impulzus képes azt igen rövid időn belül egyik vagy másik irányba elmozdítani. Az összetett államnemzet, politikai nemzet kategóriáival való azonosulásra tömeges méretekben Közép-Európában a volt Jugoszláviában akadt példa, ahol a magukat jugoszlávoknak vallók száma 1981-ben az egész ország területén meghaladta az 1,2 milliót, Vajdaságban megközelítette a 200, Horvátországban pedig a négyszázezret. A csehszlovák identitás ugyanakkor 1968 után egyszer sem érte el a tízezres számot. Ugyanakkor a nyelvváltás utáni szakaszba jutott kisebbségek a kettős identitás feladását követően származástudatuk esetleges megőrzése mellett az állampolgári közösséget tartva célközösségnek, legtöbbször az állampolgárság és nemzetiség azonosításával jutnak el a többségi nemzeti közösség vállalásához.

A domináns identitásformák csoporttudatra gyakorolt hatását a kisebbségek belső kohéziója felől is érdemes megvizsgálni. A fogyó lélekszámú, a nyelv- és identitásváltás által elbizonytalanodott kisebbségi közösségek esetében aligha lehet feltételezni az egész csoportra kiterjedő egységes, erős mi-tudatot. Az erős csoporttudat még a kompakt településszerkezettel, domináns nemzeti tudattal rendelkező kisebbségek esetében is leginkább a tartós válsághelyzetekben alakul ki és állandósul. A csoport belső kohézióját a közép-európai kisebbségek esetében leggyakrabban a kisebbség politikai képviselője és értelmisége képes biztosítani, s ezekre legtöbbször a többség negatív politikai lépései szoktak rásegíteni. A kisebbségi jogok kiterjesztése csak az önkormányzati modell esetén képes a belső kohéziót növelni, a részleges jogkiterjesztés pl. a nyelvhasználat, az oktatás vagy más kulturális jogok terén általában a csoportszolidaritás gyöngülését eredményezi.

Milyen tipológiai sémát lehet felrajzolni az elmondottak alapján? A kelet-közép-európai kisebbségek történeti, területi, nyelvi, tudati jellemzők alapján egymástól mereven nem elválasztható négy csoportba sorolhatóak be:

- a nemzeti közösségtudattal rendelkező, azt közösségi identitásukban meghatározó elemként értékelő nemzeti kisebbségek csoportjába,
- az eredeti vagy anyanemzeti közösségtől tartósan különfejlődő, s ahhoz elsősorban a származás, valamint a beszélt nyelv alapján kötődő etnikai kisebbségek csoportjába,
- a vizsgált országok egyes régióiban kialakult, s ma identitásukat ehhez a régióhoz való kötődésükkel meghatározó regionális kisebbségek csoportjába,
- a különböző időszakokban egy adott nemzethez tartozó bevándoroltakból szerveződő bevándorló kisebbségek csoportjába.

Ezek azután kialakulásuk, nyelvi, településterületi, jogi, identitáspolitikai helyzetük, fejlődésük szerint további alkategóriákra oszthatóak. Ezek közül a keresztkategóriák közül szeretném kiemelni a nyelvi kompetenciákkal és többes identitásstrukturákkal leírható altípusokat:

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

- egynyelvű vagy anyanyelv-domináns kétnyelvű, nemzeti identitással rendelkező nemzeti kisebbség
- többségi nyelv domináns kétnyelvű, etnikai csoportidentitással rendelkező történeti kisebbség
- többségi nyelv domináns (részben még) kétnyelvű, identitásváltó regionális kisebbség.

Befejezésül az eddig elmondottak alapján alábbiakban három sokat vitatott és sokszor félreértésekre okot adó alapkérdés felvillantására vállalkozom a régió kisebbségben élő etnikai csoportjainak jelenlegi és jövőbeli helyzetére vonatkozóan. Sokan tették már vizsgálat tárgyává, milyen helyet foglal el az etnicitás, az etnikai identitás a kisebbségi közösségépítésben.

A kisebbségi etnikai csoportok közösséggé szerveződésével összefüggésben kétségkívül alapvető fontosságú szerepe van az etnikai identitásnak, illetve annak az identitáspolitikának, amely segítségével az etnikai csoport értelmiségi elitje a kisebbséget tényleges etnikai közösséggé formálja. Frederick Barthnak egy magyarul is olvasható elemzésében három szintet, illetve színteret különböztet meg. Az első szinten az etnicitás tárgykörébe tartozó kulturális, nyelvi szocializációt, s az ezekhez kötődő rituális, szimbolikus eszköz- és jelképrendszert az egyén csoportválasztásának, csoporthoz tartozásának meghatározó színtereként elemzi. Ez azonban önmagában még csak az egyes személyek egymás közötti, illetve az egyén és a csoport közötti kapcsolat kialakításában perdöntő.

Ennél sokkal fontosabb az etnikai mobilizációt biztosító második szint, ahol az egyének etnikai tudása – Csepeli György ugyanezt etnikai tudáskészletnek nevezi – közösségi szinten intézményesül, közkinccsé válik és olyan közösségi háló része lesz, amely egyszerre jelöli ki a közösség külső határait és belső értékrendjét, hierarchiáját. A harmadik szinten az etnikai közösség a többségi etnikumok által dominált állammal szemben próbálja megvédeni létjogosultságát, sajátosságait.

Ebből következik az a kérdés, amely valójában a régió valamennyi, nagyobb és kisebb lélekszámú, ilyen vagy olyan típushoz tartozó etnikai közösségei számára egyaránt alapvető döntéshelyzet. Megvannak-e

vajon az etnikai csoporton belül a mobilizációnak azok az egyéni, közösségi tartalékai, létezik-e az etnikai sajátosságokon túlmutató gazdasági, politikai, jogi fedezet, amely ezeket a közösségeket nem egy pre-modern közösségeszmény irányába tereli vissza, hanem a poszt-nacionális világban is létjogosult értékteremtő, értékhordozó közösség jövőképét hordozza magában. Erre a kérdésre természetesen nincsen általános válasz, minden kisebbségi csoport több választási lehetőséggel szembesülhet, amelyek valódi alternatívát akkor jelenthetnek, ha maga a csoport és a vele állampolgári, illetve nyelvi–kulturális kapcsolatban álló többségi nemzetek, a befogadó és az anyaállam, illetve a tágabb nemzetközi környezet legalább elméletileg egyetért a kiválasztott opció megvalósításával.

Vegyük például a magyarországi kisebbségek és a szomszéd országok magyar kisebbségei körében egyaránt jelentős támogatottságra szert tett kulturális autonómia alternatíváját. Ahhoz, hogy ez az elméletileg működőképes, s a valóságban Európa és a világ több országában ma is működő etnopolitikai modell ebben a régióban is jogerőre emelkedjék és valósággá váljék, a fentiek szerint legalább hat feltételnek előzetesen teljesülnie kell:

- Mindenekelőtt a kisebbségi csoportokon belül a saját kultúra megőrzését, fejlesztését olyan kiemelten fontos közösségi feladatként kell elfogadni, amelyet a közösség tagjai hajlandók politikai választások szintjén is támogatni.
- Az etnikai csoport politikai képviselőinek, az etnikai pártoknak, országos szervezeteknek döntést kell hozniuk arról, miként illeszkedik bele a kulturális autonómia az általuk képviselt közösség egyéb kollektív jogaival kapcsolatos elképzelésébe. Amennyiben a kulturális autonómiával párhuzamosan – a területi elv alapján – a regionális és helyi önkormányzati rendszert is ki kívánják építeni, a kulturális önkormányzat jogköreit, intézményrendszerét egészen másként kell kijelölni.
- Az etnikai közösséghez tartozó egyének számára a kulturális önkormányzatiság ne az elzárkózást, hanem a többségi társadalmakkal, más etnikai közösségekkel szemben a saját kultúra elsődlegességének elvén alapuló kulturális, nyelvi egyenjogúságot,

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

nagyobb versenyképességet jelentse, s ezért az önkormányzati célok érdekében történő mobilizáció mentes legyen minden politikai, gazdasági, területi stb. kizárólagosságtól.

- Szükséges, hogy a kisebbségi kulturális önkormányzatiságot a többségi és az anyanemzet egymással egyetértve minden tekintetben támogatásban részesítse. A befogadó állam jogrendszere lehetővé tegye az önkormányzati jogok gyakorlását és az önkormányzati intézményrendszer működését, biztosítsa számára a megfelelő jogvédelmet, pénzügyi háttérrel.
- Az anyanemzet és állama a kisebbségi kulturális autonómia intézményesülésével párhuzamosan kezelje a csoportot olyan közösségnek, amely az anyanemzettel szemben közjogilag és kulturálisan is önálló közösséget alkot.
- S végül az európai nemzetközi kisebbségvédelmi rendszerek is karolják fel, támogassák, védjék meg a kulturális önkormányzatiság alapelveit.

Ugyancsak folyamatos viták tárgya a kisebbségi közösségek megítélése a poszt nacionális jövőképek tükrében. Huntigtonnak a Civilizációk összezsugorodása és a világrend átalakulása címmel 1996-ban megjelent könyve az előbb említett poszt nacionális és globalizált világnak az egyik már ma is jól kivehető dilemmáját vetíti elénk. A világ kontinentális léptékű átrendeződésében minden közösség szembesül majd azzal a döntéskényszerrel, amely az (etnikai) közösségépítő igyekezetet, a csoport egyben tartását, fejlesztését mint az etnikai sajátosságok, az etnikai közösség által hordozott értékeket a nyugati vagy euroatlanti civilizáció kínálta alternatívákkal fogja konfrontálni.

Ebből adódik tehát a második alapkérdés: milyen szerepe, helye lehet az etnikai identitásnak, s az arra épülő etnikai közösségeknek a posztmodern kor új technológiáit s velük együtt új társadalmi, politikai szabályokat meghonosító, globalizált világában, a civilizációk közötti versengésben, illetve rivalizálásban. Feltehetjük a kérdést úgyis, átveszik-e, s ha igen milyen új csoport-, társadalomszervező erők veszik át térségünkben a nemzeti, etnikai komponens szerepét. Milyen közösségekben társulnak majd a 21. század végi európaiak, akik szá-

mára a nyelvi különbségek alighanem hasonlóan kevés jelentőséggel bírnak majd, mind a középkor lokálisan lehatárolt világrendjében. Milyen közösségi identitások erősödnek fel az integrációs, globalizációs folyamatok hatására, s mindebben a folyamatban hol a helye az etnikai önazonosságoknak?

A kisebbségi helyzetben élő etnikai közösségek a felgyorsuló identitáspolitikai paradigmaváltásnak kétségkívül egyfajta pionírai, vagy ha a veszteségek felől közelítünk: próbabábui lesznek, lehetnek. A kisebbségek általános két- és többnyelvűsége még a tolmácsoló gépek és elektronikus szótárak előtti korszak produktuma, a többségi iskolák és a nemzetállami asszimilációs politika eredménye. Némi szerencsével a határidentitások, kettős és többes identitások hordozóivá is így válhattak, válhatnak a régió etnikai közösségei.

A térség jelenlegi többségi nemzeti közösségeinek uniós belüli kisebbséggé válását mint hasonló folyamatot persze aligha lehet a kelet-közép-európai kisebbségek 20. századi történetével párba állítani. Azt azonban már most látni lehet, hogy a saját anyanyelvüket megőrző és a többségi nyelvet megtanuló, s így módon legalább két kultúrában eligazodó etnikai csoportok a most induló európai integrációs folyamatban bizonyos értelemben akár kedvezményezetteknek is tekinthetők. Ugyanakkor a kétnyelvűség, különösen annak – a mi térségünkben élő kisebbségekre jellemző – kiegyensúlyozatlan modellje a globalizációs folyamatok hatására felgyorsuló nyelv- és identitásváltási folyamatokban a közösségek etnikai alapzatának lebontását és a közösségek szét hullását is reális alternatívaként vetíti elénk.

A 19–20. századi asszimilációs folyamatok által mára külön altípus-sá átalakuló magyarországi kisebbségek számára ugyanakkor az anyanyelvi nemzettel való szabad kapcsolattartás, a német, román, horvát, szlovén stb. nemzetállamok támogató és mintaadó kulturális politikája eddig soha nem látott új lehetőségeket teremthet. Merthogy a kérdések kérdése persze továbbra is az, miként egyeztethetők össze a különböző etnikai és állami közösségekhez tartozó egyének kulturális és gazdasági érdekei. S ennek megfelelően a migráció vagy a szegregáció, a globalizáció vagy a marginalizáció, a nemzetállami szuverenitások hosszúra elnyúló utóvédharcai vagy az integráció egyszerre felszabadító és

1. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága

uniformizáló mellékhatásai közül az egyes etnikai közösségek szempontjából melyik folyamat határozza meg a következő egy-két évtizedet. Milyen tényezők szabják majd meg hosszabb távon is a 21. századi kelet-közép-európai etnikai történések kereteit, s formálják, gyúrnak át a régió sokat próbált etnikai közösségeit?

Irodalom

- Barth, F.: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* (1996) 1. 3–24.
- Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Budapest, 1999.
- Bindorffer Györgyi: Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban. Budapest, 2001.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996.
- Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992.
- Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*. Budapest, 2001.
- Huntington, S. P. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 1999.
- Györgyjakab Gizella (szerk.): *Kisebbségi alternatívák. Kisebbségi kérdések megjelenítése a Magyar Kisebbségben (1995–2000)*. Sepsiszentgyörgy, 2002.
- Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, 1995.
- Salat Levente: *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig*. Marosvásárhely, 2001.
- Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest, 2001.

A magyar kisebbségek helye a magyar nemzetfogalomban

A 21. század első évei a státustörvény körüli vitáknak, a *státusdiskurzusnak* az EU-bővítéssel, a schengeni határoktól való félelemmel, a kettős állampolgárság körüli polémiáknak köszönhetően a Kárpát-medencei magyarság ismét olyan *beszélőközösség* képét mutatta, amelynek nem csupán közös nyelve, hanem közös beszédtemái, diskurzusai is vannak. Merthogy a 20. század közel hetven-nyolcvan évnyi *szétfejlődési tendenciáinak* a figyelmes szemlélő számára könnyen felismerhető következménye éppen a beszélőközösségre jellemző közös mondanivalónak, a közös viták lehetőségének a hiánya volt.¹

A közös beszédtemák egyikét némiképp leegyszerűsítve a 21. század eleji magyar nemzet mibenlétének kérdésköre jelentette. Egyrészt elkezdődött az a vélhetően fel-felerősödő filozófiai, politológiai polémia, amely a – régiókban még inkább csupán feltételezett, mint valóságos – *posztacionális és posztmodern világ szemszögéből* az etnikai közösségelvűséget, a nemzetépítést, a nemzetben gondolkodás létjogosultságát megkérdőjelezi és az etnicitásnak, a nemzeti tudattartalmaknak, tudáskészleteknek az egyéni és csoportos identitászerkezetekben való fokozatos leértékelődését prognosztizálja. Ennek a véleménynek adott hangot a státustörvényről kialakult szerteágazó vitákban Kiss János, Biczó Gábor, Bretter Zoltán.²

Másrészt a pragmatikus politológiai elemzések szintjén, a 20. század végi valóság tapasztalati anyagát modellálva is történnek kísérletek a 21. század eleji magyar nemzetfogalom tisztázására., például a Regio, a Magyar Kisebbség című folyóiratokban, az Élet és Irodalom státustörvény-vitájában. Milyen a viszony a magyarországi magyar (Kende Péter kifejezésével szólva „kismagyar”) nemzet és a kisebbségi magyar közösségekkel kiegészíthető kelet-közép-európai magyar

¹ A státustörvény: 2002; Kisebbségi alternatívák: 2002; Státusdiskurzus: 2003; Magyarország: 2002; Globalizáció: 1999.

² A státustörvény: 2002, 376–401; A. Gergely: 2002; Bretter: 2002.

2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete a kutatások tükrében

nemzeti közösség között.³ Ebben a *nemzetdefiníciós kontextusban* – a nemzeti közösség valóságos és virtuális határait vizsgálva – semmiképpen sem illik elfeledkeznünk a magyar diaszpóráról, mint a magyar nemzeti közösség harmadik létezési dimenziójáról.

A cseh himnusz kezdő sorát parafrázálva ennek a diskurzusnak a fő kérdése tehát: hol a nemzet? Ki tartozik a nemzethez? Mit jelent a magyar nemzetviták egyik kulcsfogalma, a magyar nemzet egysége. A magukat a magyar nemzethez tartozóknak vallók a 20. század államjogi, politikai döntései, migrációs kirajzásai, nyelv- és identitásváltási folyamatai következtében rendkívül összetett modellt alkotnak, amelyre az illyési *ötágú síp metafora*, a Csoóri Sándor-féle *mozaik-nemzet* kifejezés már csak erős megszorításokkal használható. Ugyanakkor politikai értelemben minden töredezettség, identitásszerkezetbeli rétegzettség, különbözőség ellenére az együvé tartozás akarata, a szolidaritás, a nyelvi és kulturális értékközösség intézményes fenntartása, a jogilag szabályozott kapcsolattartás erőfeszítései mind-mind létező, működő közösség képét mutatják.

A magyar nemzeti közösség – vagy a belső használatra célszerűbbnek látszó, bár az uniós *Linguafrankóciában* (Határ Győző új regényének kulcsfogalmát idézve) megint csak sok félreértésre okot adó kifejezéssel élve: a magyar *nemzetközösség* – tudata, vállalása minden elméleti okfejtés ellenére létező közösségi keret. Etnopolitikai megközelítésben ebben a keretben lehet értelmezni a magyarországi és a kisebbségi magyar nemzeti közösségek, valamint a diaszpóra-magyarság közötti kapcsolatokat, viszonyrendszert, a magyar etnikai identitás, a magyar nyelv, a magyar nyelvű kultúra fenntartására, fejlesztésére irányuló közös szándékot.

Ha tehát nem a 19. századi romantikus vagy éppen nacionalista harmincmillió Nagymagyarországhoz hasonló teorémával azonosítjuk, a 21. század eleji magyar nemzetfogalom olyan összetett, etnikai alapozású, de politikai, jogi intézményekkel, célkijelöléssel, a társadalmi szolidaritás dimenzióival is leírható feladatközösség, amelyet saját nemzeti kultúrájának, történelmi tradícióinak, a nemzetközi munka-

³ Kende: 2002.

megosztásban maga számára fenntartani kívánt helyének, versenyképességének megőrzése, erősítése tart össze. Egyéni és közösségi érdekek, lokális, regionális identitások, állami és államközi programok, egyházi és civil szervezetek, oktatási intézmények, sőt intézményrendszerek tartják fenn, működtetik, s újítyják meg naponta ezt a közösséget, s igyekeznek ellensúlyozni azokat a szétfejlődési tendenciákat. Ez utóbbiak mögött a diaszpóra-helyzet szétszóródottsága, a kisebbségi léthelyzetek ténylegesen *mindennapos népszavazása*, az asszimilációs nyomás és kísértés, az intézménynélküli etnicitás magára hagyatottsága, s megannyi más motívum, folyamat, tényező húzódik.

A diaszpóra helye a változó magyar nemzetfogalomban mindig is rendkívül fontos volt: s az elmúlt tíz-húsz év radikális elmozdulásai nyomán a nyugati magyarság identitásképletei is folyamatosan változnak. Az egy-két generáción belül kihaló, eltűnő, asszimilálódó, emigrációs alapozású diaszpórát fokozatosan felváltja a szülőfölddel nem csupán érzelmi, hanem mindennapos kölcsönös gazdasági, politikai, kulturális, rokoni, utazási kapcsolatokat fenntartó integratív diaszpóra-modell, amely ráadásul a nagyvilágba kiáramló magyarországi és határon túli magyar diákokkal, munkavállalókkal, szociális és politikai menekültekkel folyamatosan feltöltődik és részben lecserélődik. Jelentős mértékben erdélyi, vajdasági, kárpátaljai és szlovákiai kisebbségi magyar migránsokkal.

Ezzel együtt a magyar nemzetközösség részei közötti viszony már ma is egészen mást jelent, mint száz vagy akárcsak öt évvel ezelőtt. Magyarország, Ausztria, Szlovénia és Szlovákia uniós tagsága, s a reménybeli további bővítés – Fekete-tengerig elképzelt balkáni második hulláma – nyomán az európai kontinensen élő magyarok minden eddiginél nagyobb hányada egységes, szupranacionális politikai keretek közé kerülhet. (A 19. századi képletekben gondolkodók vigasztalására, a liberális olvasók bosszantására fogalmazhatnánk akár úgy is, hogy 2007 után a magyar *nemzetközösség* partjait ismét legalább két tenger, de a legmerészebb elképzelésekben akár a két óceán mossa.)

Ennek a jórészt virtuális, de igen konkrét intézményrendszer által összefogott magyar nemzetközösségnek a tagjait, csoportjait azonban igen nagy különbségek jellemzik. Az eredeti anyanyelvüket nem vagy

2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete a kutatások tükrében

alig használó, s immár átörökíteni sem képes diaszpóra- és szórvány-magyarok, még inkább a második, harmadik generáció tagjai esetében már nem a nyelvében, hanem származástudatában él a nemzet.⁴

A magyar háttérű, magyar származású elméletileg „tiszt magyar” amerikai, vagy éppen burgenlandi, muravidéki, pozsonyi, ungvári, temesvári, újvidéki családokban, a vegyes házasságok tízezreiben háttérbe vagy éppen teljesen kiszorult a magyar nyelv, amely azonban egyfajta háttérnyelvként – megint csak az esetek többségében – valamilyen érzelmi háttérrel, az átlagosnál magasabb toleranciaszintet biztosít a többes identitás szerkezetek fennmaradásához. Ezzel csak azt szerettem volna illusztrálni, hogy a mai, s még inkább a holnapi nemzetközösségnek sok tízezer tagja nem vagy alig beszél (majd) magyarul.

Kiváló nyelvészeink a kétnyelvűvé lett kisebbségi magyar közösségek által beszélt nyelvet a magyar nyelv kontaktusváltozataiként határozzák meg, s a másik nyelv senki számára nem megkerülhető, folyamatos hatásában jelölik meg a Magyarországon kívüli magyar nyelvhasználat legfontosabb sajátosságát. A kétnyelvűség legtöbbször egyoldalú, kiegyensúlyozatlan jelenség valamennyi Magyarországgal szomszédos államban: a többségi társadalmakban folyamatosan csökken, s a városi népességben gyakran a nullához közelít a magyarul tudó többségek száma.

A magyar nyelv státusa minden javulás, a nyelvi jogok minden kiterjesztése ellenére kezd kritikussá válni: az alkotmányban, nyelvtörvényekben rögzített államnyelvek mellett a kisebbségi magyar nyelv a magyarok lakta területeken is csak lassan és nehézkesen válik elfogadott, vagy hivatalos második nyelvvé, a nyelvi egyenjogúság következetes megvalósítása még ott is reménytelennek látszik, ahol – mint a Muravidéken – a törvény kötelezi a régió intézményeit a kétnyelvűség betartására.⁵

⁴ Gereben: 1999. 133–138.

⁵ Bartha: 1999, 61–65; Lanstyák: 2000, 222–226.

Megújuló kisebbségkutatás

A magyar kisebbségekkel foglalkozó kutatások – amelyeknek magyarországi és szomszéd országokbeli intézményesülése az elmúlt másfél évtized egyik kiemelkedően fontos új eleme – a társadalomtudományi diszciplínákban, s megannyi korábban alig kutatott témakörben, területen mutattak fel számot tevő eredményeket:⁶

Eredményesen folytatódtak a magyar kisebbségkutatás hagyományos bázisát jelentő néprajzi és történeti kutatások. Magyarországon az Akadémia Néprajztudományi Intézetében, a Néprajzi Múzeumban, valamennyi magyarországi egyetem (ELTE, Debrecen, Pécs, Szeged) néprajzi, művelődéstörténeti, közép-európai stb. tanszékén, számos megyei és városi múzeumban jelentős előzményekre támaszkodva folynak a rendszeres kutatások a néprajz valamennyi területén, valamennyi határon túli közösségre vonatkozóan. Így például a 20. század végén, a 21. század első éveiben intenzív terepmunkák indultak be a moldvai csángó településeken is. Ez utóbbi munkálatokban és az erdélyi gyűjtőmunkában a legfontosabb kutatóhelynek a Pozsony Ferenc irányította kolozsvári székhelyű Kriza János Társaság az egyik legfontosabb intézmény, együtt a kolozsvári egyetemi tanszékkel. A Liszka József vezette komáromi Etnológiai Intézet a somorjai Fórum Intézet részeként a felvidéki magyar néprajz központi intézményévé vált. A többgenerációs vajdasági és az egyre rendszeresebb munkát végző kárpátaljai, muravidéki néprajzosok hasonló intézményi háttér nélkül, ugyancsak módszeres munkát végeznek. A magyarországi egyetemi, akadémiai, múzeumi néprajzi kutatóhelyek programjában mindig is kiemelt szerepet játszott a szomszéd országok magyar tájegységeinek, néprajzi csoportjainak minél teljesebb feltárása, s ez a munka 1989 után újabb lendületet kapott.

⁶ A mai magyarországi és magyar tárgyú kisebbségkutatás bibliográfiai dokumentálása meghaladná a tanulmány lehetőségeit. Rendszeres éves magyar kisebbségkutatási bibliográfia található a Magyar Kisebbség című szakfolyóiratban, valamint az MTA Kisebbségkutató Intézet honlapján az adattár rovatban: www.mtaki.hu

2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete a kutatások tükrében

A *történetész* világban Magyarországon az akadémiai kutatóhelyek (Történettudományi Intézet, Irodalomtudományi Intézet, Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézet) és a Teleki László Intézet mellett az egyetemi tanszékek egész sora, köztük főként a pécsi és szegedi egyetem, s megannyi múzeumi, levéltári kutatóhely jeleskedik. A szomszéd országokban pedig az Erdélyi Múzeum Egyesület leletmentő, feldolgozó munkássága, a pozsonyi Mercurius elsősorban Vadkerty Katalin nevéhez kötődő hiánypótló publikációi, az udvarhelyi Areopolisz, a Pál Antal Sándor körüli marosvásárhelyi történészcsoporthoz, s megannyi egyszemélyes kutatóműhely (Matuska Márton, Fleisz János, Brenzovits László, Göncz László, Baumgartner Gerhard és a sok fiatal, doktori munkáját már publikáló szerző) foglalkozik kisebbségtörténeti kérdésekkel. A két diszciplínában példamutató a magyarországi (egyetemi, múzeumi és akadémiai) és a kisebbségi magyar kutatóhelyek integrációja.

A kisebbségek *demográfiai, földrajzi* fejlődésének elemzésében szintén igen sok kiváló munka született. Elegendő talán csak a Központi Statisztikai Hivatal rendszeres kiadványaira, az MTA Földrajztudományi Intézetében Kocsis Károly vezetésével folyó munkálatokra, a Teleki László Intézet (Gyurgyík László, Sebők László) tevékenységére utalnunk. Több publikációval, térképpel jelentkezett a Sapientia Egyetem csíkszeredai részlegén oktató Vofkori László kutatásaira utalnunk. A három diszciplína művelői fontos kutatásokat folytatnak a szlovákiai Fórum Intézetben (ezt jelzik például az Intézet gyorsan kiépülő adatbázisa), a Vajdasági Magyarságtudományi Társaság (Gábrityné Molnár Irén, Mirnics Károly) vagy éppen a lendvai Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet munkássága. Az egyéni műhelyeknek itt is fontos szerepük van. Magyarországon például Varga E. Árpád páratlan szorgalmú statisztikai adatközlő és elemző teljesítményére, Szabó A. Ferenc oknyomozó munkásságára vagy éppen Für Lajos összegző monográfiáira gondolhatunk.

A *jogtudomány* terén Magyarországon az MTA Jogtudományi Intézete a Kisebbségkutató Intézettel és a Teleki László Intézettel szoros együttműködésben alakította ki a maga kisebbségkutatási profilját. Az

egyetemi kutatóhelyek közül a budapesti, miskolci, pécsi tanszékek tűnnek ki (Kovács Péter, Kardos Gábor, Szalayné Sándor Erzsébet). A határon túli kutatások közül példaként Fábián Gyulának a kolozsvári egyetemen, Szalma Józsefnek az újvidéki egyetemen és a Vajdasági Magyar Tudományos Társaságban, Bozóki Antalnak az Árgus – Jugoszláviai Magyar Kisebbségi Jogi Civil Szervezetben, valamint Jarábik Baláznak, a pozsonyi Jogi Elemzések Központjában végzett munkáját kell megemlítenünk.

A korábbi esetleges vizsgálatok után fontos eredmények születtek a magyar kisebbségek *szociológiai* kutatásában. A Balázs Ferenc Intézet által végzett értékszociológiai, a Gereben Ferenc által végzett olvasásshociológiai, és ugyanennek a szerzőnek Tomka Miklóssal közös vallásshociológiai vizsgálataival mellett az ELTE–UNESCO Kisebbségssociológiai Tanszékének Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária által elvégzett átfogó kutatásai valódi éttörést jelentettek. Emellett a Jeltárs Intézet és az MTA Kisebbségkutató Intézet irányításával elvégzett munkaerő-piaci, valamint az ifjúság-, oktatás- és művelődéssociológiai felmérések igazi alkalmazott kutatások voltak, amelyek eredményei a kisebbségi magyar érdekvédelmi szervezetek és a magyarországi döntéshozók, támogatáspolitikai intézmények részére először adtak képet azokról a társadalmi folyamatokról, amelyek alapvetően befolyásolják az etnikai, nemzeti identitásformák alakulását. A kisebbségi magyar műhelyek közül kiemelkedik a kolozsvári egyetemi és nem egyetemi szociológiai műhelyek (Horváth István, Kiss Tamás, Veress Valér és mások) munkássága, Szlovákiában pedig a Mercurius Intézet és a Fórum Intézet (Gyurgyík László, Lampl Zsuzsa), a Gábrityné Molnár Irén vezette szabadkai Magyarságkutató Tudományos Társaság, valamint a beregszászi Limes Kutatócsoport intézeti tevékenysége.

A *politológiában* a Kolozsvári Egyetem Politológiai Tanszékén, az időközben megszűnt Provincia című lap szerkesztői-szerzői körében születtek kiemelkedő eredmények: Salat Levente, Bakk Miklós, Molnár Gusztáv Provincia-csapata, Bodó Barna temesvári, kolozsvári munkásságát kell itt megemlítenünk. Máshol, a Vajdaságban és Szlovákiában

2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete a kutatások tükrében

inkább az egyéni műhelyek jegyzik a politológiai, s részben a kisebbségfilozófiai kutatások eredményeit: Végel László, Hódi Sándor, ifj. Korhecz Tamás és Losoncz Alpár a Délvidéken, Öllös László, Tóth Károly Szlovákiában, Kovács Miklós pedig Kárpátalján.

A *kulturális antropológia*, a résztvevő megfigyelés módszertanán alapuló gyorsan felfutó diszciplína szinte ontja az esettanulmányokat és a mélyebb ismereteket rendszerező kiadványokat. A Bíró A. Zoltán vezette csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja intézet páratlan szorgalmú tevékenysége a székelyföldi elvándorlás, a magyar-roma együttélés, a szimbolikus térfoglalás, a lokális és regionális identitások témakörében fontos kutatásokat végzett el és egész sor fontos tanulmánykötetet adott közre. Az MTA Kisebbségkutató Intézet egyik fő területe szintén a kisebbségi közösségek kulturális antropológiai vizsgálata. Fontosabb kutatási témák: a lokális identitásformák feltárása, etnicitás és felekezeti viszonya, az identitás- és nyelvváltás összefüggései, valamint a migrációs folyamatok hatása az etnikai közösségekre, az interetnikus kapcsolatokra, a többes identitás-szerkezetek kialakulására, a cigányság integráció és nemzetépítés közötti válasz helyzetére. Az akadémiai munkahelyek mellett az ELTE Kulturális Antropológiai Tanszék, valamint a pécsi, és miskolci egyetemi tanszékek munkáját kell feltétlenül kiemelni.

A *nyelvészet*, a *szociolingvisztika* művelői ugyancsak alapvető fontosságú munkákat indítottak be Kontra Miklósnak az MTA Nyelvtudományi Intézete főmunkatársának irányításával: a kisebbségi magyar közösségek nyelvhasználatának feltárása és módszeres, összehasonlító igényű leírása alapján elkészült a kárpátaljai, vajdasági és dél-szlovákiai magyar kötet. Az MTA Kisebbségkutató Intézetének, valamint a Nyelvtudományi Intézetnek az együttműködésével, az Arany János Közalapítvány támogatásával 2001-ben létrejött a dunaszerdahelyi, beregszászi, kolozsvári, sepsiszentgyörgyi, szabadkai és magyarkanizsai kutatóhelyekből, burgenlandi, muravidéki és horvátországi munkatársakból álló akadémiai nyelvi kutatóállomás-hálózat. Ez a program összehangolt munkával a kisebbségi helyzetben élő magyarul beszélők

nyelvének kutatását, a Magyar Nemzeti Szövegtárban való dokumentálását, és a kétnyelvűség különböző nyelvhasználati színtereken történő összehasonlító vizsgálatát tűzte ki célul.

A megújuló és az intézmények közötti együttműködés, összehangolt kutatási programok formájában integrálódó magyarországi, illetve magyar nyelvű kisebbségkutatás működőképességéhez és versenyképességéhez, legalább négy alapfeltételt kell biztosítani: *a)* Megfelelő kutatási és oktatási intézményi háttérrel; *b)* Mindenki számára könnyen hozzáférhető adatbázisokat; *c)* Megfelelő színvonalú szakmai folyóiratokat. E tekintetben a szaklapok, kisebbségi magyar és magyarországi folyóiratok (Regio, Magyar Kisebbség, Kisebbségkutatás, Pro Minoritate, Fórum, valamint a Korunk, Létünk, Muratáj, és a Székelyföld, illetve a magyarországi kisebbségek kultúrájával foglalkozó Barátság) bőséges kínálatot teremtettek. Ráadásul a többi magyarországi folyóirat, megannyi tanszéki, múzeumi közlöny, évkönyv, kiadvány, s egyre inkább az intézmények honlapjai, on-line folyóiratai, is rendszeresen közöl kisebbségi tárgyú tanulmányokat, szövegeket; *d)* Mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a kisebbségi tárgyú kutatások minél nagyobb mértékben bekerüljenek a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Hasonlóképpen, mint pl. Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária szociológiai, Niedermüller Péter, Feischmidt Margit antropológiai, Várady Tibor és Gál Kinga politológiai kutatásai, publikációi.

Összegezve elmondhatjuk, hogy kisebbségekkel foglalkozó nemzetközi és magyar kutatásokban az elmúlt években jól kivehető paradigmaváltás kezdődött. A korábbi erőteljesen jogi, történeti, s kisebbik részben demográfiai, politológiai dominanciájú elemzések mellett megjelentek azok a szociológiai, antropológiai kutatások, amelyek a komplex etno- és identitáspolitikai jelenségekre, az etnicitás, etnikai identitás, közösségépítés, multikulturalitás tendenciáira, a nyelv- és identitásváltási folyamatok okaira az eddiginél árnyaltabb magyarázatokat kínálnak. A kisebbségkutatás ugyan nem indult el a regionális kutatásokhoz hasonlóan az önálló tudományos diszciplínává válás útján, de az etnoszociológia és a kulturális antropológia, az etnodemográfia és etnogeográfia, vagy éppen az etnohistoria típusú részdiszciplínák

2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete a kutatások tükrében

erőteljes különmozgásai révén kialakulóban van az etnikai jelenségekre (mint pl. az etnikai csoportok nyelvi, kulturális, tudati, politikai sajátosságainak, konfliktusaira, együttélési modelljeire) koncentráló társadalomtudományok sajátos, interdiszciplináris együttműködése.⁷

Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mert az elmúlt tíz–tizenöt évben kialakult egyfajta kölcsönös egymásra várakozás a társadalomkutatók és a politikusok közt. Pedig senki sem vonhatja kétségbe, a kisebbségi közösségek kulcskérdéseivel kapcsolatos döntések előkészítésekor, végiggondolásakor az érdemi együttműködés elmaradása komoly károkat okozhat. Más szempontból nézve a tétel kérdésként is megfogalmazható: mikor, milyen körülmények közt válhat a kisebbségkutatás valódi alkalmazott kutatássá, a kutatási eredmények milyen esetben lehetnek fontossá a politikai elemzők és döntéshozók számára?

Az asszimiláció helye a népfogyatkozás okai közt

A következőkben a kisebbségi magyar közösségek mai helyzetéről és lehetséges jövőképeiről szóló erőteljes tudományos és politikai diskurzus egy-egy kulcselemét: a demográfiai fogyást és az autonómiaperspektívát szeretném egy-két konkrét és friss kutatási eredmény alapján közelebbről megvizsgálni.

A 2001–2002. évi népszámlások összességében közel 300 ezres fogyásának riasztó adatsorai az alacsony természetes szaporulat, az elvándorlás mindenki számára nyilvánvaló tényei mellett az újból felgyorsulni látszó asszimilációs folyamatokra is felhívták a figyelmet.

A kelet-közép-európai magyar kisebbségek demográfiai helyzetének kedvezőtlen tendenciáit az elmúlt évtizedben sokan előre jelezték, de a

⁷ Ebből a szempontból is különleges jelentősége lehet a Magyar Tudományos Akadémia 2001 januárjában alapított Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének. Az Intézetben kezdettől fogva kiemelt feladatunknak tekintettük az egyes tudományágak közötti együttműködés szakmai, módszertani és kutatószervezési feltételeinek megteremtését, a magyarországi nem magyar és szomszéd országokban élő magyar kisebbségi kutatókkal való kapcsolattartást és a közös kutatások megszervezését.

népszámlálási adatközlések együttesen 300 ezres, azaz 11 százalékos fogyás mértéke mindenkit meglepett. Demográfiai, politológiai, szociológiai elemzések egész sora elemezte a hivatalos népszámlálási adatközlésben regisztrált kedvezőtlen változásokat. Ezek legfőbb megállapítása a magyar létszámcsökkenés multikauzális jellegének rögzítése. Országként 10–20, a Vajdaságban immár negyven esztendeje megfigyelhetőek a negatív trendek a természetes szaporulat és a tényleges növekedés terén. A hullámzó, de valójában egyre inkább felerősödő migrációs potenciál mellett a nehezen számszerűsíthető, de mégis folyamatosan ható asszimilációs hatások együttes figyelembevétele adhat reális képet a fogyásról.

Az egyén, csoport, közösség etnikai sajátosságainak változását, átalakulását az asszimiláció gyűjtőnév alatt kezelő társadalomtudományok a nyelv- és az etnikai identitásváltás többlépcsős folyamatként értelmezik a nemzetiség, illetve a nemzeti hovatartozás megváltoztatását eredményező társadalmi jelenséget.

Az etnikai, nyelvi, kulturális asszimiláció fogalmi meghatározásához az elmúlt évek magyar nyelvű kutatásai a következő érdemi kiegészítéseket tették:

1. A magyar kisebbségi közösségek által lakott régiókban az asszimilációs folyamat hosszú történeti előzményekkel rendelkezik: a városi és falusi környezetben egyaránt jelenvolt természetes és kölcsönös népi két- és többnyelvűségi formákat a nemzetállamok gyakorlata fokozatosan felszámolta.
2. A magyar nyelvterület egészére jellemző éles, elmosódó, sávos nyelvhatárok helyét a huszadik század végére majdnem mindenhol etnikai kontaktuszonák, kiterjedt szórványvidékek, Erdélyben, Vajdaságban, s újabban Szlovákiában és Vajdaságban nyelv-szigetek, enkávék váltják fel, a nemzetállamok radikálisan átalakították a Kárpát-medence etnikai térszerkezetét.⁸

⁸ A határmenti kisebbség klasszikus példaként a kárpátaljai magyarok számára a szülőfalu, szülőváros és Magyarország a két meghatározó térségi identifikációs közösség, szemben a gömöri, csallóközi vagy a székelyföldi és a kalotaszegi magyarokkal, akik számára saját régiójuk, a szülőföld-haza maradt mindmáig a legfontosabb önmeghatározási tér.

2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete a kutatások tükrében

3. A kettős identitás klasszikus etnikai–állami kettős kötődéspárja kilazulóban van. Mindkét dimenzióban a lokális és regionális elem erősödik fel. A nemzeti szolidaritás ambivalens tapasztalatait csak részben feledteti a globalizálódó magyar elektronikus sajtó, a turizmus és migráció, s helyette az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai sorsközösség érzése a helyi és kisebbségi közösségekhez való identifikációs hajlandóságot erősíti fel. Az állammal mint hazával, szülőfölddel folyamatosan egyre kevesebben azonosulnak, helyette a szűkebb pátria, régió, település jelenti a hazát.
4. A magyarországi kapcsolódásokban minden közeledés, támogatás, kapcsolattartás ellenére nem csökkennek a fenntartások, negatív tapasztalatok, az ambivalenciák és ellenérzések: a napi lét-küzdelemben a médián keresztül jelenlévő anyaország kevés támaszt jelent, s ráadásul a gazdagodó, sikeres Magyarország az áttelepülni szándékozók számának növekedése mellett sok tízezrek számára az egyre kevésbé elérhető és megfizethető Magyarországot is jelenti.
5. Az asszimilációs stratégiák közül az egyéni életutak szintjén a többségi társadalomban való sikeres integrálódás mára komoly versenytársra talált a harmadik országban való letelepedésben és alkalmazkodásban, hasonulásban.
6. A legerőteljesebb trendként a kisebbségek körében az egyirányú, s ezért viszonzatlan, nyelvi értelemben pedig nem gazdagító, hanem az eredeti anyanyelvet a többségivel kiszorító felcserélő kétnyelvűség-típus kezd általánossá válni. A szlovéniai, horvátországi esetben ez az általános helyzet, de a nagyvárosi és szórványkörnyezetben és a lokálisan is kisebbségi helyzetekben minden országban egyre tömegesebb jelenség. Egyes kutatók szerint az asszimilációt, nyelvcserét veszteségként kezelő depravációs modellek alkalmatlanok a mára kialakult helyzetek kezelésére, sokkal inkább a közösségek gazdasági, szociális helyzetének javításához kapcsolódó multikulturális modellek versenyképességére kellene helyezni a hangsúlyt. A *Kínlódni ebben az országban* című erdélyi széles körű anketon alapuló vizsgálat

elemzése szerint azonban ennek a megközelítésnek a sikerében maguk az érintettek is csak kisebb részben bíznak.⁹

7. A kulturális antropológiai kutatások egyértelműen a lokális keretek közt általában komoly tradíciókkal rendelkező együttélési formák megújulási erejét hangsúlyozzák: Székelyzsomboron és Korondon, vagy Feketicsen és Bátban, Csapon vagy Diószegen, vagy akár Felső- és Középpulyán a helyi közösségekben kialakult interetnikus miliő adottságaiból alakítja ki a helyi közösség az együttélés, az anyanyelv és a többségi nyelv használatának a normáit.¹⁰
8. Az asszimilációs folyamatokban az etnikai, nyelvi asszimiláció elkülönítése mellett érdemes az asszimilációt általában megelőző, vagy azzal párhuzamos kétnyelvűsödési és akkulturációs folyamatokat is figyelembe vennünk, hiszen mára a kisebbségi magyar közösségekhez tartozók döntő többsége különböző mélységben kétnyelvű. A posztmodern világban eleve egyre bonyolultabb egyéni és csoportos identitás szerkezetek generációként, lokalitásonként, régióként változó kombinációkban kettős, esetenként többes identitásokra épülnek.
9. A bonyolultabb muravidéki, dél-baranyai, szlavóniai, vagy éppen burgenlandi képletek esetében a befogadó állam súlya, identifikációs ereje, tekintélye a kétnyelvűség máshol magától értetődő anyanyelvi dominanciájának gyengülésével párhuzamosan nő.¹¹

⁹ A legújabb népszámlálási adatokkal, különösen az erdélyi magyarság közel 300 ezres fogyását regisztráló romániai népszámlálási eredményekről máris igen sok színvonalas elemzés született. Ez utóbbira lásd pl. Varga E. Árpád, Horvát István, Kiss Tamás, Veress Valér tanulmányait, pl. a Magyar Kisebbség 2002. 4. számában Az asszimilációval foglalkozó tanulmányok közül lásd ugyanott Szilágyi N. Sándor: Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra című tanulmányát (64–96.), illetve Gyurgyík – Sebők: 2003. 46–61; Salat Levente: 2002.

¹⁰ Bakó Boglárka (szerk.): Lokális világok, i. m. 10–24.

¹¹ Sebők: 2003, 135–150, Göncz: 2003, 151–157, Baumgartner: 2003, 158–169.

2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete a kutatások tükrében

Asszimilációs jegyzetünket végezetül néhány összegző igényű megállapítással zárjuk. A kisebbségi magyar közösségek csoportidentitásában a 20. század folyamán, különösen annak második felében, még inkább a pártállami évtizedekben igen erőteljes differenciálódási, szétfejlődési folyamat ment végbe, ami a közösségek etnikai identitásában, kettős, többes identitás szerkezetének belső rétegzettségében is jelentős eltéréseket okozott.¹²

Város és vidék, vegyes házasság, iskolaválasztás, belső migráció, képzettségi mutatók, tömb- és szórványhelyzet, az asszimiláció történeti előzményei, kulturális, politikai kontextusa meghatározó szerepet játszik a két- és többnyelvűség kialakulásában, a kettős kötődések, kettős és többes identitásformák kialakulásában, illetve a nyelv- és identitásváltásban.

A változások, eltérések mérésére három fontos lakmuszpapír áll a kutatók rendelkezésére. A nyelvi készségek, a nyelvi kompetenciák, a kétnyelvűség-típusok vizsgálata; a nemzetiségi aktivitás különböző jelenségeinek számszerűsítése, s a belső döntések okainak feltárása, pl. az iskolaválasztás, a média és a politikai pártkínálat választása; a többségi közösség által kínált nyelvi, kulturális, politikai opciók elfogadásának vizsgálata.

A strukturális, illetve az etnikai asszimiláció igen erőteljesen felpörgő szakaszában él valamennyi kisebbségi magyar közösség: a számukra egyre kedvezőtlenebbül alakuló demográfiai, migrációs folyamatok mellett a lokális kisebbségben, szórványban vagy nagyvárosi helyzetben élő csoportok esélye a kiegyensúlyozott, kettős identitással, kétnyelvűséggel jellemezhető helyzetekre minimális. Itt a nemzedékváltás az esetek egyre nagyobb százalékában a nemzetiségváltás befejeződését, visszafordíthatatlan megtörténtét is jelenti. Ennek visszafordítására sem az egyházak fokozott aktivitása pl. a szórványgondozás terén, sem pedig a kiszámítható, normatív jellegű finanszírozási formák ki-

¹² A kisebbségi magyar közösségek asszimilációs potenciáljának, nyelv- és identitásváltási hajlandóságának, készségeinek vizsgálatakor azonban az igazi kérdések a politika, a közbeszéd által egységes, kész közösségként feltételezett csoportokon – az erdélyi vagy romániai, a felvidéki vagy szlovákiai stb. magyarságon belül keletkeznek.

alakítására elégtelen magyarországi támogatáspolitikai nem alkalmas. Feltétlenül érdemes lesz foglalkozni azokkal a területekkel, régiókkal, helyzetekkel, ahol a kedvezőtlen folyamatokban még korrekciós lehetőségek vannak: a lokális identitás, anyanyelv-domináns kétnyelvűségi helyzetek, modellek oktatása, jogi rögzítése kínálkozik például ilyen feladatvállalásra.

Az autonómiák kora lejárt – vagy közeleg

Az 1989 óta eltelt közel másfél évtized magyar kisebbségi önkormányzati törekvéseiről szeretnék három olyan motívumot röviden kifejteni, amelyek a vonatkozó újabb kutatások eredményei alapján a kutatóknál talán szélesebb nyilvánosságot is megérdemelnek. Az etnopolitikai opciókat számba véve az 1989 után magyar kisebbségpolitika négy stratégiai irányt dolgozott ki, s tett a politikai diskurzus tárgyává:

- az önkormányzatiság, a kisebbségi autonómia stratégiáját;
- a partnernemzeti viszonyok megteremtését célul kitűző konszociációs stratégiát¹³;
- a magyar nemzeti reintegráció elképzelését¹⁴;
- a regionális, etnoregionális entitások európai integrációs folyamatokba is beilleszthetőnek tűnő alternatíváját.

¹³ A kormányzati szerepvállalás dilemmáiról sok jó elemzés látott napvilágot: „Az RMDSZ nagy paradoxona, hogy miközben egy etnikai közösség egészének politikai képviselőjét látja el, a román pártrendszerben s a belpolitika színterén pártként kell fellépnie – amit a romániai magyarság politikai integráltsága áraként is tekinthetünk –, s így számos kérdésben a parlamenti és pártpolitizálás napi kompromisszumaihoz kell igazodnia. Ez kétségtelenül nagy próbatétele az RMDSZ-elit parlamenti és pártpolitikai szerepkörű vezetőinek, mert egy másfajta – közösségi, az identitás kérdéseit mindig az előtérbe helyező – diskurzusba illesztve kell megindokolniuk döntéseiket, ami nyilván további feszültségek forrása az eliten és magán a szervezeten belül is.” Bakk Miklós, Salat Levente: A 2000. év küszöbén. Politika és kisebbségi magyar társadalom Romániában. Bakk Miklós: Rejtett modellviták, Magyar Kisebbség 2001. 1.

¹⁴ A státustörvény: 2002.

2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete a kutatások tükrében

Minthogy igazán számottevő kutatások csak az első alternatíváról készültek, a következőkben a kisebbségi magyar autonómiatervekkel kapcsolatosan szeretnék három kérdéskört exponálni:

- az autonómiatervek mögül az 1990-es évtizedben hiányzott a politikai erő, a többségi fogadókészség és a nemzetközi támogatottság;
- a hármas osztatú autonómiatervekben a legrealisabb helyi önkormányzatiság terén sem sikerült megteremteni az etnikai különleges státuszt: a kétnyelvű feliratok mögött sokszor egynyelvű adminisztráció, folytatódó asszimiláció figyelhető meg;
- a regionális háttér problematikus, hiányos; az etnoterritoriális értelemben mozaikszerkezetű közösségek esetében a területi autonómiaelképzelések – a Székelyföld, Kárpátalja, Csallóköz, Bácska és a Muravidék etnoregionális adottságai ellenére – inkább megosztó alternatívák, mintsem integráló ideák.

Ma, amikor sokan úgy gondolják, semmi és senki sem tudja megakadályozni, hogy a következő évtizedben ne folytatódjék a kisebbségi magyar közösségek etnikai térvesztése, rendkívül fontos feladat a kisebbségi helyzetek elemzése, a folyamatos jogkiterjesztés, a gazdasági stabilitás és fejlődés feltételeinek megteremtése, s azoknak az húzó-dó vitáknak a lezárása, amelyek akadályozzák a feladatok kijelölését. Az államokon, régiókn, Európán belüli integrációs kihívások előtt kitérni nem lehet, a válaszok, feladatok kijelölésének egyik iránya tehát adottság. A kétnyelvű magyar közösségek számára az egyetemes magyar kultúra értékeinek az eljuttatása, a kulturális termelésében való részvétel lehetőségének biztosítása stb. az anyaországi feladatvállalások pontos rögzítését és végrehajtását sürgeti. A nagyvárosok magyar etnikai túlsúlyának elvesztése nem jelentheti a hagyományos városközpontokból való visszavonulást, a multikulturális modell kelet-közép-európai változatának megteremtése, újrateremtése nélkül megjósolhatóan a depravációs modell zsákutcájába szorulnak bele a kisebbségi közösségek.¹⁵

¹⁵ Az európai regionalizációs, devolúciós folyamatok kínálta esélyekről lásd Gruber: 2002. 73–89., 209–212.

Van-e jövője a kisebbségi magyar közösségeknek, s ha igen, milyen nagyobb keretek közt, milyen politikai, etnopolitikai, identitáspolitikai célok mentén fogalmazhatóak meg olyan programok, amelyek ezeket a perspektívákat elősegíthetik? A regionális, önkormányzati és konszociációs stratégiák leleményes ötvözésével, a pártpolitika és a civil szféra párhuzamos belső rendjének kialakításával a kisebbségek fokozatosan megteremthetik a maguk relatív és kívánatos mértékű kulturális, gazdasági, politikai, jogi önállóságát. A vezérfonal e tekintetben a magyar kisebbségpolitika egyik vezérelve: az erőszakmentesség és a többség–kisebbség–anyaország háromszögön belüli önálló döntéshozatal biztosítása, a kisebbségekkel szembeni méltányos eljárások garantálása lehet.

Andreas Gross, a Közvetlen Demokrácia Intézetének vezetője, az Európa Tanács parlamenti képviselője által beterjesztett és a közgyűlés által elfogadott autonómiajelentés a kisebbségi magyarok számára evidenciákat fogalmaz meg: „Az autonómia a kisebbségek számára azt jelentheti, hogy csorbítatlan marad minden joguk, a többségi nemzet számára pedig azt, hogy megmarad az ország területi–szervezeti egysége és önállósága.” A Gross-jelentés szerint a jórészt Kelet-, Délkelet- és Kelet-Közép-Európát jellemző feszültségek belátásos alapon feloldhatóak: *„Az alapvető konfliktus a nemzeti azonosság érzése és az országok területi oszthatatlansága között feszül. A területi egység elve azonban nem jelenti a homogenitás követelményét, s nem áll vele ellentétben sem az autonómia, sem a föderalizmus.”*

Megint van tehát mibe belekapaszkodniuk az örök optimistáknak, mondhatnánk. Mint ahogy az is eszünkbe juthat, hogy a határok spiritalizálódásától remélt nemzeti integrációs potenciállal szemben a regionalizálódásban, határmenti együttműködési formákban a multinacionális cégek mennyivel pragmatikusabb magatartást tanúsítottak az elmúlt, jórészt áldatlan belső viták közt eltelt másfél évtizedben, mint mi, ezeréves ködszurkálók.

2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete a kutatások tükrében

Irodalom

- A. Gergely András: 2002. – A. Gergely András: A „végig nem beszélt” nemzet-képek, *Regio* (13) 2002. 4. 23–32.
- A státustörvény: 2002 – Kántor Zoltán: A státustörvény Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika, Teleki László Alapítvány, Budapest 2002.
- Bakó: 2003. – Bakó Boglárka: Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében. (= Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, Műhelytanulmányok), MTA Társadalomkutató Központ, Budapest 2003.
- Bartha: 1999. – Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1999.
- Baumgartner: 2003. – Baumgartner, Gerhard: Ausztria magyar nyelvű lakossága a 2001-es osztrák népszámlások tükrében, In: Gyurgyík–Sebők: 2003. 158–169.
- Bretter: 2002. – Bretter Zoltán: A közösség meghatározásának nehézségeiről, *Regio* (13). 2002.4. 39–51.
- Gereben: 1999. – Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1999.
- Globalizáció: 1999 – Bárdi Nándor (szerk.): Globalizáció és nemzetépítés. Teleki László Alapítvány, Budapest 1999.
- Göncz: 2003. – Göncz László: Gondolatok a muravidéki magyarság beolvadásának okairól. In: Gyurgyík–Sebők (szerk.): 2003, 151–157.
- Gruber: 2002. – Gurber Károly: Európai identitások: Régió, nemzeti, integráció. Kisebbségért – Pro Minoritate Alapítvány, Osiris – BIP, Budapest, 2002.
- Gyurgyík – Sebők (szerk.): 2003. – Gyurgyík László – Sebők László: Népszámlálási körkép Közép-Európáról 1989–2002. Teleki László Alapítvány, Budapest 2003.
- Kende: 2002. – Kende Péter: A későmodern államnemzet. *Regio* (13), 2002. 4. 109–115.
- Kisebbségi alternatívák: 2003. – Györgyjakab Izabella (szerk.): Kisebbségi alternatívák. Kisebbségi kérdések megjelenítése a Magyar Kisebbségben (1995–2000). (= Magyar Kisebbség Könyvtára) Sepsiszentgyörgy, 2002.
- Kontra–Sally (szerk.): 1998. – Kontra Miklós – Saly Noémi: Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Osiris, Budapest, 1999.
- Lanstyák: 1998. – Lanstyák István: A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvűre). in: Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.): Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Osiris, Budapest, 1998.
- Magyarország: 2002. – Glatz Ferenc (szerk.): Magyarország és a magyar kisebbségek. Történeti és mai tendenciák. (= Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatá-

2. A kisebbségi magyar közösségek helyzete a kutatások tükrében

- sok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 2002.
- Salat: 2002. – Salat Levente (szerk.): Kínlódni ebben az országban? Ankét a romániai magyarság megmaradásának szellemi feltételeiről. Kolozsvár, 2002.
- Sebők: 2003. – Sebők László: A 2001-es horvátországi népszámlálás magyar szempontból. In: Gyurgyik – Sebők (szerk.) 2003. 135–150.
- Státusdiskurzus: 2003. – Bakk Miklós, Bodó Barna (szerk.): Státusdiskurzus. (= Diaszpóra könyvek 2.) Szórvány Alapítvány, Temesvár, 2003.

A nyelvek lehetséges státusa Kelet-Közép-Európában

A 20. századi kelet-közép-európai nemzeti és állami fejlődés sajátosságainak következtében a régió valamennyi nemzeti közössége az önálló államiság megteremtésében látta létezésének legfőbb értelmét és célját. Az 1918, illetve 1990 utáni államjogi változások két rövid szakaszában a Habsburg-monarchia területén hat, Csehszlovákia és Jugoszlávia területén pedig – Montenegrót és Koszovót nem tekintve külön államnak – hét új állam jött létre. Ezzel a régió, az egykori Szovjetunió szomszédos a területeihez fogható radikális átalakuláson ment keresztül. A Monarchia és a két szláv föderáció területén kialakult, illetve annak egy részét magába foglaló 12 kelet-közép-európai állam (Csehország, Lengyelország, Szlovákia, Ausztria, Magyarország, Szlovénia, Horvátország, Szerbia és Montenegró, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Ukrajna és Románia) mindegyikében élnek más nyelvű kisebbségek, de Magyarország és Bosznia-Hercegovina kivételével valamennyi állam alkotmánya nemzetállamként határozza meg önmagát. Az alábbiakban a fenti 12 állam közül tízben (Macedónia és Bosznia-Hercegovina nélkül) azt vizsgáljuk, milyen szerepet tölt be a többségi nemzetek nyelve a nemzetállami gyakorlatban, milyen mértékben vették figyelembe a kisebbségek által beszélt nyelveket akkor, amikor a többségi nemzeti nyelvet hivatalos és az államnyelvként kodifikálták.

Az EBESZ Kisebbségi Főbiztosa által a tagállamokban érvényesülő kisebbségi nyelvi jogokról 1999-ben közzétett jelentés a kelet-közép-európai országok esetében az 1989 utáni tíz év egyfajta összefoglaló értékeléseként is felfogható.¹ A jelentés a kisebbségi nyelvi jogok belső, regionális, nemzetközi és bilaterális jogforrásait vizsgálva megállapította, hogy egyetlen ország törvénye és semmilyen nemzetközi jogforrás nem tartalmazza az *államnyelv* vagy a *hivatalos nyelv* autentikus jo-

¹ A Kisebbségi Főbiztosi Iroda által kiküldött kérdőívre összesen 51 állam kormánya küldött választ. Ezek feldolgozása alapján született a Report: 1999. A főbiztosi jelentésnek a hivatalos nyelv és a kisebbségi nyelvek viszonyával foglalkozó részeit közli a szlovákiai kisebbségi nyelvtörvény elfogadása előtt megjelent O problematike: 1999, 48–49.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

gi definícióját. Ezeket a fogalmakat az egyes államok különböző értelemben használják. Az *államnyelv* kifejezés alatt némely esetben a történeti, nemzeti nyelvet értik, amely az adott országban történetileg kialakult *többségi nyelv* és gyakran kizárólag az adott országban használatos. Ezzel szemben a *hivatalos nyelv* funkcióját nem ritkán olyan, más országból származó nyelv tölti be, amely már meghonosodott a mindennapi életben, s jelenleg a hivatalos nyelvi érintkezés eszközének számít. A főbiztosi jelentés szerint ma „semmilyen nemzetközi jogi norma nem létezik, amely meghatározná, hogy az államnak egynél több hivatalos nyelvet kellene elfogadnia, hogy ily módon kielégítse azoknak a személyeknek az igényét, akik valamely nemzeti kisebbséghez tartoznak (mint ahogy olyan kötelezettség sem létezik, hogy az államnak egyáltalán hivatalos nyelve legyen).”²

A többségi nemzetek nyelvét államnyelvként vagy az adott állam hivatalos nyelveként kodifikáló törvények legfontosabb jogforrása – Magyarország kivételével – a vizsgált közép- és kelet-közép-európai államokban az ország alkotmánya, amely az államot a többségi nemzet nemzetállamának, s ebből következően a többségi nyelvet az állam első számú nyelvének – hivatalos vagy államnyelvének – tekinti. Az Európai Unió 2004. évi bővülésével a régió nyelveinek jogi státusza változni fog, ami óhatatlanul kihat az „államnyelvek” és a kisebbségi nyelvek viszonyára.

A nemzeti nyelv értelmezése

A többségi nemzet nyelvének szimbolikus, politikai funkcióit a térség országainak alkotmányai, illetve az említett alkotmányok mellett Szlovákia, Ukrajna, Szerbia, illetve Szlovénia, Lengyelország és – 2001 óta – Magyarország esetében külön nyelvi törvények többféleképpen rögzítik. A többségi nemzetek nyelve az említett alkotmányok, illetve törvények szerint az alábbi meghatározásokban szerepel:

- a nemzetállam kifejeződésének eszköze;

² Report: 1999.

- az államéleten, közigazgatáson belüli zavartalan kommunikáció eszköze;
- a nemzeti kultúra értékeinek hordozója;
- a nemzeti önazonosság alapvető eleme;
- nemzeti kulturális kincs;
- az állam valamennyi polgárának külön intézményekkel védett és fejlesztett közös kommunikációs eszköze;
- a többségi (államalkotó) nemzet kodifikált irodalmi (sztenderd) nyelvváltozata, amelynek használatát az adott nyelv egyéb nem sztenderd változataival szemben is előnyben kell részesíteni.³

A *többségi nemzet irodalmi (sztenderd) nyelvváltozata* a vizsgált 10 országban mindenütt *nemzeti nyelvnek* számít. Ez azt jelenti, hogy az önmagukat államalkotó vagy többségi nemzetként meghatározó közösségek anyanyelvüknek, nemzeti kultúrájuk hordozójának tekintik az adott nyelvet. Ausztria esetében a német nyelv további másik két államban – Belgium német tartományával együtt három államban – is nemzeti nyelv. Ukrajnában az orosz, Csehországban pedig a szlovákot a korábbi szovjet, illetve csehszlovák államiság nyelvi, etnopolitikai következményeit tiszteletben tartva továbbra is nemzeti nyelvnek tekintik. A nemzeti nyelv Magyarország kivételével azért vált tehát a vizsgált országok hivatalos nyelvévé, illetve államnyelvévé, mert alkotmányuk az államot nemzetállamként határozza meg.

A *nemzeti nyelv* és a *hivatalos nyelv* fogalma között Bartha Csilla szerint nem csupán a kelet-közép-európai államokban nem tesznek kü-

³ A vizsgált országok alkotmányainak és nyelvtörvényeinek szövegét lásd az MTA Kisebbségkutató Intézet Dokumentációjának (MTA KI, Dok.) Közép- és kelet-közép-európai törvény- és rendeletgyűjteményében. A Magyarországgal szomszédos államok nyelvi jogi helyzetét elemzi a Határon Túli Magyarok Hivatala által megjelentett jelentéssorozat. A szlovákiai, ukrainai, jugoszláviai nyelvi jogi helyzetre vonatkozóan lásd továbbá a Kontra Miklós szerkesztésében megjelent „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című sorozat első három kötetét: Csernicskó István: 1998, Göncz Lajos: 1999, Lanstyák István: 2000. Az 1989 óta lezajlott kisebbségi jogi változások legátfogóbb bemutatása Kranz, Jerzy: 1999.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

lönbséget, hanem hasonló a helyzet az amerikai kontinens nagyon sok államában, Franciaországban, de – külön törvényi szabályozás nélkül hasonló a helyzet – Magyarországon is. Ezzel együtt a nemzeti és a hivatalos nyelvek eltérő funkciójában, valóságos és szimbolikus jelentéstartalmában, a nemzeti és a hivatalos nyelvet beszélő közösség státusában, összetételében, egyaránt lényegi különbségek lehetnek.

Ezek a különbségek alapvetően a *nyelv jogi státusában* ragadhatóak meg. A többségi nemzeti nyelvek kivétel nélkül az adott állam hivatalos nyelvi státusát élvezik, szemben a kisebbségi nemzeti nyelvekkel, amelyek – mint alább látni fogjuk – térségünkben az érvényes törvények szerint csupán Szlovéniában, Horvátországban, Ukrajnában és 2002-től kezdve Szerbiában nyertek a kisebbségek által lakott régiókban hivatalos nyelvi státust. Magyarországon az 1993. évi kisebbségi törvény VII. fejezetének 51–54. cikkelyei általában megengedő módon szabályozzák a kisebbségi nyelvek használatát. A kisebbségi nyelvhasználat feltételeire is utaló cikkely külön törvényre utaló kötelezettségei az ilyen külön törvény hiányában máig nincsenek tisztázva:

„51. § (1) A Magyar Köztársaságban anyanyelvét bárki mindenkor és mindenhol szabadon használhatja. A kisebbségek nyelvhasználatának feltételeit – külön törvényben meghatározott esetekben – az állam biztosítani köteles.”⁴

A többi államban a kisebbségek nyelvi jogait nem a nyelvek hivatalos nyelvként való elismerésével, hanem korlátozott érvényű nyelvhasználati engedményekkel bővítették a 20. század utolsó évtizedében.

Az államnyelv értelmezése

Külön vizsgálódást érdemel az államnyelv kategóriája, amely sokszor összekeveredik, illetve azonosul a hivatalos nyelv fogalmával. Kiss

⁴ Bartha Csilla: 1999, 48–53. A magyarországi kisebbségi törvény szövegét lásd <http://www.meh.hu/nekh>, illetve MTA KI, Dok.; A 2004. évi törvénymódosítás szövegét lásd: www.mtaki.hu/adattar

Jenő az európai nemzeti nyelvek közül az önálló állammal rendelkező nemzeteknek az adott „nemzeti” államokon belül törvényileg privilegizált helyzetét tekinti államnyelvi státusnak. Az ezzel a státussal nem rendelkező, s ezért „eleve hátrányos helyzetű” kisebbségi nyelvekkel szemben a *korlátozás nélküli nyelvhasználatban* jelöli meg a két státus közötti alapvető különbséget: „A mai államnyelvi helyzetű európai nyelvek teljes hatókörű nyelvek, s mint ilyenek a társadalmi és magánélet minden területének valamennyi aktuális szükségletét kielégítik, teljes mikrotársadalmi nyelvi kommunikációs körét lefedik. Nemcsak használatuknak, hanem oktatásuknak és művelésüknek sincs törvényi, illetőleg adminisztrációs akadálya (pénzügyi persze lehet).”

Kiss Jenő tehát sem a jogi szabályozást, sem pedig a hivatalos nyelv szimbolikus, állampolitikai funkcióit nem tekinti meghatározónak valamely „nemzeti nyelv” államnyelvi minősítésében: „Az államnyelv valamely állam – általában egyedüli hivatalos nyelve (Ausztriáé a német, Oroszorszáé az orosz, Magyarorszáé a magyar).” Az államnyelvtől eltérően, a hivatalos nyelv esetében azt tekinti a legfontosabb kritériumnak, hogy az „a nyilvános, közéleti ügyintézésnek, a tömeg-tájékoztatásnak és az oktatásnak az alkotmányban, törvényben rögzített, illetőleg rendeletekben előírt nyelve”.⁵

Ezek a definíciók tehát nem annyira az államnyelv politikai és szimbolikus funkcióira helyezik a hangsúlyt, hanem a többségi nemzet által beszélt nyelv jogilag biztosított szabad érvényesülésére, akadálytalan használatára, művelésének, oktatásának szabadságára, intézményi feltételeinek biztosítására. Az államnyelv és a kisebbségi nyelv hatását tovább elemezve, Kiss Jenő az államnyelv feltartóztathatlannak tűnő hatását, a különböző nyelvhasználati színtereken megmutatkozó túlsúlyát emeli ki, amely szerinte a kisebbségi közösség által beszélt nemzeti nyelv „ún. állami változatainak” kialakulásához vezethet.⁶

⁵ Kiss Jenő: 1995, 192., 155. Peter Trudgill szerint a hivatalos nyelv és az államnyelv közt az a különbség, hogy „az államnyelv ágyútűzzel támogatott nyelvjárás”. Trudgill: 1997. Idézi Ankerl Géza: www.c3.hu

⁶ Uo. 193.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

A nemzeti és hivatalos nyelvek közösség- és államszervezői funkcióját, történeti, politikai és szimbolikus funkcióját helyezi előtérbe az „állampolgárok nyelvének” meghatározásakor Szépe György. „Az államot, a hazát is jelképező nemzeti nyelvek – gondoljunk csak a nemzeti himnuszokban, mindenki által ismert nemzeti irodalmi alkotásokban, történeti szállóigékben stb. rejlő közösségformáló erőre – hosszú időn keresztül csak szimbolikusan jelentették az államot, de a 20. század folyamán, a nyelvi jogok kodifikációjával a szó jogi és adminisztratív értelmében is államnyelvvé váltak, miközben az egyes állam szükségleteihez igazodva továbbra is megőrzik korábbi szimbolikus, esetenként már-már szakrális funkciójukat.”

Szépe György szerint „ez a szimbolikus funkció a hivatalos nyelvnek – főleg, ha a haza nyelvéről van szó – pozitív mellékértelmet és erős érzelmi színezetet ad. (...) Nagyon valószínű, hogy a szimbolikus funkció nagyon hosszú ideig megmarad. Ennélfogva javasoljuk ennek a szempontnak a figyelembevételét minden nemzetközi kihatású nyelvpolitikában.”⁷ Ez a meghatározás az államalkotó nemzetek nyelvének történetileg kialakult, közösségteremtő és értékhordozó szerepét emeli ki, s nem vizsgálja az államnyelvi koncepciónak a nemzetállami reflexek által működésbe lépő lingvicista tendenciáit, a nemzeti, nyelvi kizárólagosságra törekvő asszimilációs nyelvpolitika államnyelvi gyökereit.

Azt, hogy a hivatalos nyelv államnyelvi kodifikációjával az egyes államok törvényhozói más, kimondottan állampolitikai célokat is megpróbáltak érvényesíteni, a legjobban a szlovák államnyelvvvel kapcsolatos állásfoglalásokon keresztül lehet bemutatni. A Szlovák Köztársaság államnyelvének fejlesztési koncepciója címet viselő 2001. február 14-i dokumentum a következőképpen fogalmazott: „Minthogy a nyelv a nemzet egyik lényeges identifikációs jellemzője, ezért a szuverén állam államalkotó nemzetének nyelvét államnyelvnek kell tekinteni. Ebből adódóan az államnyelv az a nyelv, amelyet az adott állam területén a kijelölt kommunikációs területeken kötelező használni.”⁸

⁷ Szépe: 2001, 132.

⁸ Koncepcia: 2001, 2–3.

Ugyanakkor éppen a szlovák államnyelvtörvény negatív belpolitikai és nemzetközi fogadtatása mutatja, hogy a régió régi és új nemzetállamainak államnyelvi kodifikációs törekvései szükségképpen szembe találják magukat, illetve előbb-utóbb kiegészülnek a kisebbségi nyelvek státusának törvényi szabályozásával, rendezésével.

Ezt a folyamatot az Európa Tanács által 1992 novemberében aláírásra megnyitott Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának kelet-közép-európai ratifikációs folyamata erősítheti fel, és terelheti abba az irányba, amely a különböző státusú nyelvek fokozatos egyenjogúsítását eredményezheti.⁹ Biztató jelnek tekinthetjük, hogy az Európai Unió 2004. évi bővítésében közvetlenül érdekelt országok és a többi állam is igyekszik rendezni a hivatalos nyelv és az ország területén használatos kisebbségi nyelvek közötti viszonyt.

A többségi és kisebbségi nyelvek viszonya

A hivatalos nyelv és kisebbségi nyelvek közötti viszony alapján a kisebbségi főbiztosi jelentés az államokat hat csoportba sorolta:

- A kisebbségi nyelvek hivatalos használatát a választ küldők közül egyedül Franciaország nem engedélyezte 1999-ben.
- A második csoportba sorolt államok kormányai vagy nem válaszoltak az idevágó kérdésre (az európai államok közül Fehéroroszország, Bulgária, Lengyelország és Törökország), vagy magukat kisebbségiek nélküli államként határozták meg (Izland, Ciprus, Liechtenstein, Luxemburg és San Marino).
- A harmadik csoportot azok az államok alkották, amelyek kizárólag a hivatalos nyelvként elismert nyelveken engedélyezik a hivatalokkal való kommunikációt. Az európai államok közül Málta (angol, máltai), Norvégia (norvég, szami) Írország (angol, ír), Svájc (a három hivatalos nyelv és a rétoromán nyelv használata a szövetségi szinten megengedett, de a kantonok és a községek szintjén csak a helyi hivatalos nyelv az engedélyezett) tartozik ide.

⁹ Kovács Péter: 1993, 8–10.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

- A negyedik csoportba tartozó államok a kisebbségek nyelvét is hivatalosnak tekintik, de kizárólag a kisebbségek által lakott régiókban: pl. Ausztria (a szlovén és a horvát nyelvet), Finnország (a finn és a svéd országos hivatalos nyelv mellett a szami nyelvet), Németország (a luzsicei szorbok nyelvét), de pl. az Egyesült Államok csak az őslakos indián törzsek nyelveit fogadja el regionális hivatalos nyelvként, a bevándorlókét nem.
- Az ötödik csoportot alkotó országok a bizonyos területen többségben vagy meghatározott százalékban élő valamennyi kisebbség nyelvét elfogadják regionális nyelvként (Horvátország, Észtország, Litvánia, Moldávia).
- A hatodik kategóriát a kisebbségi nyelvhasználatot firtató kérdésre minden részletezés nélkül pozitív választ adó államok tartoznak (pl. Bosznia-Hercegovina, Csehország, Dánia, Görögország, Magyarország, Portugália, Románia, Szlovákia, Svédország, Ukrajna).¹⁰

Alapvetően tehát a többségi nemzeti nyelv és a kisebbségek nyelveinek jogi státuszát vizsgálva négyféle nyelvjogi helyzetről beszélhetünk az európai országokban, illetve a Kárpát-medencében Magyarországgal szomszédos államokban.

¹⁰ Report: 1999. – O problematike, 54–55. Az európai államok tényleges nyelvi helyzetére vonatkozóan Bartha (1999:52–53) idézi Kloss Heinz (1967: 7) egy-, két- vagy három- és többnyelvű országokat megkülönböztető csoportosítását. Majd 22 országot sorol be a három kategóriába, feltüntetve az ott használatos hivatalos vagy nemzeti nyelveket. Miguel Siguán öt csoporttal számoló felosztását idézi Veress Emőd: Nemzeti kisebbségek anyanyelvhasználatára néhány európai ország közigazgatásában, *Korunk*, 2001. 10. http://www.korunk.org/10_2001/kossebb.htm Siguán megkülönbözteti az egyetlen hivatalos nyelvvel rendelkező államokat és azokat, amelyek az egyetlen hivatalos nyelv mellett a kisebbségi nyelveknek törvényesen bizonyos jogokat biztosítanak. Emellett az egy hivatalos nyelvvel rendelkező államok közül külön csoportba sorolja azokat, amelyek az autonóm régiókban hivatalos nyelvként ismerik el a kisebbségi nyelveket; továbbá az olyan (föderatív) államokat, amelyekben minden régiónak más-más hivatalos nyelve van, s végül azokat az államokat, amelyek egész területén több nyelv is hivatalos. Miguel Siguán: *La Europa de las lenguas*. Barcelona, 1995.

- A hivatalos nyelv (államnyelv) fogalmát az alkotmány rögzíti, s az kizárólag a többségi nemzet nyelvére érvényes.
- A hivatalos nyelv (államnyelv) fogalmát az alkotmány rögzíti, de az ország kisebbségi nyelveivel együtt. Ezeket regionális hivatalos nyelvvé nyilvánítja.
- Az államnyelv vagy a hivatali nyelv fogalmát az alkotmány nem, de egyéb jogszabályok rögzítik, szabályozzák.
- Az államnyelv vagy hivatalos nyelv fogalmát sem az alkotmány, sem más törvények nem rögzítik.

A vizsgált országok jogi szabályozása és gyakorlata

A 20. század végén, illetve a 21. század elején az általunk vizsgált tíz ország nyelvi jogi szabályozása és gyakorlata alapján a következő képet rögzíthetjük.

- Az első csoportba Szlovákia, Románia, valamint az 1980–90-es évek miloševići Jugoszláviája sorolható. Ezekben az államokban a hivatalos nyelv és az államnyelv általában szinonim kezelése helyett a többségi nemzet nyelvének államnyelvi pozícióit külön törvényben szabályozták, illetve Románia esetében a 2001. évi nyelvtörvény-tervezet ilyen szándékkal készült. Ez a nyelvjogi megkülönböztetés eleve megakadályozza a kisebbségi nyelvek (regionális vagy párhuzamos) hivatalos nyelvvé minősítését.
- A másik csoportba Szlovénia, Horvátország s részben Ausztria, Ukrajna és a 2002 utáni Szerbia sorolható.
- A harmadik csoportba sorolható Lengyelország, ahol a szejm 1999. október 7-én törvényt fogadott el a lengyel nyelv védelméről, s amely a lengyelt hivatalos nyelvként kodifikálta.
- A negyedik csoportba Csehországot, illetve Magyarországot lehet besorolni. Az 1999. évi kisebbségi főbiztosi jelentés is ezt a helyzetet rögzítette: Magyarországot Svédországgal és az Egyesült Államokkal együtt azon államok között említette, ahol semmilyen hivatalos vagy államnyelvet sem rögzítettek a törvények. Csehország a kérdésre válaszolva jelezte, hogy a cseh törvények

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

nem rögzítik a hivatalos nyelv fogalmát, de némely törvény feltételezi a cseh nyelvnek mint hivatalos nyelvnek a létezését.¹¹

Az alábbiakban a kelet-közép-európai régió tíz államának hivatalos nyelvi, illetve államnyelvi szabályozását, gyakorlatát ez utóbbi csoportosítás szerint elemezzük.

Az államnyelvet kodifikáló államok

A többségi nemzet nyelvének hivatalos nyelvként történő kodifikációjára való törekvés egyidős a nemzetállami ambíciókkal. A hivatalos nyelv államnyelvi pozíciójának törvénybe iktatása viszont ezen túlmutató nyelvpolitikai szándék: az általában jelentős számú nyelvi kisebbségekkel rendelkező államok a többségi nyelv hivatalos nyelvi pozícióit a hivatalos nyelv államnyelvi szintre emelésével kívánják megerősíteni, megváltoztathatatlanná tenni, s elzárni az utat mindenfajta nyelvi jogi egyenjogúsítási törekvés, s ezáltal mindenfajta autonomista, föderalista politika előtt.

Szlovákia

Ez az államnyelvi koncepció a legteljesebben az 1993. január 1-jével önállósult Szlovákiában valósult meg. Ennek számos történeti, bel- és külpolitikai oka van, amelyekre ezúttal nem térhetünk ki. A Szlovák Köztársaság 1992. szeptember 1-jén elfogadott Alkotmánya szerint Szlovákia nemzetállam. A preambulum a szlovák nemzetet jelöli meg államalkotó nemzetként, a szlovák nyelvet pedig ennek megfelelően nem egyszerűen az állam hivatalos nyelveként, hanem államnyelvként deklarálja. Az alkotmány a 12. cikkely (2) bekezdésében az állam minden polgára részére szavatolja az összes alapjogot „nem, faj, bőrszín, nyelv, hit és vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társa-

¹¹ Report: 1999; A hivatalos nyelv jogi kategóriájáról lásd Andrassy György: 1998.

dalmi származás, nemzetiségi vagy etnikai kisebbséghez való tartozás, vagyoni, származási vagy egyéb helyzet szerinti megkülönböztetés nélkül”. Tiltja a hátrányos megkülönböztetést, de az államnyelvi rangra emelt hivatalos nyelvvel a szlovák alaptörvény – amint azt az 1994–1998 közötti fejlemények bizonyították – lehetőséget nyújtott a kisebbségek anyanyelv-használati jogainak korlátozására, s így módon a nem szlovák anyanyelvűek hátrányos megkülönböztetésére.

Az alkotmány 34. cikkelyének 1. bekezdése deklarálja ugyan a „nemzetiségi kisebbséget vagy etnikai csoportot alkotó polgárok” részére a szigorúan egyéni jogként értelmezett kisebbségi kulturális, nyelvhasználati, oktatási, egyesületi jogokat, de a kisebbségi nyelvek hivatalos használatához, s így módon azoknak a kisebbségek által lakott régiókban, településeken való egyenjogúsításához semmilyen támpontot sem ad. Jól tükrözi a szlovák alaptörvény államnyelvi alapozású jogfilozófiáját ugyan-ezen cikkely második és harmadik bekezdése:

- (2) *A nemzetiségi kisebbségekhez vagy etnikai csoportokhoz tartozó állampolgároknak a törvényben megállapított feltételek mellett az államnyelv elsajátításához való jogon kívül biztosított a joguk:*
 - a) *az anyanyelvükön való művelődéshez,*
 - b) *anyanyelvük hivatalos kapcsolatokban való használatához,*
 - c) *a nemzetiségi kisebbségeket és etnikai csoportokat érintő ügyek megoldásában való részvételhez.*
- (3) *A nemzetiségi kisebbségekhez és etnikai csoportokhoz tartozó állampolgárok számára az alkotmányban biztosított jogok gyakorlása nem irányulhat a Szlovák Köztársaság szuverenitásának és területi integritásának veszélyeztetésére, valamint többi lakosának diszkriminációjára.*”¹²

¹² A szlovákiai nyelvtörvények (az 1990. évi 428. számú kisebbségi nyelvtörvény, az 1994. évi 191. számú törvény a helységek nevének kisebbségi nyelven való feltüntetéséről, az 1995. évi 270. számú államnyelvtörvény, valamint az 1999. évi kisebbségi nyelvtörvény) megtalálhatók Szlovákia Kulturális Minisztériumának honlapján: www.culture.gov.sk Szlovák, angol és magyar nyelven (ez utóbbi a pozsonyi Új Szó által köz-

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

A szlovák alkotmány a szlovák államnyelv fogalmának kodifikálásával, s azzal a kitételével, amely szerint „az államnyelvtől eltérő nyelvek használatát a hivatalos érintkezésben törvény szabályozza”, utat nyitott a különböző nyelvtörvények körüli szenvedélyes belpolitikai harcokhoz. A nyelvpolitikai, nyelvi jogi küzdelmek a Szlovák Köztársaság államnyelvről elfogadott 1995. novemberi 270. számú törvény után éleződtek ki, amikor megszűnt az 1990 óta érvényben lévő kisebbségi nyelvtörvény, s a kisebbségi nyelvhasználat egészen az 1999. július 10-én elfogadott új kisebbségi nyelvtörvényig valójában sok területen szabályozatlan volt.

A szlovák államnyelvről elfogadott 1995. évi 270. számú törvény preambuluma a szlovák nyelvet „a szlovák nemzet önállósága legfontosabb jelképeként, kulturális öröksége legkiválóbb értékének, a Szlovák Köztársaság szuverenitása kifejezésének” említi. Emellett az állam polgárai körében „általános kommunikációs eszköznek” tekinti, amely a polgárok „szabadságát, jogegyenlőségét és egyenlő méltóságát biztosítja”.

A szlovák államnyelvtörvény nyíltan vállalt diszkriminatív jellegét az 1. paragrafus 2. bekezdése bizonyítja a legegértelműbben: „Az államnyelv előnyt élvez a Szlovák Köztársaság területén használt többi nyelvvél szemben.” Az államnyelv privilegizált helyzetét a 3. paragrafus rendelkezései rögzítik: az állami intézmények, hivatalok, önkormányzati szervezetek a közigazgatásban az államnyelvet kötelesek használni. A szlovák nyelv megfelelő szóbeli és írásbeli ismeretének bizonyítását a közigazgatásban való alkalmazás feltételül állítja a törvény. Az államnyelv alkalmazása kötelező a törvények, kormányrendeletek, s minden hivatalos közlemény megjelentetésében, a közigazgatási intézmények tárgyalásai során, természetesen minden rendvé-

readott fordításban) az MTA KI Dokumentációjában. Az 1995. évi államnyelvtörvény angol szövegét lásd Kranz, Jerzy, 1998: 311–316. – A szlovákiai nyelvtörvényekre, illetve az államnyelvi törekvésekre lásd Šutaj, Štefan, 1998: 293–295. Gyurcsik Iván, 1998: 32–35. Kenesei István, 1995: Lanstyák István, 1998: 79–80. és 85–87, Lanstyák István, 2000: 93–109, Nádor Orsolya, 1998: 70–78, O problematike: 1999; Szabó Mihály Gizella: 2003, 95–109.

delmi, fegyveres testületben, az anyakönyvvezetésben, de még az egyházak és vallási egyesületek nyilvánossággal kapcsolatos írásbeli ügyintézésében, az egészségügyi intézményekben is. Az államnyelvet nem beszélő külföldiek és szlovákiai állampolgárok számára a bíróságok előtt és az egészségügyi intézményekben a törvény engedélyezi más nyelvek használatát.

Jóllehet a törvény több más helyen is deklarálta, hogy a kisebbségek nyelvhasználati jogait nem érinti, illetve, hogy új jogszabályokkal kívánja a törvényhozó szabályozni azok használatát, a szlovák államnyelvtörvény fő rendelkezései alapvetően a kisebbségi nyelvek kizárását célozták meg. A harmadik Mečiar-kormány éveiben igyekeztek is érvényt szerezni a törvénynek.

A Magyar Koalíció Pártja és a Szlovák Kereszténydemokrata Párt 33 parlamenti képviselője 1996. május 27-én az alkotmánybírósághoz fordult, s beadványukban a törvény preambuluma, valamint a 13 cikkely közül hétnek az alkotmányosságát és Szlovákia nemzetközi kötelezettségeivel való összeegyeztethetőségét vitatva kérte a AB állásfoglalását. A szlovák alkotmánybíróság egyetlen egy bekezdés esetében állapította meg csupán az alkotmánnyal való összeütközést. Ezért törölte a törvény 3. paragrafusának 5. bekezdését, s így a szlovákiai polgárok nem kötelesek kizárólag szlovák nyelven benyújtani beadványaikat a közigazgatási szervekhez.¹³

Az államnyelvtörvény nyomán támadt kisebbségi nyelvhasználati jogi bizonytalanságok, ellentmondások, egy részét a „a szlovákiai nemzetiségi kisebbségek nyelveinek használatáról” szóló törvény 1999. július 10-i elfogadása csökkentette, de a kisebbségi nyelvek jogainak teljes körű szabályozásával adós maradt. Ezért a szlovák kormánykoalíció részét alkotó Magyar Koalíció Pártjának képviselői nem szavazták meg a törvényt.¹⁴

A szlovák államnyelvtörvény mindazonáltal számos ponton ütközik az Európa Tanács Kisebbségi vagy Regionális Nyelvek Chartájának ajánlásaival, szellemiségével, amit a Charta 2001. évi szlovákiai ratifi-

¹³ Gyurcsik: 1998. 36.

¹⁴ Lanstyák: 2000, 104–109.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

kációjának vitája és végeredménye is híven tükrözött. A Charta ratifikált szövegéhez a szlovák törvényhozás a következő kiegészítést fűzte: „A Szlovák Köztársaság kinyilvánítja, hogy az elfogadott chartát a Szlovák Köztársaság Alkotmányával és azokkal a vonatkozó nemzetközi megállapodásokkal összhangban fogja alkalmazni, amelyek biztosítják az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét származásukra, fajukra, vallásukra vagy nemzetiségükre való tekintet nélkül, az európai nyelvi örökség támogatásának az államnyelv sérelme nélküli használata érdekében.”¹⁵

Románia

Románia az 1991. évi alkotmánya szerint magát szintén nemzetállamként határozza meg, s ennek megfelelően az ország hivatalos nyelve a román. Az alkotmány biztosítja a kisebbségek részére az etnikai identitáshoz való jogot (6. §), az anyanyelven való tanulás jogát (32. §), a parlamenti képviselethez való jogot (59. §), az anyanyelv használatának jogát a bírósági eljárásban (127. §).¹⁶

A kisebbségi jogok törvényi szabályozása azonban igen vontatottan halad előre. Az oktatási nyelvi jogok mellett az első valódi áttörést a kisebbségi nyelvhasználati jogok biztosításában a 2001. évi közigazgatási törvény jelentette. Az 1996–2000. közötti választási ciklusban sem sikerült elérni az átfogó kisebbségi törvény elfogadását, pedig a Romániai Magyar Demokrata Szövetség részt vett a romániai kormánykoalíció munkájában, és a Kisebbségvédelmi Hivatal számos jogszabályi

¹⁵ A Charta Szlovákia parlamentje által ratifikált szövegét lásd MTA KI Dok. A ratifikációval kapcsolatosan a szlovákiai Magyar Koalíció Pártja állásfoglalást adott közre. Ennek szövege megtalálható a honlapon, illetve az MTA KI Dokumentációjában.

¹⁶ A romániai nyelvi jogi helyzetre vonatkozóan lásd Weber Renate: 1998, 212–220. Horváth, István: 1998., Horváth István–Scacco, Alexandra: 2001, 264–268. Horváth, István: 2002, 77–86. Péntek, János: 2002, 19–27. – A román alkotmányról lásd Kukorelli István: 1995, 2–7. Kukorelli István: Románia alkotmányáról, Magyar Kisebbség, 1995. 2. 2–7; Péntek János – Benő Attila: 2003, 123–147.

kezdeményezést tett a kisebbségi jogok kodifikációjára. Románia annak ellenére sem fogadott el 2004-ig átfogó kisebbségi törvényt, hogy ezt az Európa Tanácsba történő tagfelvétele során a szervezet Parlamenti Közgyűlése kötelezettségként szabta meg, és aminek végrehajtására Románia ígéretet is tett.¹⁷

A romániai pártok többsége 1994-ben támogatta annak a közigazgatási törvénynek az elfogadását, amely a román nyelv kizárólagos használatának előírásával visszalépést jelent a Ceaușescu-korszakhoz képest is. Ezt ugyan a 22/1997. sz. sürgősségi kormányrendelet elvben módosította – lehetővé téve a nemzeti kisebbségek nyelvének használatát a közigazgatásban azokon a településeken, ahol számarányuk a 20%-ot meghaladja –, a kormányrendelet csak 2001-ben emelkedett törvényerőre.

Az 1995-ben életbeléptetett oktatási törvény a többségi nyelv és kultúra fennhatóságát, kollektív jogát érvényesítette, korlátozva az anyanyelvű, valamint az egyházi oktatás lehetőségeit. A 36/1997. sz. sürgősségi kormányrendelet az oktatási törvény kisebbségellenes előírásait törölte és az ennek alapján 1999-ben elfogadott új oktatási törvény már szavatolja az anyanyelven való tanulás jogát az óvodától az egyetemig. A törvény ugyanakkor nem teszi lehetővé az önálló állami magyar egyetem felállítását.

A belső törvényhozás hiányosságait csak részben pótolják azok a nemzetközi és kétoldalú egyezmények, amelyekhez Románia csatlakozott. Az Európa Tanács kisebbségvédelmi dokumentumai közül a Keretegyezményt a nemzeti kisebbségek védelméről 1997-ben ratifikálták, míg a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának ratifikálása – az 1997-es aláírása óta várat magára.

A romániai nyelvtörvény tervezete 2001-ben készült el. A törvényjavaslat szövegét a szenátus módosította, s a módosított változatot a parlament alsóháza 2004 áprilisáig nem vitatta meg és nem hagyta jóvá. A módosított törvényjavaslat 2. paragrafusának 3. cikkelye rögzíti, hogy a román nyelvtörvény hatálya nem terjed ki „a védjegyekre, a kizárólag tudományos vagy szépirodalmi szövegekre, a részben vagy teljesen idegen

¹⁷ Report: 1993., 40., 59-es paragrafusok, MTA KI Dok.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

nyelven szerkesztett kiadványokra, a nemzeti kisebbségek nyelvén sugárzott élő adásokra”, valamint a különböző fogyasztóvédelmi jellegű kormányrendeletekben már szabályozott esetekre. Ezzel együtt fennáll annak veszélye, hogy a törvényjavaslatot a román nyelv kizárólagosságát szorgalmazó politikai erők megpróbálják a kisebbségi nyelvhasználati jogok korlátozására is felhasználni. A „bármely idegen nyelvű közérdekű, beszélt nyelvi vagy írott szöveghez, terjedelmétől függetlenül” kötelezően csatolandó román fordítás kívánalma és a kisebbségi nyelvhasználatban engedélyezett kivételek közötti különbségekkel tovább gyarapodhatnak a nyelvi jogi szabályozás ellentmondásai Romániában.¹⁸

Jugoszlávia

Az államnyelv-koncepció jellemezte a Milošević-korszak jugoszláviai nyelvi jogi és nyelvpolitikai gyakorlatát is.¹⁹ Az 1990. szeptember 28-án elfogadott szerb Köztársasági Alkotmány nem biztosít a nemzeti kisebbségek részére semmilyen közösségi jogokat. Az 1990. évi alkotmánymódosítás Jugoszlávia kisebbségei számára is elérhetővé tette a demokratikus alapjogokat, amelyek a pártállam idején csak korlátozva érvényesültek (az önszerveződés és szabad gyülekezés jogát), de elvetette azokat a formális kollektív jogait, amelyek például az oktatásban, az anyanyelv- és nemzet szimbólumok használatában a titói korszak óta léteztek Jugoszláviában.

A legsúlyosabb veszteségnek a korábbi többnyelvűségi gyakorlat felszámolása bizonyult. Miloševićék alkotmánya nem ismerte el a Vaj-

¹⁸ A nyelvtörvény-tervezet szövegének nem hivatalos magyar fordítását, valamint Péntek János: *Observații privind Legea pentru folosirea corectă a limbii române în locuri, relații și instituții publice* címmel elkészített kritikai észrevételeit lásd MTA KI Dok.

¹⁹ A jugoszláviai nyelvi jogi helyzetre ld Papp György: 1998, 179–183, Papp György: 1992, 96–102, Škiljan, Dubravko: 1992 27–42. Göncz Lajos: 1999, 57–60. Völkl, Sigrid Darinka: 1999 327–331. Lehfelddt, Werner: 1997, 248–256, Korhecz, Tamás: (1998) 29–58; Göncz Lajos: 2003, 161–175.

daság öt hivatalos nyelvre (szerb, magyar, román, szlovák, albán) épült gyakorlatát, csupán a szerb nyelv cirill betűs változata számított 2002-ig hivatalosnak. Igaz helyi szinten, helyi forrásokból sok helyen igyekeztek végig fenntartani a közélet többnyelvűségét.

A nyelvi jogok radikális korlátozásának számos negatív következménye lett. Szerbia Legfelsőbb Bírósága 1992-ben törvénytelennek minősítette azt az addigi gyakorlatot, hogy a munkaadóknak a felvételi pályázatokat kötelezően meg kellett jelentetniük mind az öt vajdasági hivatalos nyelven. Ugyanez a döntés felszámolta az állami vállalatok és közintézmények foglalkoztatási gyakorlatában addig alkalmazott „nemzetiségi kulcs” jogi elvének alkalmazását.

Az alkotmánymódosítás után az 1991. évi szerbiai köztársasági nyelvhasználati törvény megszüntette az autonóm tartomány idején alkalmazott anyanyelv-használati jogokat. A közösségek saját maguk dönthetnek a hivatalos nyelvek használatáról. Az államigazgatási és bírósági eljárás során külön kell kérvényezni az anyanyelv használatát, de az ezzel kapcsolatos költségek finanszírozását a törvény eltörölte, így a gyakorlatban a magyar nyelvű közigazgatási eljárások, a kétnyelvű dokumentumok és feliratok csak bürokratikus procedúrával igényelhetők. A diszkriminatív oktatási törvények (1992, 1998) a még teljesen vagy részben magyar nyelvű alap-, közép- és felsőoktatási intézmények további elszorvasztását eredményezték: a kisebbségi tannyelvű tagozatokat csak 15 jelentkező esetén nyitották meg. A kisebbségi iskolák így fokozatosan kétnyelvűvé váltak. A központilag kinevezett igazgatók pedig szerb nyelvű adminisztrációt vezettek be. A 2000. októberi fordulat óta lezajlott pozitív szerbiai változásokat a következő részben ismertetjük.

Az államnyelv és a regionális hivatalos nyelvek párhuzamos kodifikációja

Szlovénia

A régió legpozitívabb nyelvi jogi törvényi szabályozása kétségkívül Szlovéniában alakult ki. A Szlovén Köztársaság 1991. június 25-én el-

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

fogadott alkotmányának 5. szakasza kimondja: „Az állam saját területén védi az ember jogait és alapvető szabadságjogait. Védi és biztosítja az őshonos olasz és magyar nemzeti közösség jogait. Gondoskodik az őshonos szlovén nemzeti kisebbségekről a szomszédos országokban, a kivándorolt szlovénekről és a vendégmunkásokról, valamint serkenti kapcsolataikat hazájukkal...” A nyelvi jogokat az alkotmány 11. szakasza szabályozza: „Szlovéniában a hivatalos nyelv a szlovén nyelv. Azon községek területén, ahol az olasz vagy magyar nemzeti közösség él, az olasz vagy a magyar is hivatalos nyelv.”²⁰

Szlovénia az önkormányzatiság elve alapján működő községek közül az olaszok és magyarok által lakott területi egységekben a két őshonosnak elismert kisebbség nyelve részére biztosítja a regionális hivatalos nyelv státuszát. Mindezt az alkotmány 61. szakasza azzal is megerősíti, hogy garantálja a kisebbségi közösségekhez, mint nemzeti közösségekhez való tartozás szabad kinyilvánítását: „Mindenkinek joga van ahhoz, hogy szabadon kinyilvánítsa saját nemzetéhez vagy nemzeti közösségéhez való hovatartozását, hogy ápolja és kifejezze saját kultúráját és hogy használja saját nyelvét és írását.”

A területi, illetve önkormányzati elv mellett az alkotmány 63. szakasza a kisebbségekhez tartozók részére biztosítja az egész ország területén az állami közigazgatási és igazságszolgáltatási intézményekben az anyanyelv szabad használatát: „Mindenkinek joga van ahhoz, hogy jogai és kötelességei megvalósításánál az állam és más közszolgálatot végző szerv előtt saját nyelvét és írását használja a törvényben megállapított módon.” Emellett az alkotmány a két autochton kisebbség nemzeti különjogait is rögzíti a 64. szakaszban: „Az alkotmány az őshonos olasz és magyar nemzeti közösségnek és ezek tagjainak biztosítja a jogot nemzeti szimbólumaik szabad használatára és hogy saját nemzeti azonosságuk megőrzése céljából szervezeteket alapítsanak, hogy fejlesszék a gazdasági, kulturális és tudományos kutatói tevékenységet,

²⁰ A szlovéniai nyelvi jogi helyzetről lásd Ethnic minorities: 1994. 17–22, 25–28, Ugyanez a kiadvány hivatalos angol fordításban közli a legfontosabb alkotmányos és törvényi helyeket: uo. 40–69, Lásd még Komač, Miran: 1999, 41–47; Kolláth Anna: 2003, 190–201.

valamint a nyilvános tájékoztatás és könyvkiadás terén való tevékenységet.”

A törvénnyel összhangban e nemzeti közösségeknek és tagjaiknak joguk van saját nyelvükön való nevelésre és oktatásra, valamint e nevelés és oktatás kialakítására és fejlesztésére. Törvény állapítja meg azokat a területeket, amelyeken a kétnyelvű oktatás kötelező. Az alkotmány a nemzeti közösségeknek és tagjaiknak biztosítja a jogot az anyanemzeteikkel és ezek országaival való viszonyok ápolására. Az állam anyagilag és erkölcsileg támogatja e jogok megvalósítását. Azokon a területeken, ahol e közösségek élnek, saját jogaik megvalósítása érdekében önkormányzati közösségeket alapítanak. Javaslatukra az állam felhatalmazhatja e nemzeti önkormányzati közösségeket az állam hatáskörébe tartozó bizonyos feladatok ellátására, valamint biztosítja az ehhez szükséges eszközöket. A két nemzeti közösségnek közvetlen képviselője van a helyi önkormányzat szerveiben és az országgyűlésben. Mindkét nemzeti közösségnek és tagjaiknak jogai e közösségek létszámára való tekintet nélkül biztosítottak. Azok a törvények, más jogszabályok és általános aktusok, amelyek csupán a nemzeti közösségek alkotmányban megállapított jogaira és helyzetére vonatkoznak, a nemzeti közösségek képviselőinek beleegyezése nélkül nem fogadhatók el.

Horvátország

A 2000-ben módosított alkotmány néven nevezi és államalkotó tényezőként ismeri el (más autochton kisebbségekkel együtt) a magyarságot. Az 1991 decemberében elfogadott, majd 1992-ben és 2000-ben módosított kisebbségi alkotmánytörvény leszögezi, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségeknek joguk van kulturális autonómiára. Biztosítja a nemzeti kisebbségek nemzeti szimbólumainak szabad használatát, az anyanyelvi oktatást, művelődést, tájékoztatást és kiadói tevékenységet, valamint a kisebbségi nyelv és írás hivatalos használatát. A lakosság 8 %-ánál nagyobb lélekszámú kisebbség számára arányos képviseletet garantál a törvényhozás alsóházában. Az ennél kisebb részará-

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

nyú őshonos nemzetiségek – közöttük a magyarok – egy-egy, összesen öt képviselőt választhatnak.²¹

A 2000 májusában elfogadott nemzetiségi oktatási törvény és a kisebbségi nyelvek egyenrangúságáról szóló törvény tovább bővíti a Horvátországban élő kisebbségi közösségek, így a magyarság jogosítványait is. A horvátországi járások statútumaikban rögzítik, hogy mely településeken biztosítják az autochton kisebbségi lakosság számára anyanyelvük hivatalos nyelvi használatát. Így például a magyar nyelv a belyei és hercegszöllősi járás statútumai alapján magyarok lakta településein a magyar nyelv regionális hivatalos nyelvnek számít.²²

Ausztria

Az Osztrák Köztársaság 1955. évi államszerződésének 7. paragrafusa a karintiai, burgenlandi és stájerországi szlovén és horvát nemzetiségű állampolgárok részére biztosított speciális kisebbségi, így nyelvi jogokat. Az államszerződés 8. paragrafusa a németet államnyelvként deklarálta. Ez a helyzet egészen az 1977-ben hatályba lépett népcsoporttörvényig maradt fenn. Ekkor a két említett kisebbség mellett az ausztriai magyar és cseh népcsoport is létrehozhatta a maga népcsoporttanácsát.²³

A népcsoporttörvény pontosította az államszerződés kisebbségi nyelvhasználati rendelkezéseit, és a tartományi kormányok hatásköré-

²¹ Azon kisebbségi közösségek számára, amelyek az 1981. évi népszámlálás alapján a helyi lakosság több mint felét alkotják, a törvény sajátos helyzetű önkormányzat létrehozását biztosítja. A területileg összefüggő, külön alapszabályzatú közösségek együttműködési szerződés alapján közösségeket alkothatnak. Erre azonban máig nem került sor. A horvátországi nyelvi jogi helyzetről *lásd* Hungarians in Croatia: 2000. A horvát alkotmány, illetve a 2000. évi kisebbségi törvény szövegét *lásd* MTA KI. Dok.

²² Lásd még Lábadai Károly: 2003. 176–188.

²³ Az osztrák államszerződés, illetve a népcsoporttörvény szövegeit *lásd* MTA KI. Dok. – Az ausztriai nyelvi jogi helyzetről *lásd* Szépfalusi István: 1991, 108–120, Szépfalusi István: 2002, 110–118. Baumgartner, Gerhard: 1995.

be utalta át azoknak a területeknek a kijelölését, ahol a négy törvényileg elismert kisebbség nyelvét hivatalosan is használhatják. Ez hosszú időn keresztül nem történt meg, s döntő változás csak azt követően történt, hogy Ausztria 1998-ban ratifikálta a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezményét. A hosszadalmas egyeztetések után a Szövetségi Kancelláriai Hivatal a magyar nyelv hivatalos használatának földrajzi pontosítását 2000. május 4-i tájékoztató körlevelében szabályozta. E szerint a magyar nyelvet Burgenland tartományban Alsóőr, Felsőőr, Felsőpulya és Vörösvár településeken lehet hivatalos nyelvként használni.²⁴

Ukrajna

Az ukrainai nyelvtörvényt még a Szovjetunió fennállása idején, 1989-ben fogadták el. 1991 novemberében az Ukrán Legfelsőbb Tanács nyilatkozatot fogadott el a nemzeti kisebbségekről, amely minden népnek, nemzetiségi csoportnak szavatolja az egyenlő politikai, gazdasági, szociális és kulturális fejlődés, valamint az anyanyelv használatának jogát a társadalmi élet minden területén. Az 1992. júniusi ukrainai nemzeti kisebbségi törvény ugyancsak biztosítja az anyanyelv használatát, az anyanyelvi oktatáshoz, a saját kulturális intézményrendszerhez és a nemzeti–kulturális autonómiához való jogot.

Ukrajna elnökének kárpátaljai megbízottja 1992. december 17-én rendeletet adott ki az ukrainai nyelvtörvény és a nemzeti kisebbségi törvény gyakorlati végrehajtásáról. Az okmány előírja: ahol valamely nemzeti kisebbség alkotja a lakosság zömét, az ukrán államnyelv mellett az adott nemzetiség nyelvét is használják az állami és a társadalmi szerveknél, a vállalatoknál és intézményeknél. E rendelet értelmében lehetőség van a kétnyelvű feliratok használatára, s a nemzetiségek az állami mellett saját nemzeti jelképeiket is használhatják.

Az 1996. június 28-án elfogadott ukrán alkotmány 1. cikkelye szerint az állam nyelve az ukrán nyelv. 10. cikkelye értelmében „Ukrajná-

²⁴ Szépfalusi: 2002, 137; Szoták Szilvia: 2003, 204–218.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

ban szavatolt a nemzeti kisebbségi nyelvek szabad fejlődése, használata és védelme”, 11. cikkelye pedig kimondja, hogy „az állam elősegíti (...) Ukrajna minden őslakos népe és nemzeti kisebbsége etnikai, kulturális, nyelvi és vallási sajátosságainak fejlődését”.²⁵

A nemzeti kisebbségek jogaival ezen kívül még két törvény foglalkozik: az 1999-ben elfogadott oktatási törvény és az 1992-ben elfogadott egyesületi törvény.

Ukrajna 1995-ben lett az Európa Tanács tagja. A szervezetbe való felvételekor vállalta a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájának és a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának ratifikálás céljával történő tanulmányozását, valamint ígéretet tett arra, hogy az ET-be való felvételétől számított egy éven belül aláírja és ratifikálja a Kisebbségvédelmi Keretegyezményt, kisebbségpolitikáját pedig az ET Parlamenti Közgyűlésének 1201. sz. Ajánlásában lefektetett elvek alapján folytatja. Az ukrán parlament 1999 decemberében ratifikálta a Kisebbségi és Regionális Nyelvek Európai Chartáját, mégpedig a kárpátaljai magyarságra nézve kedvezőbb változatában, amely a nemzetiségek nyelvhasználati jogát 20%-os arányhoz köti a településeken. Azonban 2000-ben a nacionalista parlamenti képviselők beadványa alapján az ukrán alkotmánybíróság a ratifikációs ügyrend megsértése miatt hatályon kívül helyezte a Charta ukrainai ratifikációjáról szóló törvényt.

Jugoszlávia

(Jugoszlávia neve 2003. február 8-ától: Szerbia és Montenegró)

A pozitív nyelvi jogi törvényhozói gyakorlat irányába mutató fejlődés nyomán 2002-től Szerbiát is ebbe a csoportba lehet átsorolnunk. A

²⁵ Az 1996. évi ukrainai alkotmány, az 1991–1992. évi kisebbségi, illetve az 1997. évi önkormányzati törvények szövegét lásd MTA KI Dok. Az ukrainai nyelvi jogi helyzetre vonatkozóan lásd Csernicskó: 1998, 71–77. Beregszászi Anikó – Csernicskó István: 2003, 110–121. Yevtoukh, Volodymyr: 1998, 338–341. Ugyanő az ukrán alkotmány és a kisebbségi törvények szövegét angolul közli: uo. 352–360, Stepanenko, Viktor: 2001, 323–328.

magyarság szempontjából több olyan döntés született, amely az előző időszakhoz képest jobb lehetőségeket biztosít a jog területén, ugyanakkor született olyan alkotmánybíróági döntés is, amely a régi Milošević-korszakot idézte fel a magyarság körében. A Vajdasági Képviselőház – saját hatáskörében – 2000. december 21-én elfogadta a többnyelvű anyakönyvi kivonatokról szóló határozatot, ezáltal a Vajdaságban újra lehet magyar nyelvű írott anyakönyvi kivonatot kérelmezni. A szerbiai parlament 2001. február 14-én hatályon kívül helyezte a miloševići időszak tájékoztatási törvényét, s ez lehetővé tette, hogy a kisebbségek anyanyelvén történő tájékoztatás se ütközzék diszkriminatív jogszabályokba. Ebbe a sorba tartozik az a 2001. március 29-i tartományi határozat, amelynek értelmében a Vajdaság főiskoláin és egyetemein a nemzetiségek nyelvén is meg kell szervezni a felvételi vizsgát.

Az átfogó rendezés lehetőségét vetette fel 2002 tavaszán „Az egyes autonóm tartományi hatáskörök meghatározásáról” szóló úgynevezett vajdasági „omnibusz” törvény, valamint a 2002 júniusában elfogadott „Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságainak védelméről”. Különösen ez utóbbi jogszabály, s annak is a 11. cikkelye a legpozitívabb szabályozást vezeti be a kisebbségi nyelvek regionális hivatalos nyelvi státuszának biztosításában:

„Az olyan önkormányzati egység területén, ahol nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek hagyományosan élnek, nyelvük és írásuk egyenrangú hivatalos használatban lehet.”²⁶

²⁶ A 11. cikkely további bekezdései szerint a helyi önkormányzati egység kötelezően bevezeti a nemzeti kisebbség nyelvének és írásának egyenrangú hivatalos használatát, ha a az utolsó népszámlálás eredményei szerint az ott élő valamely kisebbség eléri a 15%-ot. Ott, ahol a nemzeti kisebbség nyelve hivatalos eddig is használatban volt, e nyelv hivatalos használatban marad. (7) Az olyan nemzeti kisebbséghez tartozó személyek, akiknek a százalékaránya a JSZ népességének összlétszámában az utolsó népszámláláskor elérte a 2%-ot, saját nyelvükön fordulhatnak a szövetségi szervekhez, és joguk van ezen a nyelven választ kapni. 2002. évi jugoszláv szövetségi kisebbségi törvény szövegét lásd vmsz.org.yu, illetve MTA KI. Dok.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

Részleges nyelvi jogi szabályozás

Lengyelország

Lengyelországban a szejm 1999. október 7-én fogadta el a lengyel nyelvről szóló törvényt, amelynek rendelkezései a törvény 1. paragrafusa szerint:

„A lengyel nyelv védelmére, valamint a közéleti tevékenységben és a jogalkalmazás során történt használatra vonatkoznak.”

A lengyel nyelv védelmével a helyes nyelvhasználat terjedését, a lengyel nyelv tanulását, a vulgarizmusok terjedésének megakadályozását, a regionális és nyelvjárási variánsok értékeinek megőrzését stb. kívánták elérni a törvényalkotók. Ugyanakkor a törvény 4. fejezete a lengyelt az ország közéletének hivatalos nyelveként kodifikálja:

„A lengyel a hivatalos nyelv

- 1) az állam alkotmányos szerveinél;*
- 2) a területi önkormányzati szervezeti egységeknél, valamint az ezeknek alárendelt intézményeknél, abban a körben, amelyben közfeladatot látnak el;*
- 3) a közigazgatás területi szerveinél;*
- 4) a közfeladatok megvalósítására létrehozott intézményeknél;*
- 5) azon szerveknél, intézményeknél és hivataloknál, amelyek az 1. és 3. pontban megnevezett szervek felügyelete alá tartoznak, és amelyeket ezen szervek feladatainak végrehajtására hoztak létre, illetve jogi személyiségű állami szerveknél, azon területen, amelyen közfeladatot látnak el;*
- 6) a területi önkormányzatoktól eltérő önkormányzati szerveknél, valamint a társadalmi, szakmai szövetkezeti szervezeteknél, és egyéb jogalanyoknál, amelyek közfeladatot látnak el.”²⁷*

²⁷ Bańcerowski, Janusz: 2001, 153–154.

Az állami és hivatalos nyelv kodifikációjának hiánya Csehországban és Magyarországon

Sem az alkotmány, sem átfogó, az ország minden nyelvére kiterjedő nyelvtörvény nem szabályozza a többségi nyelv hivatalos nyelvi státuszát Csehországban és Magyarországon. A kisebbségek nyelvhasználati jogairól mindkét országban a kisebbségi törvény gondoskodik. Az 1993. január 1-jén önállósult Cseh Köztársaságban a 2001. július 17-én elfogadott csehországi kisebbségi törvény 8–13. paragrafusaiban rögzített kisebbségi nyelvhasználati jogok jelentették az áttörést. A család- és utónév, a hely- és utcanév anyanyelvi használatának engedélyezése mellett a csehországi kisebbségekhez tartozó személyeknek – törvényesen garantált módon – anyanyelven történő oktatásra, kulturális életre és tájékoztatásra is joguk van. A törvény 9. paragrafusa a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát a következőképpen szabályozza:

„A hagyományosan és hosszú ideje a Cseh Köztársaság területén élő kisebbségek tagjainak joguk van arra, hogy a hivatali érintkezésben és a bíróság előtt a nemzeti kisebbség nyelvét használják.”²⁸

Csehországgal megegyezően Magyarországon sem létezik olyan alkotmányos szabály vagy törvényi előírás, amely a többségi nemzet nyelvét hivatalos vagy állami nyelvnek tekintené. Az alkotmány 68. paragrafusának 2. bekezdése csak a kisebbségi nyelvek jogait rögzíti.

„A Magyar Köztársaság védelemben részesíti a nemzeti és etnikai kisebbségeket. Biztosítja kollektív részvételüket a közéletben, saját kultúrájuk ápolását, anyanyelvük használatát, az anyanyelvű oktatást, a saját nyelven való névhasználat jogát”.

²⁸ A törvény cseh nyelvű eredeti szövegét lásd <http://www.mvcr.cz/sbirka/2001/sb104-01.pdf>, magyarul www.etnonet.hu, illetve MTA KI Dok.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

A kisebbségek konkrét nyelvhasználati jogait az 1993. évi LXXVII. számú, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény, illetve a közigazgatási, bírósági és honvédségi törvény biztosítja. Mindegyikre jellemző, hogy a 20. század végi magyarországi egynyelvű gyakorlatból kiindulva a kisebbségek anyanyelv-használatát ugyan elvben megengedi, de ahhoz semmilyen intézményes biztosítékot sem rendel.²⁹

A magyar nyelv használatát mindazonáltal Csehországgal szintén megegyező módon mégis szabályozza néhány rendelet, illetve törvény: így például az 1997. évi fogyasztóvédelmi és reklámtörvény, valamint „A gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről” szóló 2001. évi XCVI. számú törvény.

Ez utóbbi preambuluma a szlovák és a lengyel nyelvtörvényhez, illetve a magyar törvényénél később – egyes vélemények szerint annak hatására – született román nyelvtörvénytervezethez hasonlóan a nemzeti nyelv különleges jelentőségét is rögzíteni igyekezett:

„A magyar nyelv nemzeti létezésünk legfontosabb megnyilatkozása, nemzeti hovatartozásunk kifejezője, a magyar kultúra és tudomány, illetve a tájékoztatás legfőbb hordozója. Ezért a magyar nyelv védelme, átöröklése az utódokra, nyelvi környezetünk építésének megóvása, egészséges alkalmazkodóképességének fenntartása a ma élő nemzedékek közös felelőssége.”³⁰

²⁹ A magyarországi kisebbségi törvény 42. paragrafusa 13 kisebbségi nyelv számára biztosít egyéni és közösségi nyelvhasználati jogokat. Ezek: bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán. A magyarországi alkotmány és kisebbségi törvényt elemzi és szövegét angolul lásd Kaltenbach: 1998, 104–109. Vö. Küppert, Herbert: 2000, 151–157. 290–294. Magyarul lásd pl. www.etnonet.hu, illetve MTA KI. Dok.

³⁰ A törvény szövegét lásd Jogszabályok a Kerszöv Computer Kft Adatbázisában. Közreadó: Országgyűlés 1998– <http://www.complex.hu/kzldat/t0100096.htm/t0100096.htm>, valamint MTA KI Dok.

A törvény a magyar nyelv megóvása érdekében, „az állandósult és meg-sokasodott idegen nyelvi hatásokkal” szemben a gazdasági reklámokban és üzletfeliratok, egyes közérdekű közleményekben kötelezővé teszi a magyar nyelv kizárólagos vagy párhuzamos használatát. A törvény záró rendelkezései közt a 6. paragrafus 4. bekezdése megállapítja, hogy a magyar nyelvhasználatnak törvényileg rögzített követelményei „nem érintik a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény 42. paragrafusában meghatározott nyelven megjelenített gazdasági reklámokat és feliratokat azokon a településeken, ahol az érintett anyanyelvű kisebbségnek kisebbségi önkormányzata működik”.³¹

Csehországban és Magyarországon tehát a többségi nemzet nyelve de facto hivatalos nyelvnek számít, jogi védelemben azonban csupán a fogyasztóvédelem, illetve a közérdekű közlemények vonatkozásában részesül, s ez a védelem nem irányul a külön jogi védelmet élvező kisebbségi nyelvekkel szemben, amelyek a kisebbségek által lakott településeken, kistérségekben elvileg a magyarral azonos módon, tehát törvényileg külön szabályozásban nem rögzített módon, hivatalos nyelvnek számítanak.

Összegzés

Összegzőként három motívumot szeretnénk hangsúlyozni. A vizsgált régióban a 20. század utolsó évtizedében túlsúlyba kerültek azok az államok, amelyek a többségi nyelv hivatalos státuszát vagy az alkotmányban vagy valamilyen külön jogszabályban rögzítették. A többségi nemzet nyelvének hivatalos, illetve állami nyelvi státusát biztosító törvények közül egyedül a szlovákiai jogszabály igyekszik a nemzetállami kizárólagosság elemeit is bevinni a nyelvi jogi szabályozásba. Az 1995.

³¹ Uo. Ezzel együtt ez a törvény a kisebbségi önkormányzatokkal rendelkező településeknek olyan lokális nyelvi státust tulajdonít, amelyről maga a kisebbségi törvény nem rendelkezik. A 2001. évi XCVI. törvény tervezetének nyelvi jogi elemzésére lásd a magyarországi kisebbségi ombudsmannak Az ún. „nyelvtörvénnyel” kapcsolatos jogi szakvélemény című állásfoglalását: <http://www.obh.hu/nekh/hu/index.htm>, ill. MTA KI. Dok.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

évi szlovák államnyelvtörvény kisebbségi nyelveket negatívan érintő hatálya azonban az 1999-ben elfogadott kisebbségi nyelvtörvény, valamint az Európai Kisebbségi vagy Regionális Nyelvi Charta szlovákiai ratifikációjával mérséklődött.

A régióban az 1990-es évtizedben mindenütt igyekeznek törvényi védelmet biztosítani a kisebbségi nyelvek részére. 2002-ben egyedül Lengyelországban nincs semmilyen külön törvényi szabályozás a kisebbségi nyelvek használatára vonatkozóan. A kisebbségi nyelvek az európai nyelvi charta és az európai kisebbségvédelmi keretszerződés hatására egyre több országban regionális hivatalos nyelvi státust kapnak.

A kelet-közép-európai kis nemzetek és a régió nemzetállamaiban élő nemzeti kisebbségek nyelvei a globalizáció és az informatikai forradalom hatására egyformán igen komoly kihívások előtt állnak. A tradicionális kelet-közép-európai kölcsönös két- és többnyelvűség helyét fokozatosan felváltja az angolpárú kétnyelvűség, illetve a multikulturalizmusnak egyfajta perifériális különvilága: ahol az egymással szomszédos nemzetek saját és egymás nemzeti nyelvének, kultúrájának értékei helyett az angol nyelvű globális infotechnikai világkultúra termékeit fogyasztják. A nyugati fogyasztói társadalmakkal szembeni megkérdőjelezésre ily módon reagálva a régió kis nemzeti, kisebbségi nyelvei, kultúrái részére az európai nyelvi–kulturális modell, illetve az EU kidolgozásra váró nyelvpolitikai programja adhat adekvát választ.

Irodalom

- Andrássy György: 1998 – Andrássy György: Nyelvi jogok. Pécs, 1998.
Bańcerowski, Janusz: 2001 – Bańcerowski, Janusz: A lengyel nyelv törvényi védelméről, Magyar Nyelvőr, 2001. 2. 152–158.
Bartha Csilla: 1999 – Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1999.
Beregszászi Anikó – Csernicskó István: 2003 – Beregszászi Anikó – Csernicskó István: A magyar nyelv használatának lehetőségei Kárpátalján de jure és de facto. In: Nádor Orsolya – Szarka László: 2003, 110–122.

- Berényi József: 1994 – Berényi József: Nyelvországolás. A szlovákiai nyelvtörvény történelmi és társadalmi okai. Fórum Alapítvány, Pozsony 1994.
- Bíró, Anna-Mária – Kovács, Petra: 2001 – Bíró, Anna-Mária – Kovács, Petra (ed.): Diversity in Action. Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe. Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Initiative, Budapest (2001)
- Borbély Anna: 2000 – Borbély Anna (szerk.): Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. (A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai). MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest 2000.
- Csernicskó István: 1998 – Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest 1998. (= A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén I.)
- Ethnic Minorities: 1994. – Ethnic Minorities in Slovenia. Institute for Ethnic Studies, Ljubljana 1994.
- Göncz Lajos: 1999 – Göncz Lajos: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). (= A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén II.) Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest – Újvidék 1999.
- Göncz Lajos: 2003 – Göncz Lajos: Kisebbségi nyelvi jogok a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban – a pszichológus szemével. A szerbiai (vajdasági) magyarság nyelvhasználati jogai. In: Nádor Orsolya – Szarka László: 2003, 161–175.
- Gyurcsik: 1998 : Az államnyelvről szóló törvények a szlovák alkotmánybíráóság döntésének tükrében. Fundamentum 1998. 1–2.
- Horváth István: 2002 – Horváth, István: Facilitating Conflict Transformation: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Romania. 1993–2001. CORE Working Paper 8. Hamburg: Centre for OSCE Research, 2002.
- Horváth István, Scacco, Alexandra: 2001 – Horváth István – Scacco, Alexandra: From the Unitary to the Pluralistic: Fine-Tuning Minority Policy in Romania. In: Bíró, Anna-Mária – Kovács, Petra: 200, 243–271.
- Hungarians: 2000 – Hungarians in Croatia. Reports on the Situation of Hungarians Living Abroad. Határon Túli Magyarok Hivatala, Budapest (2000)
- Kaltenbach Jenő: 1998 – Kaltenbach Jenő: Hungarian Report. In: Kranz, Jerzy: 1998, 61–129.
- Kaltenbach Jenő: (2001) – Kaltenbach Jenő: From Paper to Practice in Hungary: The Protection and Involvement of Minorities in Governance. In: Bíró, Anna-Mária – Kovács, Petra: (2001) 173–203.
- Kenesei István: Az államnyelv teszi az embert. A szlovák nyelvtörvényről. Népszabadság 1995. november 8.

3. Kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában

- Kiss Jenő: 1995 – Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1995.
- Kolláth Anna: 2003 – Kolláth Anna: A szlovákiai kisebbségek nyelvi jogai a törvények és rendeletek tükrében. In: Nádor Orsolya – Szarka László: 2003, 190–203.
- Komac, Miran: 1999 – Komac, Miran: Protection of Ethnic Communities in the Republic of Slovenia. Vademecum. Institute for Ethnic Studies, Ljubljana 1999.
- Komlós Attila: 1998 – Komlós Attila: Kiút a csapdából? Nyelvi és nyelvhasználati jogok a Kárpát-medencében. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest 1998.198.
- Kranz, Jerzy: 1998 – Kranz, Jerzy (ed.): Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989. Center for International Relations, Warszawa 1998.
- Kovács Péter: 1993. – Kovács Péter: A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája (Aláírás után, ratifikáció előtt...). (= Közlemények – Working Papers 3.) Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, Budapest 1993.
- Kukorelli István: 1995. – Kukorelli István: Románia alkotmányáról. Magyar Kisebbség, 1995. 2. 2–7.
- Küppert, Herbert: 1998. – Küppert Herbert: Das neue Minderheitenrecht in Ungarn. R. Oldenbourg Verlag, München 1998.
- Lábadi Károly: 2003 – Lábadi Károly: Nyelvtörvények, nyelvi jogok Horvátországban. In: Nádor Orsolya – Szarka László: 2003. 176–189.
- Lanstyák István: 1998 – A szlovák nyelvtörvény és a szlovákiai magyarok. In: Komlós Attila: 1998, 79–99.
- Lanstyák István: 2000 – Lanstyák István: A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest – Pozsony 2000. (= A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén III.)
- MTA KI Dok – Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet Dokumentáció
- Nádor Orsolya: 1998 – Nádor Orsolya: A magyar nemzeti kisebbség nyelvi jogai a Kárpát-medencében. In: Komlós Attila: 1998, 51–78.
- Nádor Orsolya: 2002 – Nádor Orsolya: Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státusváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig. BIP, Budapest 2002.
- Nádor Orsolya – Szarka László: 2003 – Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Budapest, 2003.
- Ohnheiser, Ingeborg – Kilenpointner, Manfred – Kalb, Helmut: 1999 – Ohnheiser, Ingeborg – Kilenpointner, Manfred – Kalb, Helmut (Hrg.): Sprachen in Europa. Sprachsituation und Sprachpolitik in europäischen Ländern. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck, 1999.

- Oplatka András Szalayné Sándor Erzsébet: 1998 – Oplatka András Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.): A többnyelvűség svájci modellje. Osiris Kiadó, Budapest 1998.
- O problematike: 1999. – O problematike používania jazykov národnostných menšín. Dokumenty, zákony, analýzy. Nadácia Kalligram – Inštitút pre verejné otázky – Nadára Projekt etnických vzťahov, Bratislava 1999.
- Péntek, János: 2002 – Péntek, János: A magyar nyelv helyzete Erdélyben, In: Maróti István – Székely András Bertalan (szerk.): „A nyelv ma néktek végső menedéket...Küzdelem a magyar nyelvért három régióban. Anyanyelvapolók Szövetsége, Budapest 2002. 17–29.
- Péntek János – Benő Attila: 2003 – Péntek János – Benő Attila: Nyelvi jogok Romániában. In: Nádor Orsolya – Szarka László: 2003. 123–147.
- Report: 1993. – Report on the Application of Romania for Membership of the Council of Europe. 1993. Július 19. (Nr. 6901) – MTA KI Dok.
- Report: 1999 – Report on the Linguistic Rights of Persons Belonging to National Minorities in the OSCE Area. MTA KI Dok.
- Skutnabb-Kangas, Tove – Philippson, Robert: 1995 – Skutnabb-Kangas, Tove – Philippson, Robert: (szerk.): Linguistic Human Rights Overcoming Linguistic Discrimination. Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 478.
- Stepanenko, Viktor: (2001) – Stepanenko, Viktor: A Tate to Build, a Nation to Form: Ethno-policy in Ukraine, In: Bíró, Anna-Mária – Kovács, Petra: (2001), 307–346.
- Šutaj, Štefan – Olejník, Milan: Slovak Report. In: Kranz, Jerzy:1998, 269–321.
- Szabómihályi Gizella: 2003 – Szabómihályi Gizella: A szlovákiai kisebbségek nyelvi jogai és a kisebbségi nyelvhasználat szinterei különös tekintettel a magyar kisebbségre. In: Nádor Orsolya – Szarka László: 2003, 95–109.
- Szépe György: 2001 – Szépe György: Nyelvpolitika: múlt és jövő. (Iskolakultúra-könyvek 7.) Iskolakultúra, Pécs 2001.
- Szépe György: 1999 – Szépe György: The Position of Hungarians in Romania and Slovakia in 1996. Nationality Papers vol. 27. 1. 1999. 69–92.
- Szoták Szilvia: 2003 – Szoták Szilvia: Az ausztriai kisebbségek nyelvi jogai – különös tekintettel a magyar kisebbségre. In: Nádor Orsolya – Szarka László: 2003, 204–219.
- Trudgill, Peter: 1997 – Trudgill, Peter: Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába. Szeged, 1997.
- Weber, Renate:1998 – Weber, Renate: The Protection of National Minorities in Romania: A Matter of Political Will and Wisdom, In: Kranz, Jerzy:1998, 199–268.

A magyarországi nemzeti kisebbségek aránya 1910 és 1920 között a hivatalos statisztikai adatok szerint a trianoni béke által rögzített államterületet a soknemzetiségű-történeti Magyarországgal összehasonlítva 45,5 százalékról 10,4 százalékra csökkent. A két világháború közti időszakban az ország két legnagyobb kisebbségét a németek (6,9%) és a szlovákok (1,8%) alkották. A többi kisebbség aránya nem érte el az össznépesség fél százalékát.

A két világháború, illetve az 1920. és 1941. évi népszámlálások között a német kisebbség száma közel 80 ezerrel, a jóval kisebb lélekszámú szlovákságé pedig közel 90 ezer fővel csökkent és gyakorlatilag rövid két évtized alatt a magyarországi szlovák anyanyelvűek száma megfeleződött. A második világháborút követő, ennél is drámaibb fogyás oka a németek esetében a szovjetek által való elhurcolás, illetve a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság hatékony közreműködésével megszületett potsdami határozat alapján a magyarországi kormánynak az a döntése, amely szerint a magukat 1941-ben német nemzetiségűeknek vallókat teljes egészében ki akarták telepíteni Németországba. Ennek a kényszertelepítésnek a következtében a korabeli német kisebbség közel felének kellett elhagynia szülőföldjét. A szlovákok esetében pedig a lakosságcsere-egyezmény keretében zajlott „önkéntes” kitelepülés. Az 1949. évi adatok a kitelepítésektől, meghurcolásoktól való félelem légkörében ezzel együtt távolról sem tükrözték pontosan a Magyarországon maradt német és szlovák anyanyelvűek számát, amely körülbelül 250, illetve 40 ezer lehetett. Ezt a két becsült adatot, valamint a nyelvismereti adatokat kell figyelembe vennünk az 1949-től napjainkig tartó asszimilációs folyamatok elemzése során.

Az asszimilációt általában olyan tömeges társadalomszociológiai és társadalomlélektani jelenségnek szokás tekinteni, amely két vagy több egymás mellett, illetve együtt élő, egymástól nyelvében és kultúrájában különböző etnikai-nemzeti csoport kölcsönhatásában ezeknek a csoportoknak nyelvi-kulturális kiegyenlítődését, egymáshoz való hasonulását eredményezi.

Az egymás mellett élő etnikai-nemzeti csoportok kölcsönhatásában eltérő számbeli, politikai erőviszonyok, külső behatások esetén a gyengébb csoport tagjainak nyelvcserejéhez, kultúraváltásához vezető több-

4. A magyarországi kisebbségek asszimilációjáról

generációs, ritkábban egy nemzedéken belül lezajló folyamatként jelentkeznek az asszimiláció.

Optimális esetben, amennyiben az akkulturációs és asszimilációs kölcsönhatásokat semmilyen hatalmi kényszer nem irányítja, elképzelhető az egymás mellett élő csoportok tartós nyelvi–kulturális egyensúlya, amelyet tömeges két- vagy többnyelvűség és egyfajta közös többnyelvű kulturális közeg kialakulása jellemezhet.

Az esetek nagy részében azonban még a politikai, állami vagy gazdasági hatalom egyenirányúsító közreműködése nélkül is a nagyobb lélekszámú, a kedvezőbb földrajzi vagy gazdasági adottságokkal, az erőteljesebb kulturális, értelmiségi háttérrel rendelkező csoport fölényhelyzetbe kerülhet. Az asszimilációs folyamatokat kiváltó okokat, mélységük, jellegük és következményeik szerint különbözőképpen szokás értékelni. Az új- és legújabb kori tömeges nyelv- és kultúraváltás kiváltó okai között a munkaerő tömeges vándorlása, azaz a belső és külső migráció, a városiasodás, a társadalmi mobilitás, s az ezekkel együtt járó életformaváltás jelenti a legfontosabb asszimilációs tényezőket.

A történeti magyar állam megszűnése a trianoni Magyarország területén maradt kisebbségek számára is egészen új szituációt jelentett. Részben azért, mert 1918 előtt a Kárpát-medencei egységes államterületen belül a németek a térség német csoportjaival, a szlovákok pedig a kompakt szlovák etnikai régióban kibontakozott nemzeti mozgalommal intenzív kapcsolatban álltak. Másrészt azért, mert a nemzetiségi kérdés jelentősége nagymértékben csökkent, illetve a magyarországi kisebbségek problémája a magyar kisebbségek létrejötté nyomán a budapesti kormánypolitikában alapvetően átértelmeződött.

Az elmúlt években többen is megpróbálták elemezni, miért nem sikerült az 1918 utáni trianoni Magyarország kisebbségeinek asszimilációját megfékezni és megállítani. A 20. századi magyarországi asszimilációs folyamatokat vizsgálva alapvetően négy okcsoportot lehet elkülöníteni:

- A természetes magyarosodás elsősorban a magyarországi kisebbségek történeti, településszerkezeti sajátosságaival, valamint a többségi magyar társadalommal való konfliktusmentes együtt-

- éléssel, az akkulturációs folyamatokkal, a kétnyelvűséggel és a vegyes házasságok nagy számával magyarázható.
- A magyar állam által fogantatosított magyarosító intézkedések főként az iskola- és a nyelvpolitika területén mutathatók ki, mégpedig mind a két világháború közötti korszakban, mind pedig a Kádár-korszak kezdeti szakaszában.
 - A magyarországi németek, szerbek és szlovákok fogyásának, akárcsak a soraikban lezajlott asszimilációs folyamatok felgyorsulásának legfontosabb okát egyértelműen az 1945–1948 között végrehajtott egyoldalú kitelepítésekben, illetve a csehszlovák–magyar lakosságcserében és következményeikben, valamint a változások negatív társadalomlélektani, vagyoni, politikai, nyelvi–kulturális mellék- és utóhatásaiban jelölhetjük meg. Ezek a telepítési akciók jelentették a kezdetet a három kisebbség helyi közösségeinek felszámolásában, megfélemlítésében, a faluról való tömeges elvándorlásban, valamint az anyanyelv és a hagyományos kultúra feladásában. A magyar állam a kitelepítések kezdeményezésében és végrehajtásában eltérő mértékben volt érdekelt, illetve ellenérdekelt.
 - A magyarországi nemzeti kisebbségek 20. századi asszimilációjának (elmagyarosodásának és elmagyarosításának) okait a fentiek figyelembevételével az asszimilációt előkészítő 20. századi magyarországi társadalom- és gazdaságtörténeti folyamatok következményeivel is szükséges kiegészíteni: hiszen a Trianon óta eltelt közel nyolc évtized alatt Magyarország társadalmi–foglalkozási és társadalmi térszerkezete éppúgy átalakult, mint a termelés struktúrája és a települések hálózata. Mindezek a folyamatok szintén jelentős mértékben hozzájárultak a két kisebbség asszimilációjához.

Általában a magyarországi kisebbségekkel foglalkozó etnodemográfiai elemzések, akárcsak a szomszéd országokban mindmáig fel-felhangzó politikailag motivált támadások nem veszik figyelembe ezeknek a csoportoknak a tipológiai sajátosságait. A magyarországi nemzeti kisebbségek, köztük a németek és a szlovákok is nem a 20. század elején ala-

4. A magyarországi kisebbségek asszimilációjáról

kultak ki, még ha természetesen a trianoni határok számukra is új politikai kereteket jelentettek. Kisebbségi státuszuk azonban a mai Magyarország területén élő német és szlovák közösség esetében a 17. század végi, illetve a 18. század eleji betelepítésekre-betelepülésekre vezethető vissza.

Szemben a trianoni döntések nyomán saját akaratuk ellenére, kényszerkisebbségekként kialakult kisebbségi magyar közösségekkel, a magyarországi népcsoportok olyan történeti kisebbségként definiálhatóak, amelyeknek kialakulásuk idején még nem lehetett a szó mai értelmében vett nemzeti tudata. Identitásukban éppen ezért az etnikai-kulturális, nyelvi, származási, regionális motívumok mellett a történeti és a trianoni Magyarországhoz való kapcsolódás elemei, az úgynevezett hungarus-tudat komponensei is mindenkor fontos szerepet játszottak.

Kelet-Közép-Európa kis nemzetének értelmiségét a herderi jóslat óta foglalkoztatja, eltűnhetnek-e a térség kis nyelvei, nemzeti kultúrái, akár úgy, hogy a szláv nyelvek térhódításával és korábban szinte biztosra vett, mára azonban megint elképzelhetetlennek tűnő egységesülésével előbb teret veszítenek, majd kihalnak a kevésbé életképes kis nyelvek. Akár pedig úgy, hogy az európai nagy nyelvek térhódosítása, általánossá válása lesz a kis nyelvek eltűnésének legfőbb okozója.

Milyen tényezők és milyen mértékben járulnak hozzá egyes nyelvek veszélyeztetettségéhez, mely tényezők korlátozzák a kisnemzeti nyelvek használatát az adott nyelv-, illetve beszélőközösséghez tartozó kisebbségek körében? Induljunk ki abból a tényből, hogy a világ nyelveinek négyezer és tíz ezer között becsült számából Fodor István adatai szerint az egész világon mindössze 138 olyan nyelv található, amelyet egymilliónál többen beszélnek. Ha a beszédközösség nagyságának alsó határát a 10 ezer főben határozzuk meg, akkor is csupán 993 nyelvről van szó. A többi 5–9 ezer nyelv tehát azok közé a veszélyeztetett nyelvek közé tartozik, amelyeket néhány ezer, illetve néhány száz vagy annál is kevesebb ember beszél, írásbeliségük nincs. Csupán félezerre tehető az irodalmi nyelvváltozattal rendelkező nyelvek száma beleértve az ókori nyelveket is.¹

¹ Fodor, 2001: 229, Bartha, 1999: 17–18.

A „veszélyeztetett nyelv” kategóriájának az a statisztikai kritériuma, amely a beszélőközösség nagyságából indul ki, a világ nyelveinek döntő többségét ebbe a kategóriába sorolja, köztük például a nyelvrokonaink, a vogulok, osztjákok és a szamojédek nyelve is, de a 20. század végére szinte valamennyi kelet-közép-európai kisebbség. Elsősorban persze a csekély létszámú kisebbségek anyanyelve kerülhet veszélybe, mint pl. a burgenlandi és horvátországi magyar népesség vagy a magyarországi kisebbségi közösségek nagyobbik része. Ezeknek a kisebbségi csoportoknak a demográfiai fogyása szintén az anyanyelvi közösség fennmaradását veszélyeztető statisztikai tényezőnek számít.² A két legkisebb magyar kisebbségi közösséghez hasonlóan a népességszám tartós csökkenése okozza a legnagyobb gondokat a magyarországi kisebbségi csoportok számára is. A magyarországi asszimilációs folyamatok rendkívül komplex (történeti, településszerkezeti, kisebbségtipológiai, kisebbségpolitikai okokra, a magyarosítás és magyarosodás kölcsönhatásaira, a külső és belső migráció következményeire stb. visszavezethető) jelenség-együttesén belül ma kétségtől a rendkívül kedvezőtlen demográfiai mutatók jelentik a legsúlyosabb problémát.

A 20. század eddig ismert (1990–1990 közötti) tíz népszámlálásának anyanyelvi adatai azt mutatják, hogy a mai Magyarország területén a fent jelzett okok együttes hatására a nem magyar nemzetiségi csoportok összlétszáma az 1900. évi 1 millió 37 ezerről kilenc évtized alatt 152 ezerre csökkent. A legnagyobb arányban a németek létszáma csökkent, akiknek az ország össznépességén belüli arányszáma 8,8%-ról 0,4%-ra, a szlovákoké (2,6-ról 0,3%-ra), a horvátoké (1-ről 0,1%-ra) a szerbeké pedig (0,4-ről 0,03%-ra) fogyott. (1990. évi népszámlálás, 1992: 6–7.) A hivatalos népszámlálási adatok szerint ötezernél kisebb lélekszámú kisebbségek (szerbek, szlovének, görögök, örmények, bolgárok, ukránok, ruszinok) az ország különböző régióiban szétszóródva csak igen nehéz körülmények közt képesek fenntartani saját kisebbségi közösségüket, s azt beszélőközösséggént is működtetni.

² Kocsis, 1998: 181–186, 200–203.

4. A magyarországi kisebbségek asszimilációjáról

A kelet-közép-európai kisebbségek különböző okokra visszavezethető demográfiai fogyása nem jelenti automatikusan az általuk beszélt nyelv halálát.³ A nyelvi kisebbségek által használt sajátos, sehol másol nem létező közösségi nyelvváltozatok azonban, amelyek történeti, dialektológiai sajátosságaikkal regionális kultúrák, történeti vagy néprajzi csoportok identitásának hordozói vagy éppen a két- és többnyelvűség között kialakult kontaktusváltozatok éltető elemét jelentik. Ezeket a csoportokat demográfiai tényezőkre visszavezethető fogyatkozással együtt a felerősödő nyelvcsere vagy a nyelvvesztés folyamata is sújtja, s hovatovább megszűnnek létezni. Ez a fajta nyelvvesztés pedig nemcsak az egyének nyelvhasználatát változtatja meg, hiszen az egész csoport vagy közösség anyanyelvjárása, kétnyelvű beszédhelyzetben kifejlődött kontaktusváltozata veszik el, s ezzel a sajátos etnikai, etnoszociális gyökérzetű kultúrának a léte is veszélybe kerülhet.

Ebben az értelemben a kisebbségi csoport sajátos nyelvhasználatában élő nyelv haláláról beszélhetünk, még ha az adott nyelvet máshol, például az adott nyelvnemzet államában vagy más kisebbségi helyzetben tovább használják is.⁴

A veszélyeztetettségnek a nyelvtervezés hiányára, a belső nyelvi fejlődés elakadására, stb., az ipari fejlődéssel vagy a modernitás követelményeivel lépést tartani nem tudó lemaradására visszavezethető okai szintén számosak. Ilyen okok következtében szintén sok nyelv került végveszélybe. Jórészt ilyen tényezőkre vezethető vissza a harmadik világbeli törzsi nyelvek veszélyeztetettsége.

A kisebbségi anyanyelvi beszélők közösségek esetében ez a veszélyforrás szintén igen komoly gondok okozója az anyanyelv fennmaradása szempontjából, hiszen az anyaország, illetve „anyanyelvország” kulturális, tudományos, informatikai infrastruktúrájától, a nemzeti társadalom aktív beszédközösségéhez csak vékony szálakon kötődve, illetve jórészt elválasztva, elkülönítve élő kisebbségi csoportok eleve hátrányos helyzetben vannak anyanyelvhasználatukban. Ráadá-

³ Szépe, 2001: 145–147.

⁴ Bartha, 1999: 124–127.

sul a többségi nemzet nyelve, még a kisebbség által lakott régiókban is egyre erőteljesebben érvényesül. A közigazgatásban, az oktatásban, munkahelyeken az egynyelvű anyanyelv-használat lehetőségei lassan szinte automatikusan a kétnyelvűség, kettősnyelvűség valamilyen változatává alakulnak át. Az államnyelv „hatáskörébe” tartozó területek (hadsereg, rendőrség, közigazgatás, vasút, egészségügy stb.) szókincsében, beszédmódjában, nyelvhasználatában előbb-utóbb dominánssá kezd válni a többség nyelve. Ezt követi a szakmai nyelvhasználatban, a sajtóban, a politikai közéletben, a vegyes házasságokban, a vegyes népességű településeken stb. lezajló nyelvi dominancia átalakulása, ami a kisebbségi nyelvhasználati jogok hiányosságai mellett alapvetően a kisebbségi nyelv belső erőtartálékainak végességére vezethető vissza.

A kisebbségi magyar közösségek esetében megfigyelhető folyamatok eddigi elemzései azt jelzik, hogy a kétnyelvűség – mint a romániai, jugoszláviai, szlovákiai, kárpátaljai, szlovéniai, horvátországi és burgenlandi – magyar közösségek által beszélt magyar kontaktusváltozat meghatározó tényezője. A kisebbséggé válás óta eltelt időszakban kialakult egyenlőtlen nyelvi helyzetekben egyre gyakoribb jelenség, hogy jól lokalizálható nyelvhasználati színtereken a nyelvhiány sajátosan kisebbség-specifikus kérdéseivel küszködik.⁵

A nyelvi veszélyeztetettség harmadik forrása a centralizáló és elnyomó (diszkrimináló) nemzetállam asszimilációs politikája. Más kérdés, hogy viszonylag nehéz pontosan megjelölni az erőszakos és a természetes asszimiláció határait. Az asszimilációs folyamatok történetében rendszerint az egymást mellett élő etnikumok, nemzetek, népcsoportok viszonyában kimutatható a kisebb vagy gazdaságilag gyengébb, kevésbé szervezett, politikailag nem domináns csoporttal szembeni asszimilációs kényszer. Ez az idők folyamán a társadalmi mobilitás, a pozitív vagy progresszív társadalmi minták követése alapján átalakulhat önkéntes nyelv- és identitásváltássá, azaz egyfajta természetes asszimilációvá.

⁵ Csernicskó, 1998: 155–161, Göncz, 1999: 123–132, Lanstyák, 2000: 176–185.

4. A magyarországi kisebbségek asszimilációjáról

A nemzetállamok asszimilációs politikája, azaz a kisebbségi csoportok anyanyelvének a hivatalos nyelvhasználatból, pl. a közigazgatásból való kiszorítása, a kisebbségek anyanyelvhasználatának stigmatizálása, az anyanyelvi oktatás korlátozása vagy hiánya, a többség–kisebbségi együttélésben gyakori egyoldalú kétnyelvűség során a kisebbségi anyanyelv presztízsének csökkenése, a többségi nyelv erőszakos térnyerése a kelet-közép-európai kisebbségek anyanyelve számára is komoly, a 21. század elején is kimutatható veszélyforrás. Az úgynevezett természetes asszimiláció ebben a régióban elsősorban a kisebbségi csoportok leginkább mobilis városi, fiatal értelmiségi, többségi környezetben dolgozó alkalmazotti rétegeiben, illetve a területileg szórt, történeti, illetve a frissen bevándorolt kisebbségek esetében, főként tehát a diaszpórahelyzetben jelentkezik.⁶ Ezeket a spontán vagy legalábbis jórészt önkéntes nyelvváltási folyamatokat a kisebbségi nyelv jogainak védelmét szolgáló eszközökkel nem igen lehet hatékonyan ellensúlyozni.

A nyelvi veszélyeztetettségnek van egy negyedik, jelenleg inkább még csupán elméleti forrása, amit a globalizációs folyamatok nyelvi egységesítő kísérőjelenségével, az angol nyelv erőteljes térhódításával szoktak azonosítani, de ez a folyamat első látásra is a fenti tényezőkhez képest egészen más folyamatokat indít el, illetve vált ki, mégpedig mind a többségi, mind pedig a kisebbségi nyelvhasználók, illetve beszélő közösségek esetében. Az angol nyelv ismeretének általánossá válása tekintetében a skandináviai, illetve általában a nyugat-európai kisnemzeti analóg fejlődést lesz érdemes összehasonlítási alapul venni. A 20. századi többségi egynyelvűség, mint kényelmes és sokak szemében kockázatmentessége miatt kívánatos nyelvhasználati modell alighanem a mi régiókban is rövid időn belül tarthatatlanná válik. A kisebbségi közösségek számára az angol, s általában a világnyelvek elsajátítása a többnyelvűség kezdetét jelenti. Azoknál a kisebbségeknél, ahol az iskolai anyanyelvoktatás valójában a közösség „elfelejtett” anyanyelvének újratanulását jelenti, már most megfigyelhető az a jelenség,

⁶ Szépe, 2001: 16–22.

hogy a világnyelv tanulása kezdi háttérbe szorítani a kisebbség anyanyelvének újratanulását.

Az európai kontinentális méretű, illetve az Európai Unió tagállamaira kiterjedő nyelvpolitikában jelen van ugyan a felismerés, hogy a többségi, illetve államnyelvek mellett a kisebbségi nyelvek jogaival, oktatásával, használatának bátorításával szintén folyamatosan törődni kell, de a jelenlegi európai szabályozás és nyelvpolitikai intézményrendszer elmarad a tényleges igényektől.⁷

Ha tehát a felsorolt veszélyeztetettségi szempontok szerint vizsgáljuk a kisebbségek nyelvét, akkor alapvető különbségek mutatkoznak a beás és a romani cigány közösségek, a többi magyarországi kisebbség, illetve a határon túli magyar közösségek közt. De jelentős különbségek vannak ez utóbbiak egymás közötti nyelvi helyzetében is. A magyarországi romani cigányság által beszélt lovari nyelvjárás és a beások által beszélt román nyelvjárások esetében a veszélyeztetettségnek szinte valamennyi forrása működik.⁸

A magyarországi kisebbségek anyanyelve esetében főként az évtizedeken keresztül gerjesztett nemzetállami és az utóbbi évtizedekben felerősödött természetes asszimiláció (vegyes házasságokban, magyar nyelvi környezetben egy generáción belül lezajló nyelvváltás, a nyelvtörökölődés családokon belüli megszakadása) jelenti a nyelvi veszélyeztetettség legfőbb okát. Az anyaországi nyelvfejlődéstől eltávolodva, leszakadva, a regionális nyelvek természetes átörökölődése is megszakadt, s mára jórészt a kisebbségi oktatási rendszerre hárul a nyelvek fenntartása, újratanulása, amit ez az intézményrendszer nem bír el.⁹

Ugyanez elmondható a határon túli magyar közösségekről is, de itt a magyar nyelv dominanciája, a magyarországi központi nyelvváltozat hatása jóval erősebb, és a regionális, illetve kontaktusváltozatok folyamatosan biztosítják a magyar nyelvhasználat életképességét.

⁷ Szépe, 1998: 76–77, Kovács, 1993: 18–23.

⁸ Réger, 1995: 79–85, Kiss Jenő, 1995: 190–191.

⁹ Gyivicsán, 1993: 241–249, Bindorfer, 2001: 57–67. Vámos, 1999, Vámos, 2000.

4. A magyarországi kisebbségek asszimilációjáról

Összességében azt mondhatjuk, a kisebbségek nyelvei térségünkben is a veszélyeztetettség különböző stádiumaiban találhatók, amit a jogalkotóknak és jogalkalmazóknak, s természetesen a nyelvtervezéssel, nyelvpolitikával foglalkozó szakembereknek is tudatosítaniuk kellene. A kisebbségek körében megfigyelhető nyelvcseré, nyelvvesztés jelenségeit csak akkor lehet pontosan körülírni, ha az egyéni és a közösségi kétnyelvűségi gyakorlatot alaposan feltérképezzük. Tisztázni kell például azt, hogy a magyarországi nem magyar és a határon túli magyar közösségek között az anyanyelvhasználatban kimutatható jelentős különbségek mennyire jogi-politikai eredetűek, s mennyiben magyarázhatóak az egyes kisebbségek tipológiai sajátosságaival. Mint ahogy azt is fel kell mérni, hogy az egyéni és csoportos kétnyelvűség mely válfaja jellemzi az adott kisebbségek nyelvi helyzetét, s mennyiben jelent például az egynyelvű többséggel együtt, egyirányú kétnyelvűségben élő kisebbségek számára a többség által megkívánt, sőt kötelezővé tett többségi nyelvhasználat minden hivatalos nyelvhasználati szintén.

Az európai nemzetközi kisebbségi nyelvi szabályozásról ma még nem lehet pontosan megállapítani milyen mértékben tudja befolyásolni az egyes országok nyelvjogi magatartását, s mennyire tudják ezek a nemzetközi jogi dokumentumok, ajánlások figyelembe venni a térségben kialakult nyelvhasználati különbségeket.

A nemzetközi ajánlások azonban ezzel együtt igen fontosak, hiszen például a magyarországi kisebbségek anyanyelvi megújulása szempontjából is igen fontos nemzetközi támogatottságot biztosíthatnak. Az egynyelvű, illetve magyar anyanyelv-domináns magyar kisebbségek számára a nemzetközi ajánlások esetenként újabb nagy kihívást jelentenek, hiszen a többségi nyelvpolitikusok ezt könnyen arra tudják felhasználni, hogy erősítsék a kisebbségi iskolák kettős nyelvi jellegét, kétnyelvűségét, ugyanakkor a kisebbségek nyelvek presztízsét, hivatalos használatának körét folyamatosan beszűkíteni próbálják.

Az európai nyelvi ajánlások, akár a Regionális és Kisebbségi Nyelvi Chartáról, akár az EBESZ kisebbségi főbiztosának oslói nyelvi és hágai oktatási ajánlásairól van szó, arra törekednek, hogy kiegyensúlyozott kétnyelvűség-helyzetek jöjjenek létre. A tényleges fejlődést azonban a mindennapi nyelvhasználati gyakorlat, a nyelvek kommunikációs érté-

ke, presztízse dönti el. A Nyelvi Chartához csatlakozó országok közül mindössze öt állam jelezte, hogy területén nincs olyan kisebbség, amely saját anyanyelvi oktatásra tartani igényt: Írország, Luxemburg, Izland, Liechtenstein és Ciprus. Ezekben az államokban az oktatás az állam területén hivatalos nyelvek valamelyikén történik.

Magyarország esetében a kisebbségi közösségek részére a 20. század végére kialakult oktatási rendszer ugyan kellőképpen rugalmas, fejleszthető kereteket nyújt a közösségek anyanyelvének igény szerinti tanulására, újratanulására, s ha arra a nyelvi lehetőségek mellett a tanszemélyzet nyelvi kompetenciái is biztosítottak, a szülők támogatásával akár a kisebbségi nyelvek tannyelvként való alkalmazására. A kisebbségi oktatási rendszer azonban önmagában nem képes a folyamatos nyelvvésztés megállítására, ezért szükséges lenne mielőbb újragondolni a kisebbségi törvény által elméletileg kínálgató kisebbségi kulturális önkormányzat többi intézményével egybekapcsoltan kezelni kisebbségi iskolákat. Így talán némiképpen több esélye lehetne azoknak a törekvéseknek, amelyek a magyarországi kisebbségi közösségekben a fiatalabb generációk esetében nyelvi revitalizációs célokat tűztek ki maguk elé.

Irodalom

- A nemzetiségek életkörülményei. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1995.
- Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
- Bindorfer Györgyi: Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban. Új Mandátum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2001.
- Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1998.
1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként (az 1990. évi államigazgatási beosztás szerint, 1930–1990.). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1992.
- Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? Nyelv és élet. Balassa Kiadó, Budapest, 2001.

4. A magyarországi kisebbségek asszimilációjáról

- Göncz Lajos: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris–Fórum–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék, 1999.
- Gyivicsán Anna: Anyanyelv, kultúra és közösség. A magyarországi szlovákok. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993.
- Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
- Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Geographical Research Institute RCES – Minority Studies Programme of Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1998.
- Kovács Péter: A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartája (Aláírás után, ratifikáció előtt...) MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1993.
- Lanstyák István: A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony, 2000.
- Réger Zita: The Language of Gypsies in Hungary: an Overview of Research. In: International Journal of the Sociology of Language. 1995. 79–92.
- Szépe György: Az európai „csatlakozás” néhány nyelvi vonatkozása. In: C. Molnár Barbara: Nyelvpolitika. Veszprém, 1998. 75–88.
- Szépe György: Nyelvpolitika: múlt és jövő. Iskolakultúra, Pécs, 2001.
- Vámos Ágnes: Magyarország tannyelvi atlasza. Atlas of Languages of Instruction. Atlas der Unterrichtssprachen. Keraban Kiadó, Budapest, 1998.
- Vámos Ágnes: A tanítás nyelvének szabályozása. Új Pedagógiai Szemle 1999. 11. Elektronikus változatát lásd www.oki/upsz.asp, ill. www.neumann-haz.hu.
- Vámos Ágnes: A tanítási nyelvek helyzete a kilencvenes évek második felében. Új Pedagógiai Szemle. 2000. 7. Elektronikus változatát lásd www.oki/upsz.asp, ill. www.neumann-haz.hu.

Az 1980–1990-es évtizedekben kiterjedt nemzetközi irodalma keletkezett a kisebbségi közösségek létezésében perdöntő fontosságú két jelenségnek, az etnicitásnak és az etnikai identitásnak. A szociálpszichológia, etnológia, antropológia, etnoszociológia, szociolingvisztika, ethnohistory (nemzetiségtörténet) egymást kiegészítő és interdiszciplináris módszertani megközelítései, gyakorlati eredményei egymással vitatkozó és párhuzamos elméletek egész sorával igyekeztek tisztázni az egyéni és csoportos identitás tartalmát, szerkezetét és azokat a folyamatokat, amelyek során az egyén és a csoport önazonossága kialakul, láthatóvá és csoportképző tényezővé válik.¹

A különböző elméletek nyílt és rejtett vitái mára elvezettek arra az általánosán osztott felismerésre, hogy az etnicitás nem egyszerűen az egyén és a csoport etnikai tulajdonságainak (pl. a származásának, nyelvének, hiedelmeinek, szokásainak, kultúrájának) az összessége. A csoport etnikai önmeghatározása mellett rendkívül fontos az egyén és csoport közötti viszonyrendszer, az ezt meghatározó etnikai és nem etnikai (pl. a szociális, gazdasági, ideológiai, kapcsolati, mentális és habituális) tényezők relációja, az egyén szocializációs háttere, diszpozíciói. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a többi csoporttal szembeni elhatárolódást, illetve másoknak a csoportról alkotott külső megítélését sem.

Az etnicitás tehát a természetes vagy annak vélt etnikai jegyeken, a közösségi szolidaritást működtető etnikai sajátosságokon túl olyan bonyolult és nyitott, változó, esetenként akár teljes átalakulásra is képes viszonyrendszer, amely az egyes etnikai csoportok belső önmeghatározásában és külső megítélésében döntő jelentőséggel bír. Ugyanakkor történetileg és a megélt élethelyzetek, közösségi léhelyzetek által éppúgy meghatározott, mint az egyén társadalomban elfoglalt helye, a

¹ Jó áttekintést ad Bacalm A.: *Ethnicity in the Social Sciences. A Wiew and a Review of the Literature on Ethnicity*. Coventry, 1990; Feischmidt Margit (ed.): *Ethnic Relations in Eastern Europe. A Selected and Annotated Bibliography*. Budapest, 2001; Weinreich, P.: *National and Ethnic Identities: Theoretical Concepts in Practice*. Vienna 1991; Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. London 1995.; Magyarul lásd pl. Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, 1995; Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Budapest, 2001.

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

más csoportokkal szembeni egyéni és kollektív tapasztalatok, előítéletek, sorsesemények, tanulási folyamatok által. Ráadásul az etnicitás a modern nemzetállamok viszonyrendszerében egyre inkább a nemzeti ideológiák önreprodukciós folyamatainak, az intézményrendszerek által folyamatosan újratermelt etnikai–nemzeti tudáskészlet elsajátításának függvénye, nem pedig a tradíciók vagy a családi örökség, a hagyományok és anyanyelvi folytonosság következménye.²

A kelet-közép-európai térség, s azon belül is a Kárpát-medence és a Duna-völgy országainak többségi nemzetei és kisebbségi közösségei számára a 20. század nem csupán az állam–nemzet, illetve a többség–kisebbség viszonyrendszert alakította át radikálisan, hanem alapvető változásokat hozott az egyének és csoportok etnikai identitásának tartalmában és szerkezetében is. Ma Magyarországon és a velünk szomszédos hét ország közül három országban – Szlovákiában, Ukrajnában és Szlovéniában – olyan nemzeti társadalmak jelentik az államalkotó többséget, amelyeknek a 20. századot megelőzően nem volt önálló állama. A térség többi öt országa – Magyarország, Horvátország, Szerbia, Románia, s természetesen Ausztria – szintén meglehetősen összetett nemzetállami folyamatokon ment keresztül az elmúlt században. A háborús konfliktusokba, etnikai tisztogatásokba torkolló nemzeti, kisebbségi konfliktusok magától értetődően a térség kisebbségeit sújtották a legerőteljesebben. A 21. század elejére valamennyi szóban forgó állam kisebbségéről elmondhatjuk, hogy az őket ért üldöztetések, megpróbáltatások után valamilyen bizonyos értelemben maradékkisebbségnek tekinthetők.

Az következőkben a mai magyarországi nem magyar kisebbségi közösségek etnikai csoportidentitásának néhány jellemző vonásával foglalkozunk, jelezve az egyes kisebbségek közötti tipológiai különbségeket és a sajátosságaikban, helyzetükben kimutatható közös vonásokat is.

² Erről lásd Feischmidt Margit: *Feischmidt Margit: Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Alltagskultur siebenbürgischen Cluj. Münster – Hamburg – London, 2003. 24–27.* Különösen fontos lehet Feischmidt Margit kolozsvári anyagot feldolgozó könyvének az etnicitás hétköznapi szociális hátterének, illetve az etnikai hovatartozás, önbesorolás közbeszédben tematizált, diszkurzív reprezentációjának a vizsgálata. Uo. 175–185.

A magyarországi kisebbségek identitás szerkezeti sajátosságai

Amennyiben a kisebbségek elmúlt fél évszázad született legsikerültebb definícióinak lényegi elemeit összegezzük, úgy az egy adott állam területén élő népcsoportokra vonatkoztatva perdöntőnek továbbra is az a kritérium számít, hogy a kisebbségi csoportok számbeli minoritásban élnek. Fontos eleme ezeknek a definícióknak, hogy csoportot alkotó egyéneknek a kisebbségi közösséghez tartozását, s ennek csoporttudatként való megjelenését a többségtől eltérő etnikus sajátosságok (nyelv, kultúra, vallás, származás) vállalása, megvallása biztosítja. Ez az alapja a csoport tényleges létezéséhez elengedhetetlen összetartozás-tudatnak, azaz a csoporthoz tartozók között, a csoporton belül ható csoport-szolidaritásnak, egyszersmind a kisebbségi népcsoport fennmaradásához, fejlődéséhez nélkülözhetetlen (politikai, kulturális, gazdasági stb.) szervezettségnek, amely természetesen az egyes kisebbségek, kisebbség típusok esetében egészen eltérő szintű és erősségű lehet.³

A kisebbség fogalmának meghatározására irányuló erőfeszítéseknek köszönhetően tehát ma már tisztán láthatjuk, hogy nem elegendő csupán a csoport külsődleges (számbeli, nyelvi, települtségi stb.) viszonyait számba venni, hanem a csoport aktuális közösségi identitását meghatározó önképet – s természetesen a többség–kisebbség viszonyát alapvetően meghatározó többségi kisebbségképet – is be kell vonni az elemzésbe. Az etnikus identitásjegyeken túlmenően tehát a többséghez, illetve az államhoz és más közösségekhez való viszonyulást, a csoport politikai, gazdasági, kulturális, jogi helyzetének tudatosodását,

³ Girasoli ismerteti a nemzeti kisebbségek 20. század utolsó negyedében született definícióit, s javaslatot tesz ezek szintézisére is. „Egy állam polgárainak olyan csoportja, amely az állam lakossága többi részéhez képest számszerű kisebbségben van, nincs domináns helyzetben, s melynek tagjai történelmi események folytán elszakadtak szülőhazájuktól, de megőrizték annak az országnak vallási, nyelvi és kulturális jellemzőit, s közös akaráttal törekednek a fennmaradásra és arra, hogy a többséggel egyenlő elbánásban részesüljenek mind ténylegesen, mind a törvények szerint, s tiszteletben tartják az adott állam szuverenitását.” Girasoli, Nicola: A nemzeti kisebbségek fogalmáról. Budapest, é. n. 110–115, 124–125.

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

a kisebbségi közösség és a hozzá tartozó egyéneknek a saját csoport-entitáshoz való viszonyát, annak feldolgozottságát, elfogadottságát, ambivalenciáit is figyelembe kell venni. Más szóval a csoport kohézióját, belső szolidaritását és szervezetségi fokát is feltétlenül vizsgálni kell az egyes csoportok identitásának átfogó elemzésekor.

A kelet-közép-európai kisebbségi közösségek belső és külső meghatározásának alapja a 20. század közepéig egyértelműen a csoportok anyanyelve és anyanyelvi kultúrája volt. A szomszéd országokban élő kisebbségi magyar nemzeti közösségek közül az erdélyi, vajdasági, kárpátaljai, szlovákiai magyarok esetében az egyéni és a csoportos identitás alapja továbbra is a magyar anyanyelv. Ezzel szemben a háború és kivándorlás sújtotta horvátországi (dél-baranyai és szlavóniai), illetve a vasfüggöny által elszigetelt ausztriai (burgenlandi, örvidéki), valamint a szlovéniai (muravidéki) magyarok a kétnyelvű iskolák, a vegyes házasságok növekvő száma és más helyi nyelvhasználati sajátosság következtében azonban egyre gyakrabban vagy a burgenlandi csoport esetében egyre kizárólagosabban a többségi nyelvet használják elsődleges nyelvként, azaz „anyanyelvként”.

A magyarországi kisebbségek esetében a helyzet más: a származás és a szülők, nagyszülők beszélt nyelve alapján szinte valamennyi nagyobb kisebbségi közösség (a cigányok, németek, szlovákok, románok, horvátok, szerbek, szlovének), de a kisebb közösségek is (a lengyelek, bolgárok, görögök, ukránok, ruszinok, örmények) mára magyardomináns nyelvi csoportokat alkotnak. Ez azt jelenti, hogy a magyarországi kisebbségi csoportokhoz tartozó személyek többsége a magyar nyelvet használja elsődleges kommunikációs eszközként.⁴

A kisebbségekhez kötődő konfliktusok egyik forrását abban a tényben jelölhetjük meg, hogy az etnikai csoportok egy része valamilyen történeti, politikai, társadalmi ok miatt nem képes valódi, szervezett,

⁴ Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. (A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai). Budapest, 2000; Uő.: *A kisebbségi nyelv megőrzésének lehetőségei a magyarországi románoknál*. In: Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat*, i. m. 95–113; Gyivicsán Anna: *Anyanyelv, kultúra és közösség. A magyarországi szlovákok*. Budapest, 1993. 235–241.

akaratközösséggé válni vagy mint olyan jogaiért, intézményeiért küzdeni. Mi lehet az oka a kisebbségi magyar csoportok és a magyarországi kisebbségek közösségi magatartásában megfigyelhető különbségeknek? Könyvünk történeti, tipológiai, identitáspolitikai fejezeteiben már többször utaltunk azokra a különbségekre, amelyek a kisebbségek kialakulásában, települési szerkezetében, nyelvi karakterében, az anyaországhoz és a befogadó államhoz való viszonyában megfigyelhető rendszerszerű eltérésekből adódnak össze. Így például a közkeletű szóval határon túli magyaroknak nevezett kisebbségi magyar közösségek a 21. század elejére jórészt tudatos és vállalt közösségként határozhatóak meg, amelyek kialakulásuk kényszerjellegét lassan feldolgozták, és a többségi nemzettel, a befogadó állammal és Magyarországgal való kölcsönösen rendezett viszonyban látják létezésük legfontosabb biztosítékát. Ehhez elvárják a nemzetközi közösség aktív támogatását is. A magyarországi kisebbségek esetében viszont az előrehaladott asszimilációs folyamat miatt egyre nehezebbé válik a közösségépítés folyamata, amelyben a kisebbségek sajátos történeti, lokális, regionális és állami identitáselemei – pl. a szlovákoknál, németeknél, örményeknél, szlovéneknél, horvátoknál különösen erős hungarus-tudat és a nemzetiségi identitáshoz való ragaszkodás, a mindennapi magyar nyelvhasználat és a nemzetiségi aktivitás számára éppúgy helyet kellene találni, mint az anyanemzetek iránti érdeklődésnek, a vele való intenzív kapcsolattartásnak.⁵

Hiszen a kisebbség fogalmának meghatározására irányuló erőfeszítéseknek köszönhetően ma már nem elegendő csupán a csoport külsődleges (számbeli, nyelvi, települési stb.) viszonyait számba venni. A csoport közösségi identitását meghatározó önképet és külső képet szintén be kell vonni az elemzésbe. Az etnikus identitásjegyeken túlmenően a többséghez, illetve az államhoz és más közösségekhez való viszonyulást, a csoport politikai, gazdasági, kulturális, jogi helyzeté-

⁵ Bölcs Matild: Anyanyelv – regionális nyelv, identitástudat, – regionális identitástudat. In: Sisák Gábor (szerk.): Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. Budapest, 2001. 216–224; Seewann, Gerhard: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. A magyarországi németek és az etnopolitika. Budapest, 2000. 132–135.

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

nek tudatosodását, önreflexív feldolgozását, s természetesen a csoport kohézióját, belső szolidaritását és szervezettségi fokát is feltétlenül vizsgálni kell az egyes csoportok identitásának megerősítését célzó identitáspolitikai elképzelések megfogalmazásában.

Az alábbiakban három konkrét példán a magyarországi kisebbségi csoportok közösségi identitásának változékonyságát, a változások legfontosabb kiváltó okait és irányait.

A magyarországi kisebbségek identitását alapvetően az az immár másfél-kétszáz év óta tartó akkulturációs-asszimilációs folyamat határozza meg, amelynek következtében valamennyi kisebbségi csoport esetében a magyar nyelv vált, illetve válik dominánssá az egymás közti érintkezésben, a mindennapi nyelvhasználatban. A kisebbségek eredeti anyanyelve másodnyelvi pozícióba szorult, illetve szorul vissza, mi több, a kétnyelvűség természetes, családokon belüli intergenerációs reprodukciójának is egyre kisebbek az esélyei. Ennek a mára szinte feltartóztathatlannak tűnő nyelvváltási folyamatnak a három legfontosabb összetevője a magyar nyelvűség nemzedékről-nemzedékre való felerősödése, a kisebbségi családokon belüli nyelv- és kultúraátöröklődés automatizmusainak megszűnése, illetve a kisebbségi iskolák nyelvtanítási-nyelvhasználati gyakorlatában mára kialakult csapdahelyzet.

A népszámlások tükrében

A magyarországi nemzeti kisebbségek körében az 1949–2001. évi népszámlálások közötti öt évtizedben – a háborús és a háború utáni évek erőteljes etnopolitikai változásaival, drámai fejleményeivel szoros összefüggésben, azok következményeit nem egyszerűen csak tükrözve, hanem felerősítve – erőteljes asszimilációs folyamat zajlott le. A szlovák, román, horvát, szerb, szlovén anyanyelvű népesség száma körülbelül a felére csökkent. A német anyanyelvűek száma pedig 1949-ben a migrációs és veszteségi statisztikák szerint kiszámítható magyarországi német maradékközösség valóságos létszámának tíz százalékát tette ki, ami nyilvánvalóan a kitelepítés utáni megfélemlítettséget tükröző adatok stabilizálódását jelentette.

Az asszimilációs folyamat folytonosságára utalnak az anyanyelvi és nemzetiségi hovatartozás szerinti adatsorok különbözőségei és átfedései. A korcsoport-megoszlás arányszámai pedig minden magyarországi nemzeti kisebbség esetében az előregedés aggasztó jeleit mutatják. A szlovák anyanyelvűek körében a 14 évnél fiatalabbak aránya mindössze 5, a németeknél 7,3 százalék, a szlovéneknél 7,7, a horvátoknál 8,9 a szerbeknél pedig 8,3 százalék. A 10,5 százalékos országos átlaghoz, s még inkább a cigányságnál mért 35,7 százalékhöz képest egyedül a román kisebbség 11,3 százalékos adata mutatott a 20. század utolsó évtizedében valamivel kedvezőbb tendenciát.

A 2001. évi népszámlálás alkalmával az 1993. évi kisebbségi törvény szellemének megfelelően mód nyílt a többes (kettős és hármas) identitás bevallására. Ezek számszerűsítése, pontos elemzése az eddigi adatközlések alapján még nem készült el, de a települési szinten elvégzett próbavizsgálatok azt bizonyítják, hogy a magyarországi nemzeti-iségi népességnek nagyobbik része kettős identitásúnak tartja magát.

Akadnak olyan nemzetiségű települések, ahol a magyar és a nemzetiségi identitás átfedődése 100 százalékhoz közeli értékre utal. Így például Pilisszentlélek községben a válaszadók 91,3 százaléka magyar nemzetiségűnek, de 70 százaléka szlovák nemzetiségűnek is vallotta magát, s mindössze 3,8 százaléka nem kívánt válaszolni. Hasonló volt a helyzet a Vas megyei Szentpéterfán, ahol a válaszadók 89,5 százaléka magyarnak vallotta magát, ugyanakkor a település lakóinak a 75 százaléka horvát nemzetiségűnek is tartja magát, miközben a község lakóinak mindössze 1,3 százaléka nem válaszolt. A németek által lakott Baranya megyei Ófalu esetében 1,4 százalék nem válaszoló mellett a népesség 90,7 százaléka vallotta magát német nemzetiségűnek, ugyanakkor a magyar nemzetiség arányszáma 95,6 volt. A kettős identitás a cigányság esetében számít a leginkább elterjedt identitásformának. A kutatási terepbeszámolók alapján gyakorlatilag 100 százalékban cigányok által lakott Baranya megyei Gilvánfán, ahol mindössze 2,9 százalék volt a választ megtagadók aránya, a népesség 94,9 százaléka magyarnak, 71,2 százaléka cigánynak vallotta magát. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a 396 lakosú Csenyété népessége 100

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

százalékban magyarnak és 93,4 százalékban cigány nemzetiségűnek vallotta magát.⁶

További fontos új eleme volt a népszámlálás eddigi nemzetiségi adatközléseinek a kistérségi szint alkalmazása, ami lehetővé teszi az etnikai kistérségek és közvetlen környezetük jobb tanulmányozását, a hagyományos nemzetiségi települések etnikai viszonyainak nyomon követését.⁷

S végül érdekes, de némiképp felemásnak tűnő újítása a 2001. évi népszámlálásnak a cigány népesség cigány (roma), beás és romani csoportok szerinti lekérdezése az anyanyelv, illetve a családi és baráti közösségben beszélt nyelv esetében. A három csoport külön-külön történő rögzítésére csak a nemzetiség, illetve a kulturális kötődés esetében nem adott módot a személyi kérdőív, az eddigi adatközlés pedig egy kategóriába olvasztva közli az egymástól nyelvében, kultúrájában különböző cigány közösségek adatait.⁸

A magyarországi cigány közösségek jobb megismerésének érdekében fontos lenne, hogy a Központi Statisztikai Hivatal megtalálja a módját annak, hogy a közeljövőben a három csoport adatait egymástól különválasztva is közreadja, s megpróbálja azt a Kemény István által

⁶ Néhány további példa a magyarországi nemzetiségi népesség kettős identitására: Apátistvánfalva, 99,8% magyar, 77% szlovén; nem válaszolt (nv) 0%; Bánk: 95,7% magyar, 33,8% szlovák, 4,1% nv; Battonya: 99,2% magyar, 5,1% szerb, 3,7% román, 1,7% roma; Herceghút: 99,7% magyar, 52,9% német; Hercegszántó: 93,7% magyar, 15,7% horvát, 4,8% szerb, 1,3% nv; Magyarpolány 98,1% magyar, 12,4% német, 1,9% nv; Narda: 63% magyar, 77% horvát, 2,2% német; Pusztaszentlőrinc: 94,7% magyar, 22% román, 1,4% szlovák, 4,3% nv; Répáshuta: 96% magyar, 58% szlovák; Szalánta: 90,1% magyar, 32,2% horvát, 2,1%, 2,1% szerb, 2,6% cigány, 1,6 egyéb, 1,8% nv. A Bács-Kiskun megyei Gara magyar nemzetiséget (is) választó népessége, illetve a választ megtagadók együttes aránya 97,3 százalék. A település 201 fős (10,3 százaléknyi) horvát nemzetiséget (is) megjelölő népessége ennek megfelelően szintén 90 százalékot meghaladó arányban a kettős identitást választotta. A települési adatok forrása: www.helynevtar.ksh.hu

⁷ Population Census 2001. 4. Ethnic Affiliation. Data on National, Ethnic Minorities. Budapest, 2002.

⁸ A 2001. évi népszámlálás személyi kérdőíve magyar és nemzetiségi nyelveken. In: Népszámlálás 2001. melléklet, ill. 92–128.

immár három alkalommal elvégzett reprezentatív országos cigány felmérés lélekszám-bebecsléseivel is összevetni.⁹

A változások fő irányairól

A népszámlálás első etnikai adatközléseinek elemzése során abból indultunk ki, hogy a magyarországi kisebbségek három nagyobb típusba sorolhatóak. A hagyományos települési hálózattal rendelkező kisebbségek közé tartozik a német, szlovák, román és a három déli szláv közösség. A cigányság mint a legnagyobb magyarországi kisebbség maga belső, mozaikszerűen differenciált közösségi struktúrájával, az ország különböző régióiban erőteljes területi szegregációs folyamatok hordozójaként és elszemvedőjeként kétségtelenül szintén külön típust alkot. A települési hálózattal nem rendelkező vagy csupán egy-két településhez kötődő kisebbségek csoportjába tartoznak a bolgárok, görögök, lengyelek, örmények, ruszinok és az ukránok.¹⁰

A másik fontos elemzési szempontunk az 1980–2001. évi három népszámlálás és az 1980. évi úgynevezett tanácsi minősítés etnikai adatainak összehasonlítása és ennek alapján a legfontosabb országos, regionális és lokális változások kimutatása. E tekintetben az adatok és elemzések alapján három általánosnak mondható fejlődési trend mutatható ki.¹¹

⁹ Kemény István – Janky Béla: A 2003. évi cigány felmérésről. In: Kállai Ernő (szerk.): A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. Kutatási gyorsjelentés. Budapest, 2003. 7–26.

¹⁰ Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének munkatársai által készített elemzést ld. Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből. II. Budapest, 2003.

¹¹ A Hoóz István által kidolgozott módszertan alapján 1980-ban a helyi államigazgatási szervek, a „tanácsok” szervezésében a helyi népességet három „nemzetiségi” kategóriába sorolták be: az egyértelműen nemzetiségi, a nemzetiségileg vegyes, de nyelviileg nem asszimilálódott és a nemzetiségileg vegyes, nyelviileg asszimilálódott kategóriákba sorolták be az ország 513 nem városi településén. Népszámlálás 1980. – 1980. évi népszámlálás. A nemzetiségi települések adatai. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1983.

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

A nemzetiségi önbevallás adatai alapján hét kisebbség – a románok kivételével – az elmúlt két évtizedben jelentős mértékben megerősödött: a német és a szlovák nemzetiségűek száma majdnem megduplázódott, a horvát, szerb, szlovén és cigány nemzetiségűek száma pedig szintén igen erőteljes volt. Ebben sok minden közrejátszhatott: minden bizonnyal komoly szerepet játszik a helyi és országos kisebbségi önkormányzatok mozgósító erejű működése, a négytényezős és a többes identitás vállalását is lehetővé tevő lekérdezés. Ezzel együtt az anyanyelvi mutatók folyamatos és párhuzamos csökkenése arra enged következtetni, hogy a nyelvváltás körülményei között élő kisebbségi közösségek és generációk a nemzetiségi indentifikációt az etnikai hovatartozás vállalásának elsődlegesen identitástényezőjeként kezdi kezelni.

A 2001. évi nemzetiségi adatfelvétel a hagyományos nemzetiségi és anyanyelvi önbevallás mellett a nemzetiségi kultúrához való kötődést, illetve a családon, baráti körben beszélt nyelvet is megpróbálta felmérni, s ezzel minden korábbinál rugalmasabb elemzési kereteket alakított ki. Másrészt a négy nemzetiségi adat esetében az önkéntes adatszolgáltatás átlagosan hatszázezernél több válaszmegtagadót eredményezett, ami az adatok értékelésénél eleve óvatosságra kell hogy intsen bennünket. Az összehasonlításunkban vizsgált hét kisebbségi közösség közül a szlovákoknál, horvátoknál, németeknél és a szerbeknél az elmúlt két évtizedben megtörtént a nyelvi-nemzetiségi identifikációs váltás. Ennél a négy kisebbségnél az anyanyelvvel szemben a nemzetiségi bevallás szerinti adat értéke lett a magasabb, ami a határon túli magyar kisebbségek esetében ma még teljességgel kizártnak tűnhet. A fordulat a magyarországi kisebbségek esetében is egyfajta földindulás előjele lehet. Hiszen például a németeknél még 1980-ban is közel háromszor annyian vallották magukat német anyanyelvűeknek, mint német nemzetiségűeknek, a szlovákoknál huszonöt évvel ezelőtt közel 60, a horvátoknál közel pedig hetven százalékkal volt több az anyanyelv szerinti szlovákok, illetve horvátok száma, mint nemzetiségi bevallás szerint.

A szerbek, szlovénok esetében kiegyensúlyozott a két adat viszonya, de míg a szerbek közül a 2001. évi adatok szerint immár csekély

többségbe a szerb nemzetiségűek kerültek a szerb anyanyelvűekkel szemben, a szlovének őrzik az anyanyelv-domináns önmeghatározás primátusát. Érdekesen alakul a román közösség nemzetiségi és anyanyelvi bevallásának adatsora: 1990-ben az országos trendnek megfelelően a román nemzetiségűek száma meghaladta a 10 ezer főt, míg a magukat román anyanyelvűeknek vallók száma az 1980. évi tízezerről 8730 főre csökkent. A 2001. évi adatok tanúsága szerint az anyanyelvi önbevallás 250 fős csökkenése mellett a nemzetiségi identifikáció mutatója szerint a magukat román nemzetiségűeknek tekintők száma egy évtized alatt radikálisan, 2745 fővel (több mint 25 százalékkal) csökkent.¹²

A változások iránya tehát meglehetősen egyértelműnek tűnik, az okok feltárása, kiértékelése a lokális, regionális viszonyok elemzése, a természetes népszaporulat és a migrációs mozgások adatainak bevonásával együtt végezhető csak el. Az azonban már most bizonyosnak látszik, hogy az asszimilációs folyamatokkal párhuzamos nagy átalakulás kíséreléseivel állunk szemben, ahol a fiatalabb nemzedékek nyelvváltása, a kétnyelvűség formáinak térvesztése, a magyar nyelvnek anyanyelvként való rögzülése, családon és iskolán belüli továbbadása, a magyar nyelvi és kulturális szocializáció jelenti a jelenségek egyik oldalát. A másik oldalon a kisebbségi önkormányzatok, a civil szféra revitalizációs hatásai, az etnikai revival jelenségei, az anyanemzetek kultúrájának kisugárzása, az anyaországi kapcsolattartás megerősítő szerepe áll.

Igen erőteljesen változik, átalakul az egyes kisebbségek területi, települési bázisa. Ez egyrészt a kisebbségi közösségek hagyományos és hagyományosnak nem tekinthető városi jelenlétének folyamatos felerősödését jelenti. A hagyományosan városlakó szerbek mellett a németek, horvátok, szlovákok és románok is mind nagyobb arányban élnek a városokban, ami az ország általános urbanizációs fejlődésével párhuzamos folyamatként értelmezhető. A városi nemzetiségi népesség esetében a nemzetiségi és anyanyelvi identifikációnak erősebb korrelációja

¹² Czibulka Zoltán (szerk.): Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest 2002.

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

is felfedezhető, különösen azokban az esetekben, amikor az etnikai régióhoz közel eső városközpontok valószínűleg nem túl régen beköltözött csoportjai alkotják a helyi közösségek zömét. Külön elemzést érdemelne a budapesti nemzetiségi népesség számának igen erőteljes növekedése. Még az olyan kisebbségek esetében is, ahol az eredeti etnikai régió viszonylag távol esik a fővárostól (románok, szlovének), folyamatosan növekszik a budapestiek aránya a közösségen belül, a fővároshoz közeli településekkel rendelkező kisebbségek (szerbek, szlovákok, németek) esetében pedig kiugróan magas a fővárosiak száma és aránya.¹³ Ugyanakkor a városba költözés a hagyományos nemzetiségi falusi települések nem magyar népességének folyamatos csökkenésével, a falusi nemzetiségi népesség elöregedésével, önreprodukciós képességének, önszervező erejének fogyásával és megroppanásával is együtt járhat.

Nem kisebb jelentőségű folyamat a hagyományos nemzetiségi régiókból való elköltözés az ország más vidékeire, amit a magyarországi kisebbségek szórványosodási folyamatként értékelnek az elemzések szerzői. Ennek része a központi régióba – a fővárosba és Pest megye településeire –, illetve az ország gazdaságilag vonzó területeire való átköltözés, illetve az egyéni életutak nyomán lezajló szétszóródás.

Az asszimiláció – a nyelv- és identitásváltás – folyamatának ereje elsősorban az anyanyelvi adatok, illetve a négy adatsor összehasonlítása alapján vizsgálható. A kettős identitás általánossá válása véleményünk szerint csak részben tekinthető a teljes elmagyarosodást közvetlenül megelőző állapot bizonyítékának, hiszen a magyarországi kisebbségek csoportidentitásának a magyar állampolgári és nyelvi, illetve egyre inkább anyanyelvi identifikációja több mint egy évszázada fontos összetevője.

¹³ Budapestnek a népszámláláskor 12 273 cigány, 7042 német, 1528 szlovák, 1522 görög, 1425 ukrán, 1205 román, 1185 lengyel, 996 szerb, 784 bolgár, 771 horvát, 430 ruszin, 364 örmény és 359 szlovén nemzetiségű lakosa volt. Czibulka Zoltán: A hazai kisebbségek területi jellemzői a 2001. évi népszámlálás alapján. Területi Statisztika. 2003. 6/2. 121–136.

Ugyanakkor az anyanyelvi és a beszélt nyelvi pozíciók folyamatos gyöngülése, a hagyományos nemzetiségi települések anyanyelvi kommunikációs tereinek beszűkülése, a családon belüli anyanyelvi szocializáció egyre gyakoribb és egyre általánosabb megszűnése a nyelvváltási folyamat visszafordíthatatlanságára utal. Ezzel együtt a családi és baráti körben beszélt anyanyelv adatai azt is jelzik, hogy az eredeti anyanyelv azokban a kis közösségekben, amelyekben megőrizte kommunikációs funkcióit, továbbra is használatos, részben a generációk közötti kapcsolattartásban, részben pedig a nemzetiségi kultúrában, helyi személyi, hivatali ügyek intézésében.

A magyarországi kisebbségi iskolákat látogató tanulók létszámának és nyelvi diszpozícióinak alakulása szempontjából az anyanyelv családon belüli átöröklődésének megszakadása is komoly gondok forrása. Ennek a jelenségnek kétségkívül legfőbb kiváltó tényezője a vegyes házasságok magas aránya. E tekintetben ismét a szlovák és a német kisebbség mutatói a legmagasabbak: 1990-ben pl. a szlovák anyanyelvű, illetve szlovák nemzetiségű férjezett nők 49, 8, illetve 53,2 százalékának volt magyar anyanyelvű férje. A német anyanyelvű férjes asszonyok esetében a férfiak 44,2, a szerbeknél 47, 6 a szlovéneknél 39,9, a horvátoknál 39,6, a románoknál 34, 2 százaléka volt magyar anyanyelvű.

A nem vegyes házasságokban élő gyermekek anyanyelve a legnagyobb mértékben a szlovákok esetében különbözik a szülőkétől: a szlovák anyanyelvű házastársak gyermekeinek 49,1 százalékát magyar anyanyelvűként regisztrálta a népszámlálás. Hasonlóan magas az aránya a nyelvváltásnak a németeknél és a szlovéneknél (egyenként 33,7 százalék). A románok esetében ez az arányszám mindössze 13, a horvátoknál 18 százalék. Az anyanyelv átöröklődése a szerbeknél látszik a leginkább egyértelműnek: a szerb szülők gyermekeinek mindössze 3,3 százaléka volt 1990-ben magyar anyanyelvű. Az anyanyelvi kötődés erejét jelzi, hogy a cigány anyanyelvű szülők gyermekeinek mindössze 9,4 százaléka volt 1990-ben magyar anyanyelvű.¹⁴

¹⁴ Az iskolai adatokra vonatkozóan lásd Imre Anna: A család és az iskola szerepe a nemzetiségi nyelv megőrzésében. In: Osvát Anna – Szarka László (szerk.): Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat. Újratanítható-e a kisebbségek anyanyelve a

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

A tanköteles korú kisebbségi népesség általában korának megfelelő iskolai végzettséggel rendelkezik, illetve adataik legtöbb esetben kedvezőbbek az országos mutatóknál. Egyedül a román tanulók körében volt a 2001–2002. évi felmérés adatai szerint jelentéktelen, egy-két tízed százaléknyi lemaradás. Ezzel együtt a kisebbségi anyanyelvű, illetve a kisebbségek nyelvét beszélő iskolaköteles népesség számának csökkenése a statisztikai kimutatások szerint továbbra is igen erőteljes. A nemzetiségi iskolákban tanuló gyermekek közel 90 százaléka nem beszéli az adott kisebbség nyelvét.

Anyanyelv, környezeti nyelv vagy éppen idegen nyelv-e a kisebbségek nyelve a tanköteles nemzedék számára? A nyelvváltással egy időben megtörtént-e a nemzedék identitásváltása is? A magyarországi kisebbségi iskolák elhúzódó funkcionális válságának kezelésében igen fontos a kisebbségi nyelv státuszának és pozíciójának korrekt tisztázása az oktatási folyamatban.

A magyarországi kisebbségi közösségek hiteles (ön)meghatározása és az etnikai azonosságtudat megőrzése, fejlesztése, valamint a közösségek szempontjából nélkülözhetetlen identitásépítés szempontjából a következő években, évtizedekben az alábbi öt kérdésre feltétlenül választ kellene adniuk a kisebbségi közélet irányítóinak, értelmiségi csoportjainak és választott önkormányzati, egyesületi vezetőinek.

Maradhat-e a magyarországi élő kisebbségek egyéni önazonosságtudatának és csoportidentitásának centrális eleme az anyanyelv és anyanyelvi kultúra, ha a családi nyelvhasználatban, illetve a közösségen belüli kapcsolattartásban, az oktatásban és az önképzésben is egyre inkább háttérbe szorult? Ez a kérdés különösen a szomszédságban élő nemzetekhez is kötődő, azaz ebben az értelemben véve is nemzeti kisebbségek csoportjához tartozó, „öshonos” (német, szlovák, román, horvát, szerb, szlovén, ukrán, ruszin) közösségek számára lehet fon-

magyarországi nemzetiségi iskolákban? Budapest, 2003. 69–94; Uő.: Imre Anna: A nyelv(ek) szerepe a nemzetiségi szülők iskolával szembeni elvárásaiban. In: Sisák Gábor (szerk.): Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. Budapest, 2001. 329–340; A családok, vegyes házasságok nyelvi adatait ld. A nemzetiségek életkörülményei. Budapest, 1995.

tos. Az erős anyanemzeti kötődéseit a nyelvváltásban és az anyaországgal történő rokoni-nyelvi kapcsolatokban egyaránt érvényesítő, történetileg a „bevándorolt” kisebbségi típushoz tartozó lengyel, görög, bolgár közösségek számára ugyancsak nem lehet közömbös, hogy identitás- és közösségépítésük a fiatalabb nemzedékek körében milyen akadályokba ütközik.

Egyrészt azért, mert a határok átjárhatóságával, a nyelvek, kultúrák értékeinek egyre könnyebb elektronikus (digitális, illetve internetalapú) elérhetőségével részben jelentőségüket veszítik a távolságok, csökkennek az intézményi, pénzügyi akadályok, amelyek – a hiányzó jogi, politikai, strukturális és nyelvkörnyezeti feltételek mellett – az anyanyelv egyre ritkább használatát, a nyelvváltást, az anyanyelvi kultúrában való tájékozódás hiányát kiváltották és tartósították. Ma, s még inkább a következő években, még a jól és racionálisan működő kisebbségi önkormányzatok számára sem elérhetetlen a teleház-típusú elektronikus anyanyelvi kulturális központ kialakítása. Az ilyen internetalapozású számítógépes központok egészen új, a háztartásokig eljuttatható lehetőségeket biztosíthatnak a német, horvát, szlovák vagy éppen görög, bolgár és lengyel nyelvvel és kultúrával (sajtóval, művészettel, tudománnyal stb.) való folyamatos kapcsolattartásra. Természetesen ez a fajta virtuális nemzeti kapcsolatrendszer nem pótolhatja sem a többi hiányzó kisebbségi intézményt, sem az anyanyelvi környezetet, sem pedig a családon belüli nyelvváltást, illetve az anyanyelv és az anyanyelvi kultúra iránti érdeklődést. Csakis ezeknek a tényezőknek a kölcsönhatásában válhat az új elektronikus kapcsolattartás az identitásépítés alapeszközzé.

A magyarországi kormányzati és önkormányzati kisebbségpolitika kapcsolata 1994 óta nem tudta kialakítani azt az „állandó értekezleti” fórumát, érdekegyeztető mechanizmusát, amelyben az 1993. évi LVII. kisebbségi törvény nyomán létrejött magyarországi kisebbségi önkormányzatok az igazán hatékony és mindenki által elfogadott közösségépítés, illetve közösségi érdekvédelem kulcsfontosságú intézményeiként léphetnének fel. Ezeknek a szerepköröknek a tisztázása nélkül ugyanis mind a parlamenti képviselő egyre kínosabbá váló, kölcsönösen meddő – ráadásul a kisebbségi csoportok közötti érdekegyeztetést

5. A magyarországi kisebbségek identitásáról

is nélkülöző – polémiáiban, mind pedig a kisebbségi és a választási törvény módosításában nem lehet igazán áttörést remélni, illetve önmagukban a módosítások sem feltétlenül jelentenek automatikusan jó irányban való elmozdulást.

Hiszen a kormány és az önkormányzatok közötti viszony korrekt szabályozásának, az állandó egyeztető fórumnak a hiányában nem csupán a kisebbségi önkormányzatok válhatnak rövidtávon zsákutcás intézményeké, hanem az egész magyarországi kisebbségpolitika is beleszorulhat a kisebbségi kérdések kezelésében a föltöttebb drága, ugyanakkor jórészt életidegen, a kettős identitás sajátos igényeivel vagy az asszimiláció, vagy éppen a radikális revitalizáció felől ütköző, örök elégedetlenséget sulykoló magatartásba.

A magyarországi kisebbségek helyzete önazonosságuk és önszervezettségük, az anyanemzeti támogatási formák megtartó ereje mellett elsősorban a magyarországi magyar többséggel való többscsatornás kapcsolatrendszeren, pontosabban szólva a magyar nemzeti közösséggel való viszony, kötődés további alakulásán áll vagy bukik. És itt most nem egyszerűen a jogintézményekre, kormányzati és alapítványi támogatások rendszerére, a törvénymódosításokra, a különböző nemzetközi ajánlások, kétoldalú szerződések teljesítésére gondolok, hanem magyar állampolgári nyelvi és nem magyar származási, kulturális kötődés sajátos kettőségére, amely a mai magyarországi kisebbségi közösségekhez tartozók döntő többségére jellemző.

A 2001. évi népszámlálási eredmények fontos, bár minden bizonyítással nem teljesen egyértelmű tájékoztatósi alapot nyújtottak abban a tekintetben, hogy a nem magyar nemzeti, etnikai nyelvi és kulturális kötődésekkel rendelkező magyar állampolgároknak mekkora hányada tekinti nem magyar anyanyelvűnek és nem magyar nemzetiségűnek, illetve közülük hányan kötődnek a magyar nyelvhez és kultúrához is. Kérdés, hogy mennyiben bizonyulnak tartósnak a kettős, illetve komplex identitásra épülő etnikai identitásszerkezetek.

A magyarországi kisebbségi identitásépítés szempontjából ez a kérdés a legeslegfontosabb: lehet-e a mostani, történetileg kialakult labilis, kiegyensúlyozatlan „kettős kötődést” tartós kisebbségi identitásbázisnak, identitáspolitikai modellnek tekinteni? Hiszen a két világhá-

ború között, majd a 20. század második felének pártállami évtizedeire, különösen a Kádár-korszak elejére jellemző tudatos asszimilációs törekvéseknek, illetve a kisebbségek esetében asszimilációs következményekkel járó belső társadalmi mobilitásnak, migrációs folyamatoknak köszönhetően a közösségek jórészt elveszítették a maguk hagyományos regionális, falusi bázisát, az anyanyelvjáráson alapuló lokális kulturális hátteret.

A kisebbségi közösségek 21. század eleji magyarországi kettős kötődését a kutatási eredmények szerint inkább a nem magyar származástudat, az elmúlt évtizedben újra felértékelődőben lévő családi és közösségi tradíciók a hordozói. A „honos” kategóriába sorolható magyarországi kisebbségek választott új nemzeti anyanyelvét (anyanemzeteik irodalmi nyelvét) sajnálatos módon még mindig csak az esetek kisebbségében sikerül olyan mértékben megtanítani, hogy az egyfajta kétnyelvű bázis megteremtésével is hozzájáruljon a kettős identitás stabilizálódásához. A teljes nyelvváltás és a nemzeti anyanyelv megtartása, illetve „újratanulása” jelzi a kisebbségi identitásépítés nyelvpolitikai alternatíváit.

Ma már a hazai kisebbségpolitika minden felelős tényezője érzékeli, hogy semmiképpen sem tekinthető pozitív modellnek az a gyakorlat, amely a nyelvváltási folyamatokat kívánja támogatni, felgyorsítani. Mint ahogy az sem tűnik járható útnak, hogy radikális beavatkozásokat támogatva, a jelenlegi nyelvi adottságokat figyelmen kívül hagyva a kisebbségi közösségek esetében az aktív nyelvismeret és nyelvhasználat váljon bármilyen formában is a közösséghez tartozás egyedüli kritériumává.

A rövid 20. század történelmi folyamatai – az egyetemes magyar nemzeti közösségre gyakorolt hatásukat, következményeiket tekintve – ezeregyszáz éves európai jelenlétünknek leginkább a 16–17. századi eseményeivel, jelenségeivel állíthatóak párhuzamba. A 20. század végén a világ 14–14,5 milliónyi magyarsága három, egymástól államjogi, társadalomlélektani, kulturális stb. szempontból alapvetően eltérő léthelyzetben él: a nemzetközösség 70 százaléka a magyar államon belül maradt, 22 százaléka annak határain túlra került és kisebbségi pozíciókban szerveződött magyar nemzeti közösségekké. A fennmaradó 8 százalékot a Kárpát-medencei magyarság 20. századi kivándorlási és menekülthullámai nyomán kialakult nyugat-európai és tengerentúli magyar diaszpórák alkotják.

Természetesen a mai magyar nemzetközösség három legfőbb létformáján belül további kritériumok alapján sok más csoportos léthelyzet és összetett identitásforma is elkülöníthető. Ilyen például a magyarországi csoporton belül a nem magyar származásúak, s magukat ezért nagyon gyakran kettős kötődésűnek tekintő csoportok (pl. a magyar cigányok vagy cigány magyarok) vagy az elmúlt két évtizedben a szomszéd országokból áttelepült magyarok jóval lazább szerveződésű erdélyi, vajdasági, kárpátaljai csoportjai. A kisebbségi magyar közösségeken belül a kompakt tömbben lakó regionális csoportoknak vagy a legalább a lakóhelyükön többséget alkotó magyaroknak a helyzete (tíz évvel ezelőtt még több mint 1400 magyar többségű település volt található a Magyarországgal szomszédos országokban) jelentős mértékben különbözik a nyelvszigeteken, illetve a lakóhelyükön is kisebbségben élőkétől.¹

¹ Az 1989–2002. között lebonyolított népszámlások adatai, valamint becslő adatok alapján a világban élő magyarság számáról készített elemzések közül lásd Gyurgyík László – Sebők László: Népszámlálási körkép, i. m.; Szabó A. Ferenc: Egymilliónál kevesebben, i. m.; Kocsis Károly–Kocsisné Hodosi Eszter: Magyarok a határainkon túl, i. m.; Uő: Ethnic Geography, i. m. 15–37. Keményfi Róbert: Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban (= Folklor és Etnográfia 84.) KLTE, Debrecen 1994; Uő: A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése. (= Gömör néprajza L.) Debrecen 1998. A székelyföldi megyék

A legnehezebb a nagyvárosi és egyéb szórványok magyarságának a helyzete, de éppen ezért különösen fontos a velük való folyamatos kapcsolattartás. A fenti csoportok egymás közötti viszonyának, kapcsolatrendszerének alakulásában a történeti magyar állam 1918-ban bekövetkezett összeomlása óta olyan mélyreható változások zajlottak le, amelyek immár a teljes nemzeti közösség kohézióját, működésének módját, az összmagyarsághoz, Magyarországhoz, a szülőföldhöz való tartozás funkcióját is meghatározzák.

Önmagában már ez is indokolttá teszi, hogy ezeket a változásokat mielőbb meg kellene próbálni a magyar nemzet 21. század eleji meghatározásában, definíciójában is megjeleníteni, rögzíteni. Hiszen nem egyszerűen csak a magyarság földrajzi szétszóródásáról, a nyugati diaszpóráról, illetve a kelet-közép-európai régió (Csehországgal együtt) nyolc államának fennhatósága alatt élő magyar közösségek kisebbségi léthelyzetéről van szó.

A 20. századi határváltozások, migrációs, asszimilációs, urbanizációs, tulajdonjogi, foglalkozásszerkezeti, mentalitásbeli stb. változások a magyar nemzeti közösség legmélyebb közösségi identitásstruktúráit sem hagyták érintetlenül, s ennek következtében az egyes nemzeti közösségek pozíciója más és más az összmagyarság összetett szerkezetén belül. A történelem kényszerítő ereje hatására megjelentek, s korszakonként megerősödtek, illetve meggyengültek a szétfejlő-

demográfiai viszonyairól *lásd* Dávid Gyula – Benda Gyula: A székelyek száma 1567–1992, Budapest 1998; Horváth Gyula (szerk.): Székelyföld (= A Kárpát-medence régiói 1.), Budapest – Pécs 2003. 117–131; A népszámlálási statisztikák demográfiai elemzése mellett rendkívül fontos a kisebb közösségek reális etnikai tér- és identitásstruktúráinak, az interetnikus viszonyoknak a feltárása. Erre vonatkozóan *lásd* Bakó Boglárka (szerk.): Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében, Budapest, 2003; Bíró A. Zoltán: A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról (A „hargitaiság” példáján), *Regio* (3) 1992. 4. 61–71; Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: Nemzetek egymás tükrében. A Kárpát-medence térségében élő nemzeti többségek és kisebbségek interetnikus viszonyai. Budapest, Balassi Kiadó 2003; Kozma István – Papp Richárd (szerk.): Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Budapest, 2003.

dési tendenciák. Mellettük az együvé tartozás, az etnikai (nyelvi, kulturális minták követésében, átörökítésében) és nemzeti (politikai magatartásban, döntésekben) integráció tudatosan vállalása is folyamatosan jelen volt a három különböző léthelyzetben élő magyar közösségek kapcsolatrendszerében.

Jórészt ez a tudatosság tette lehetővé, hogy a magyarság fel tudta dolgozni, helyére tudta rakni a 20. századi bipoláris világmodellt (gondoljunk a vasfüggöny kulturális, diplomáciai és valóságos fellazításában, lebontásában aktívan közreműködő magyar „emigráció” és a magyar diplomácia aktivitására), valamint a kelet-közép-európai kisállamiságot. A szétszórtságot kompenzáló többletenergiáival – a kelet-európai kommunizmus szabadsághiányos világának felszámolásában is jelentkező többletérdekltségének megfelelően – nem véletlenül tartozott valamennyi régióban a kezdeményezők közé.

Az egyetemes magyar nyelv- és kulturális nemzet minden elválasztó tényező ellenére ma is minden magyarul beszélő és minden magyar közösség számára megélhető nemzeti makrocsoport, azaz értékorientáló, vonatkoztatási és szolidaritási keretként működő nemzetközösség. A 20. század folyamán „tartósan rendezetlen” maradt magyar-magyar kapcsolatrendszer a 21. században alighanem csak akkor maradhat működőképes, ha a 20. században kialakult összetett szerkezetnek megfelelő nemzetfogalmat és nemzetpolitikát sikerül az európai fejlődés meghatározó progresszív áramlataival összhangban tartani.

Aligha véletlen, hogy az öndefiníciós igények 1989 után először a határon túli (külhoni) magyarság, elsősorban az erdélyi magyarok szellemi műhelyeiben jelentek meg, majd az 1990-es évek elején, közepén a Magyarok Világszövetségén belüli műhelymunkában, illetve a magyar politikai pártok programalkotó tevékenységében jelentek meg.²

² A kisebbségi léthelyzetben élő közösségek fogalmi megragadásának nehézségére a teljesség igénye nélkül lássunk néhány példát. A kisebbségi magyar közösségek szellemi műhelyeiben megfogalmazott öndefiníciós kísérletek eredményeként jelentek meg az 1990-es években a következő kifejezések: nemzeti kisebbség, nemzetrészt, nemzeti közösség, autonóm nemzeti közösség, romániai magyar nemzeti társadalom, társ-nemzet. A többségi nemzetek, illetve a szomszéd országok törvényhozásai által kodifi-

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz

Természetesen az ilyen definíciós kísérletre csakis sokféle (pl. társadalomtudományi, művészi, vallásfilozófiai, népismereti stb.) tudás alapján vállalkozhatna bárki is a siker reményében.

Az 1989–90. évi kelet-közép-európai rendszerváltozások után kialakult új helyzetben a magyar nemzetpolitika legmegnyugtatóbb felismerését, mindannyiunk közös nagy magyarságélményét alighanem abban jelölhettük meg, hogy az 1919–1989 között eltelt hét évtized – a hosszú veszteséglisták ellenére³ – nem sodorta el, hanem éppen el-

kált kifejezések is sokfélék: nemzeti kisebbség (Horvátország), nemzetiségi kisebbség (Románia, Szlovákia, Jugoszlávia, Ukrajna), nemzetiségi közösség (Szlovénia), népcsoport (Ausztria). A legújabb magyar irodalomban elkezdte térhódítását a valamenynyí etnikai kisebbségi csoport megjelölésére kiterjesztett diaszpóra kifejezés. Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy a kisebbségi magyar angol megfelelőjeként általánossá vált „az ethnic Hungarian” kifejezés, akkor megjósolhatóan még jó ideig nem lesz konszenzus a fogalomhasználatban. Bíró A. Zoltán: Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról, Csíkszereda, 1998; A kisebbségi magyarság társnemzeti státuszára vonatkozó irodalomból *lásd* pl. Duray Miklós: Önrendelkezési kísérleteink. Somorja 1999. Cs. Gyimesi Éva: Himnusz a kisebbséghez. In: Uő: Honvágy a hazában. Cikkek, tanulmányok, esszék. Budapest 1993. 269–272. Különösen tanulságos Veress Károly: Kisebbségilét-elemzés című vitaindítója Magyar Kisebbség, 1998. 2. 235–254; valamint az „Öndefiníciós kísérletek” címmel közölt vita (Bakk Miklós, Balázs Sándor, Boér Hunor, Lázár Imre, Mester Béla). Magyar Kisebbség 1998. 3–4. 3–40; Kurucz Gyula (szerk.): Nemzetstratégia a harmadik évezred küszöbén. H. n. 1996; Lőrincz Csaba – Németh Zsolt – Orbán Viktor – Rockenbauer Zoltán: Nemzetpolitika ’88–’98. Tanulmányok, publicisztikák, beszédek, interjúk. Budapest 1998; A diaszpóra fogalmának a régió kisebbségeire vonatkoztatott használatára *lásd* Sík Endre: Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): Diskurzusok a vándorlásról, Budapest, 2000, 157–184. A kelet-közép-európai nemzetek és kisebbségek csoportidentitásának nyelvi bázisáról, az anyanyelvi kultúra és oktatás jelentőségéről *lásd* Shöpfli György: A modern nemzet, i. m. 106–119.

³ A veszteségek közül a leggyakrabban az asszimiláció és a migráció okozta fogyást tematizálta a szakirodalom és a publicisztika. A nyolc évtizednyi kisebbségi létezés asszimilációs veszteségeinek lehetőség szerint pontos feltárásához lassan rendelkezésünkre állnak már a részmonográfiák. Közülük *lásd* pl. Varga E. Árpád: Fejezetek

lenkezőleg a politikai cselekvőképességét megőrizve a változások kezdeményezői közé emelte a trianoni határokon kívülre került magyarságot. Mint ahogy az is felemelő volt, hogy a nemzeti szolidaritás Pozsonytól Brassóig, Munkácsról Lendváig meglepően gyors reakciókra, közös cselekvésre ösztönözte a pártállami évtizedekben kollektív nemzeti amnézisre ítélt közösségeket.

A hárommillió Kárpát-medencei kisebbségi magyar személyi és közösségi identitását – a burgenlandiak, s részben a Mura-vidékiek kivételével – hét évtizeddel a történeti Magyarország felbomlását követően is az anyanyelv, a magyar műveltség és a magyar történeti, néprajzi tradíciók dominanciája, valamint az egyetemes magyarsághoz való tartozás tudata határozza meg. Különösen fontos az anyanyelvi pozícióit őrző magyar nyelvnek mint a legfontosabb nemzeti összetartó tényezőnek a szerepe. Ugyanakkor látni kell, hogy kisebbségi két-nyelvűség körülményei közt az anyanyelv önmagában az etnikai identitásnak fontos, de a kettős, komplex identitásformák kialakulását is elősegítő eleme.⁴

a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok. Budapest 1998; Popély Gyula: Népfogyatkozás. Budapest, 1991; Gyurgyík László: Magyar mérleg. Pozsony 1996. Mircsics Károly több tanulmánya közül *lásd pl.* A népszámlások és a vajdasági magyarok identitása, valamint A vajdasági magyarok politikai–demográfiai helyzete 1988–1992 között (in: Mircsics Károly: Kisebbségi sors. Tanulmányok. Újvidék 1993. 78–94; 95–104.), valamint Uő: Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről. Budapest 1996.; Bencze Lajos: Írott szóval a megmaradásért. A szlovéniai magyarság 70 éve. Győr–Lendva 1996. (2. bőv. kiad.) 33–39; Sebők László: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: Arday Lajos (szerk.): Fejezetek a horvátországi magyarok tükrében. Tanulmányok. (= Hungari extra Hungariam) Budapest 1994. 135–160; A migrációs folyamatokra vonatkozóan *lásd* Örkény Antal (szerk.): Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várankozások, Budapest, 2003.

⁴ Pete István: A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). In: Kiss Jenő – Szűcs László (szerk.): A magyar nyelv rétegződése, Akadémiai Kiadó, Budapest 1988. 779–789; Kontra Miklós (szerk.): Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarságkutató Intézet, Budapest 1991; Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Budapest 1998; Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.): Nyelv-

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz

A magyar anyanyelv minden jogfosztottsága, száműzöttsége, kiszorítottsága ellenére – a családon belüli nyelv-átörökítés révén, az oktatási intézmények államosításából, kétnyelvűsítéséből, zsákutcásításából fakadó akadályokat leküzdve – nemzedékről nemzedékre öröklődik és fejlődik. E tekintetben a magyar nyelv társadalmi presztízsének csökkenését mutatja az a tény, hogy az egyre gyakoribb kétnyelvű családok között igen csekély azok aránya, amelyek a gyermekek kiegyensúlyozott kétnyelvűségét tekintik kívánatos nyelvi modellnek.⁵

Jóllehet gyakoriak a lesújtó tapasztalatok a mai tanuló ifjúság történeti ismereteiről, a történeti emlékezetet vizsgáló szociológiai kutatások azt jelzik, hogy a kisebbségi magyarság körében a Trianon óta hiányzó intézményes nemzeti történelemoktatás nélkül sem szakadt meg a magyar történeti tradícióknak, a magyar nemzeti történeti emlékezetnek a folytonossága.⁶ Ebben kitüntetett szerepet játszottak egyházaink, ame-

mentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Budapest 1998. Ebből a kötetből külön ki szeretném emelni Lanstyák István: Diglosszia és kettősnyelvűség (125–143), Uő.: Kétnyelvűség és nemzeti nyelv. Néhány gondolat a standard nyelvsváltozatnak kétnyelvűségi helyzetben való elsajátításáról (166–182). A magyar nyelv központjai (326–344); Deme László: Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez (tekintettel a mai történelmi helyzetre) (357–367), Péntek János: Normagondok Erdélyben (1793–1993); Göncz Lajos: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban), Budapest–Újvidék 1999; Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika, i. m.

⁵ Különösen súlyos a helyzet Jugoszláviában és Szlovákiában, valamint valamennyi kisebbségi közösség esetében a nagyvárosokban, illetve a szóránnyhelyzetben. Erről lásd pl. Mircics Károly: Kétnyelvűség a vajdasági magyar családban. In: Uő.: Kis-Jugoszlávia, i. m. 146–153; Uő.: Várható hanyatlás a vajdasági magyar tannyelvű általános iskolai hálózatban. Magyar Kisebbség 1998. 3–4. 203–221; Lampl Zsuzsanna: Asszimilációs folyamatok – iskolaválasztás és anyanyelvhasználat. In: Uő.: A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról. 1999. 59–105. – Az erdélyi helyzetről lásd Péntek János: A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben. Budapest 1999.

⁶ Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Budapest 1999; Csepeli György: Etnocentrizmus a Kárpát-medencében. In: Uő.: A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002. 143–155.

lyek a legsötétebb években-évtizedekben is ébren tudták tartani nemzet és vallás, nyelv és hit együvé tartozásának tudatát. Szűz Mária magyarokat oltalmazó szerepe, a magyar szentek hagyománya a katolikusok számára, a magyar reformáció nemzetépítő tradíciói és szerepvállalása a protestánsok számára jelentett mindenkor biztos háttérpályát.⁷

Természetesen a Magyarországgal szomszédos hét országban élő magyar kisebbségek a többségi nemzetekkel és a többi kisebbségi csoporttal együtt élve nem zárkózhattak el teljesen az asszimilációs és akkulturációs folyamatok – s az azok következményeiként, kísérő jelenségeiként értelmezhető kétnyelvűség-jelenségek, összetett identitásformák – elől.⁸

⁷ A kisebbségi magyar egyházaknak a pártállami évtizedekben betöltött szerepéről lásd András Károly: Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében, Regio 1991. 3. 13–37; Lestyán Ferenc: Az erdélyi római katolikus püspökség a kommunista rendszer első éve alatt. Uo. 118–130; Egyházak kisebbségben (körkérdés, interjú). Uo. 140–165.

⁸ A „nyelv- és beszélőközösség”, az „egyéni”, „társadalmi” és „közösségi” kétnyelvűség fogalmait, továbbá a kétnyelvű nyelvhasználat sajátosságait, a nyelvmegtartás és nyelvcseré folyamatait a legújabb nemzetközi szakirodalom alapján tárgyalja Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999) című összefoglaló munkája. A kisebbségi magyar közösségek nyelvhasználatát elemző munkálatok és a nemzetközi bilingvizmus-irodalom alapján készült elméleti összegzések nyomán kedvezőnek tűnik a helyzet a magyar „nemzeti nyelv” kritériumainak, szerepének tisztázására. Bartha Csilla hivatkozik a Ralph Fasold által kidolgozott kritériumegyüttesre, amely csak részben vonatkoztatható a magyar nyelvi közösség részéről nemzeti nyelvként értékelt magyar nyelvre. Vö. Bartha Cs: i. m. 53–54. – Jóllehet a nyelvészek, nyelvészociológusok közt az 1990-es években ádag vita bontakozott ki a magyar nyelv többközpontúságáról, abban láthatóan mindenki egyetért, hogy a helyi hagyományokat, a kontaktusváltozatoknak a mindennapi kommunikációban nélkülözhetetlen elemeit valamilyen módon figyelembe kell venni s be kell emelni a „legitim” magyar változatok sorába ahhoz, hogy a kisebbségi magyar közösségek nyelvhasználati sajátosságai ne stigmatizálódjanak, s ne csökkenjen a magyarul beszélők közösségében a magyar nyelv társadalmi presztízse. A magunk részéről a legrövidebben Tolcsvay Nagy Gábor által megfogalmazott álláspontot tartjuk az arany középútnak: „Összefoglalásul: a határon túli magyarság régiókénti nyelvi tudatát saját hagyományai alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem je-

A kisebbségi magyar közösségek csoporttudatában a 20. század végére ezeknek a folyamatoknak és jelenségeknek a lenyomata jelenti az egyetemes magyarságon belüli legerősebb megkülönböztető csoportjegyeket. A hárommillió kétnyelvű kisebbségi magyar a másod-, illetve környezeti nyelvként elsajátított többségi nyelv birtokában kommunikációs, társadalmi szituációktól, illetve élethelyzetektől függően a megfelelő vagy éppen kötelező funkcióiban egyre gyakrabban a többségi nyelvet használja anyanyelve helyett.

A kiegyensúlyozatlan, egyirányú, az igazodás kényszere és vágya által motivált ösztönös kétnyelvűség gyakorlata, valamint a többségi hatalom által is szorgalmazott nyelvi egyenlőtlenség százezrek esetében befejezett ténnyé tette a nyelv- és identitásváltást. Több százezren lehetnek azok, akik magyarul jól-rosszul még beszélnek, de már a többség nyelvét tekintik anyanyelvüknek; iskolai ismereteiknek, egyes házasságokban átörökített nem magyar érzelm- és gondolatviláguknak köszönhetően azonosságtudatukban legfeljebb a származástudat szintjén képesek vállalni a magyarsághoz való (eredeti, egykori) kötődésüket.

A kisebbségi jogok kiindulópontja nem véletlenül a szabad identitásválasztásnak, illetve az identitásvállalás szabadságának a joga.⁹ Ennek az alapját a közösség nevének, jellegének szabad önmeghatározása, a csoport öndefiníciós joga jelenti. Ahol már ezek az alapjogok is sérülnek, igen nehezen képzelhető el, hogy a kisebbségi joggyakorlat-

lenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot. Nem más ez, mint a Kazinczytól eszményített *különbözőség egysége* (kiemelés eredetiben – Sz. L.), mely szilárdabb lehet a monolitikus tömbnél (mert több lábon áll), s mely magyarságában azonos, értékeiben, öntudatában plurális.” Tolcsvay Nagy Gábor: A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. In: Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.): Nyelvmentés, i. m. 22.

⁹ „Az identitás megválasztása és kinyilvánítása az egyén által csak közösségben nyer értelmet, s ez egy (vagy több) adott közösséghez való önkéntes kötődést is kifejezhet. Az önazonossághoz való jog elvitatása és korlátozása az egyén szabadságának korlátozása, s ezen keresztül szükségképpen a csoport, a közösség szabadságának korlátozása is.” Bíró Gáspár: Az identitásválasztás szabadsága, Budapest 1995. 190.

ban optimálisnak tekinthető disztributív (jogokban osztozkodó) modell érvényesülhessen. A magyarországi kisebbségi önkormányzati modellek disztributív alapvetése sajnálatos módon elárvult példa maradt az elmúlt évtizedben.¹⁰ A hozzá legközelebb álló horvátországi és szlovéniai gyakorlatban részben az iskolák identitástorzító, egyirányú kétnyelvűsége, részben a háború utáni helyzet okozta nehéz újramezklés jelent komoly gondokat. Az osztrák kisebbségi joggyakorlatot mint koncesszív (a kisebbségi jogokat engedmények formájában fokozatosan kiterjesztő) modellt értékelhetjük. Igaz, az ország korábbi bevándorlást befogadó magatartásának változásával a jogkiterjesztő gyakorlat lehetőségei a következő években beszűkülhetnek.¹¹

A szlovákiai, romániai és ukránai kisebbségi jogi gyakorlat sajátos keveréke a koncesszív és restriktív (jogokat megvonó) modellnek: ez részben az egymástól pártpolitikai bázisukban és kisebbségpolitikai alapelveikben különböző kormányok váltakozásával, részben az európai kisebbségvédelmi előírások súlyának, pozícióértékének ingadozásával magyarázható. Az említett három ország egyikében sem sikerült megnyugtató módon rendszerbe foglalni a kisebbségi jogintézményeket, nem is beszélve a kisebbségi közösségek csoportidentitása szempontjából nélkülözhetetlen kulturális, politikai intézményhálózat kialakításáról és állam részéről történő paritásos támogatásáról.¹²

¹⁰ A magyarországi kisebbségi önkormányzati modell első négyéves ciklusának kritikai elemzésére lásd Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona (szerk.): Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon. Budapest, 1999.

¹¹ Glatz Ferenc: A kisebbségi kérdés, i. m.; Bruner, Georg: Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Közép-Európában, Budapest, 1995; Kranz, Jerzy (ed.): Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989. Warszawa, 1998; Majtényi Balázs – Vizi Balázs: A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai. Dokumentumgyűjtemény. Budapest, 2003.

¹² A mečiari Szlovákia gyakorlatáról lásd pl. Duray Miklós: Az etnokratikus nemzetállam és demokratikus ellenszere. In: Uő: Önrendelkezési kísérleteink, i. m. 257–297; Csáky Pál: Magyarok Szlovákiában. Pozsony–Bratislava 1997; A jugoszláviai helyzetről lásd Mirnics Károly fentebb idézett írásai. Romániára vonatkozóan pedig Egyed Péter: A romániai magyar nemzetiség kulturális jelene. In: Uő: A jelenlétéről. Kolozsvár, 1997. 201–229.

Jelenleg a leginkább képlékeny joggyakorlat Szerbiában, azaz a maradék Jugoszláviában figyelhető meg. A darabjaira hullott Jugoszlávia azonos nevű utódállamában a maradék kisebbségek könnyen az egész jugoszláv katasztrófa bűnbakjaivá válhattak volna, s ebben az esetben az amúgy is megosztott ellenzéki erők sem mertek volna európai típusú kisebbségpolitikával kísérletezni. Mindazonáltal a vajdasági magyaroknak elvitathatatlan érdemeik vannak a hármasszervezés – a kulturális, helyi és regionális – kisebbségi autonómia eszményének kidolgozásában, politikai megjelenítésében. Az új század legelső éveiben átmenetileg szerencsésen alakuló körülmények közt, az Egyesült Államok és az Európai Unió kilátásába helyezett támogatása mellett pozitív irányt vettek a jugoszláviai kisebbségpolitikai, kisebbségi jogi fejlemények, az elfogadott törvények elvben lehetővé teszik az autonómiaprogram elemeinek fokozatos megvalósítását.¹³

Kétségtelen, hogy a legnagyobb csalódásokat, a legtöbb illúzióvesztést a négy legnagyobb (a romániai, szlovákiai, vajdasági és kárpátal-

¹³ A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének 1992. április 25-i magyarkanizsai közgyűlésén fogadták el a „Magyar autonómia. A VMDK állásfoglalása az önkormányzatról” című dokumentumot, amely „Szakértői tervezet. A VMDK közgyűlésének dokumentuma” megjelöléssel külön füzetben is megjelent. A vajdasági magyar autonómiatervezetek sorsára, történetére vonatkozóan lásd pl. Mirmics Károly: A vajdasági magyarok politikai önszerveződése és a magyar politikai pártok egymás közötti harca a VMDK megalakulásától 1996-ig. *Regio* 1999. 2. 117–156; A Milošević-rendszer megdöntését követően megváltozott helyzetben a szerbiai parlament elfogadta a vajdasági autonóm hatáskörök egy részének visszaszolgáltatásáról szóló törvénycsomagot, az úgynevezett omnibusztörvényt. A jugoszláviai parlamentben pedig meghozták a 2002 márciusától érvényes kisebbségügyi törvényt, amely megteremtette a feltételeit a kisebbségek perszonális autonómiájának és az azokat irányító nemzeti tanácsok létrehozásának. Emellett 2003-ban szerb–magyar kisebbségvédelmi megállapodást írtak alá. A szerbia–montenegrói alkotmányos alapokmány pedig a kisebbségi törvény több rendelkezését is alkotmányszintre emelte. A vajdasági magyarság képviselőit a közösséget megosztó belső viták kíséretében 2002. szeptember 21-én létrejött vajdasági Magyar Nemzeti Tanács látja el. Lásd ifj. Korhecz Tamás: A kisebbségi önkormányzatok megválasztásának szabályai a magyar, a szlovén és a jugoszláv közjogban, *Kisebbségkutatás* (11.) 2002. 4. 945–948.

jai) kisebbségi magyar közösség által kidolgozott és követelt önkormányzati modell többségi elutasítása, elsikkasztása okozta. Nem vitás, hogy a kelet-közép-európai államok integrációs folyamatban való előrehaladásának egyik legnagyobb akadály az „etnokratikus nemzetállam” (Duray Miklós által is használt kifejezés) önkormányzat-ellenessége. Ebben a kérdésben a kisebbségi közösségek a nyugat-európai gyakorlat elemeinek – az ottani integrációs folyamat szükségszerű kísérőjelenségeként megerősödött devolúció (az állami jogkörök decentralizációja, a szubszidiaritás alapján lezajló regionalizálódás) Kelet-Közép-Európában is hasznosítható tapasztalatainak – mielőbbi átvételében, alkalmazásában érdekeltek. Ezzel együtt igen valószínű, hogy a kelet-közép-európai heterogén nacionalista erőknek akár hosszabb időn keresztül is sikerül fenntartaniuk a nemzetállami etnokratikus kormányzati modelleket, ami a térség irracionális etnikai konfliktusainak megismétlődését sem teszi teljesen kizárhatóvá.

Mint ahogy nem lehet teljesen kizárni az olyan fordulatot sem, hogy az 1990-es évtized balkáni háborúinak negatív tapasztalatai, valamint a sok tekintetben ígéretesnek, bár nem teljesen kockázatmentesnek tűnő pozitív magyarországi kisebbségi önkormányzati kísérletek elvezethetik az Európai Unió és a NATO döntéshozóit oda, hogy akár viszonylag rövid időn belül felülvizsgálják korábbi tartózkodó, sőt elutasító álláspontjukat a kisebbségi önkormányzati modellek funkcióját, hasznát illetően.

A magyar nemzetpolitikában, s ezzel együtt a magukat politikailag, kulturálisan, s részben gazdaságilag is megszervező magyar kisebbségek helyzetében a legnagyobb változást két területen lehet megragadni: egyrészt abban, hogy a kisebbségi magyar pártok részt vállaltak az egyes országok kormányzati hatalomgyakorlásában, másrészt a magyar–magyar kapcsolatrendszer intézményesülésében.

A mindenki előtt nyilvánvaló hátrányok (pl. a kormányzati felelősséggel együtt járó fokozott kompromisszumkészség, a belpolitikai szembenállásokban a gyakran szószegőnek bizonyuló koalíciós partnerekkel, a nemzetközi politikában pedig a saját kormány kisebbségpolitikai hibáival szemben is elvárható lojalitás kelepceje stb.) mellett érdemes megemlíteni a kormányzati szerepvállalás két-három fontos hozadékát is.

1. Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz

A kormányzati szerepvállalással legalább átmeneti időre biztosítani lehet a demokratikus többségi pártok kormányképességét, s ezáltal – amellet, hogy a magyarellenés főbiákat gyöngítheti, az együttműködési hajlandóságot pedig erősítheti az ilyen szerep – a saját közösség átmeneti lélegzetvételhez juthat a korábbi és a megjósolható következő defenzív periódusok között. A kormányzati felelősséget vállaló magyar közösségek esetében a nemzetközi közvélemény is igazolva láthatja a maguk igazáért küzdő magyar kisebbségek nyolcvan éve erőszakmentes önvédelmének jogszerűségét és a többségi magatartás hiányosságait.

A kormányzati szerepvállalás – kivált, ha annak hozadéka a mértéktartó várakozásoktól is jócskán elmarad – felerősítheti a kisebbségi közösség politikai érdekképviselésén belüli ideológiai, személyi, történeti stb. törésvonalakat, ellentéteket. Ez különösen a kisebbségi egypártrendszer körülményei között okozhat komoly megrázkódtatásokat, amint azt az RMDSZ vezetésén belüli viták erősen sarkított érvelései is jelezték.¹⁴

A másik nagy változás a magyar kisebbségek politikai helyzetében és jogállásában a magyar–magyar kapcsolatrendszer szemünk előtt történő minőségi átalakításában ragadható meg. A védtelen védhatalomként évtizedeken keresztül az események követésére, passzív tudomásul vételére kárhóztatott Magyarország helyén 1989 után a trianoni határokon túlra került magyar közösségeket támogató, jogaikért kiálló, az egyetemes magyar kulturális nemzeti közösséget – a 20. század végi európai realitásokkal összhangban – tiszta, az európai külkapcsolatoknak megfelelő szabályok alapján revitalizálni, reintegrálni kívánó tudatos magyarországi és összmagyar nemzetpolitika körvonalai kezdtek kibontakozni.

¹⁴ Az RMDSZ kormányzati szerepvállalásának végletesen eltérő megítélésére lásd pl. a Magyar Kisebbség 1998. 1. számában Toró T. Tibor által készített vitaindító nyomán „A kormányzás dilemmái” fejezetcím alatt közölt tanulmányokat, amelyeknek szerzői: Balázs Sándor, Bodó Barna, Borbély Imre és Borbély Zsolt Attila, Csapó I. József, Dáné Tibor, Kántor Zoltán, Niculescu Antal, Somai József, Szatmári Tibor, Szócs Géza és Tóth István. Magyar Kisebbség, 1998. 2. 3–141.

Ennek a politikának az lehet a célja, hogy a magyarországi és a Magyarországgal szomszédos hét országban élő magyar nemzeti közösségekből – a magyar nyelv, a kultúra egységét, a kelet-közép- és délkelet-európai regionális gazdasági és politikai együttműködés szomszéd nemzetekével egybeeső érdekeit szem előtt tartva – új típusú nemzeti közösség, nemzetközösség alakuljon ki. Az egymás közötti viszonyokat szabályozott formákba, két- és sokoldalú szerződésekbe öntő, szövetségi, föderatív típusú, a határokat egyszerre tiszteletben tartó és azokon átnyúló nemzetközösségen belül Magyarország feladata a szükséges regionális és külpolitikai feltételek megteremtése, a kisebbségi csoportok közösséggé szerveződésének hathatós támogatása, önkormányzati státuszuk megszerzésében és kiépítésében a megfelelő nemzetközi feltételrendszer biztosítása. A kisebbségi csoportoknak elsősorban országaikban kell olyan többségi stratégiai partnereket keresniük, akik közösségé válásukat, közösségi jogaikat, önkormányzati törekvéseik jogosságát elismerik, és a testre szabott kisebbségi autonómiaformák létrehozását támogatják.

A Magyar Állandó Értekezlet létrehívása, működése, a határokon átnyúló kapcsolatépítés, kapcsolattartás gyors ütemű intézményesülése, az eurorégiós kezdeményezések áttörése a kelet-közép-európai térségen belül máris olyan integratív funkciókat tölt be, ami elősegítheti az eddig jószerivel csupán a nemzeti szolidaritáson és kormányzati rögtönzéseken alapuló magyar kül- és nemzetpolitikai célok optimális összehangolását. A kontinentális, regionális és nemzeti integrációs folyamatok egymást segítő felhajtóereje az egzisztenciális gondokkal viaskodó választói milliók számára ma még meglehetősen gyenge vonzerőt jelent tájainkon. Ráadásul az Európai Unió kiterjesztésének szakaszoló, zsilipező modelljében előre megjósolhatóan a következő évtizedekben igen erőteljes ellenmozgások és érdekütközések kiváltó oka lesz majd.

Magyarország és a kisebbségi magyar közösségek helyzete e tekintetben némiképp egyszerűbb. Az integráció előnyei mindenki számára kézenfekvőnek látszanak: az eddiginél sokkal magától értetődőbb módon megélhető, egymást kölcsönösen gazdagító nemzetközösség megszabadulhat a kisebbségi léthelyzet kényszerű korlátaival. A magyar

nemzeti közösségekhez tartozó polgárok (a kritériumok és az igazolás módozatai körül ugyan hatalmas viták várhatóak, de nagyvonalú szabályozással eleve ki lehet zárni bármifajta diszkriminációt) a státustörvény elfogadása, fejlesztése révén minden bizonnyal egyfajta korlátozott érvényű „külhoni magyar (állam)polgárság” intézményén keresztül kapcsolódhatnak a magyar nemzetközösségbe.¹⁵

A szerződéses, illetve szövetségi (föderatív tartalmú) magyar nemzetfogalom¹⁶ – mint a nemzetállami realitásokkal, határokkal számoló, a kisebbségi magyar közösségek állampolgári és nemzeti identitásának kettősségében fontos kohéziós tényezőt feltételező értelmezési és nemzetépítési keret – a térség többi nemzete számára is elfogadható, mi több, konkrét politikai és gazdasági hasznot hajtó megoldást kínálhat. Mégpedig mind a trianoni, mind pedig a szovjet világ egymás el-

¹⁵ A Magyar Kisebbség 1999. 1. és 2–3. számában közreadott „A kettős állampolgárságról” című vita (a vitaindító Tamás Sándor „Pro és contra a kettős állampolgárságról” című írása volt, a vita résztvevői: Benyhe István, Borbély Imre, Csapó I. József, Harrach Gábor, Pataki Gábor Zsolt és Varga Attila). Különösen a Borbély Imre által leírt „külhoni magyar állampolgárság” megoldása látszik járhatónak, amely komoly jogosítványokat és megfelelő hozzájárulás esetén jelentős preferenciákat (magyar útlevel, munkavállalási, oktatási kedvezmények stb.) jelenthetne az igénylők számára, de nem tenné automatikusan lehetővé a végleges magyarországi letelepedést. A Borbély Imre-féle elképzelésben az aktív és a passzív választójog különválasztása látszik a legproblematisabb elemnek. Borbély Imre: Pro vagy kontra. A magyar állampolgárság alanyi jogának kiterjesztése minden magyarra. Uo. 19.

¹⁶ A magyar nemzetközösséghez mint a magyar nyelvű és kultúrájú személyek egyeteméhez a magyar állampolgárságú magyarok mint közösség, a Magyarország határain kívül élő magyarok pedig részben a külhoni állampolgárság intézményével, részben közösségként a magyarországiakhoz hasonló automatizmussal is csatlakozhatnának. A „szerződéses” alapokon nyugvó nemzetközösség szabályainak kialakítása a Magyar Állandó Értekezlet feladata lehet, amely a magyar közösségek választott, legitim képviselői részére a legfontosabb érdekegyeztető intézménnyé kell, hogy váljék. Vö. Kántor Zoltán: A státustörvény, i. m.; Bakk Miklós – Bodó Barna: Státusdiskurzus, i. m.; Duray Miklós: Önrendelkezési kísérleteink, i. m. 379–390; Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolat-története. Pozsony, 2004.

len kijátszott és megosztott kisállami nyomorúságának meghaladásában, mind pedig a valóságos politikai, gazdasági és szellemi együttműködést gátló nemzetállami görcsök, főbiák fokozatos feloldásában, illetve felszámolásában. A kisebbségi magyar nemzeti közösségek a magyar nemzetközösségen belül több ok miatt sem ugyanazt a pozíciót töltik majd be, mint nyolcvan évvel ezelőtt, a történeti magyar államról történt leválasztásukkor.

A rövid 20. század nem csupán a magyarság környezetét, hanem magát a magyarságot, annak csoportszerkezetét, mentális struktúráját is átalakította. A kisebbségi magyar közösségek a történeti kényszerből erényt kovácsoló önszerveződésük eredményei, a többi magyar közösségtől megkülönböztető nyelvi, kulturális adottságaik, készségeik, képzettségük, s természetesen a szomszédos nemzetekkel való permanens kapcsolataik miatt nyilvánvalóan a magyar nemzetközösségen belül is megőrizhetnék immár tudatos közösségként kifejlesztett sajátosságait, külön pozícióikat, külön státuszukat.

Természetesen, a 20. század végi, 21. század eleji generációknak tudniuk kell, hogy a racionális fejlődés vágyképei Kelet-Közép-Európában rövid távon mindig utópiának bizonyulnak. A balkáni háborúk tér- és időbeli közelsége, irracionális fejleményei, az összeurópai kulturális és védelmi identitás ma még nagyon is valós korlátai, a térség több országában fenyegető negatív belpolitikai, gazdaságpolitikai fordulatok egyaránt arra intenek, figyelmeztetnek, hogy a magyar kül- és nemzetpolitikának a 21. században is ragaszkodnia kell az erőszakmentesség alapelveihez. Az erdélyi magyar nemzeti közösség 1989 decemberében Temesvárott felmutatott és Erdély-, Románia-szerte bizonyított szabadságvágya, elszántsága, forradalma mindazonáltal olyan erkölcsi és politikai tőke, amelyet könnyebb és nehezebb időszakokban egyaránt tudnunk kell okosan felhasználni és gyarapítani.

A szomszédos államokban élő magyarokról az országgyűlés által elfogadott 2001. évi LXXII. számú törvény preambulumban megjelölt célok közül az alábbiakban a törvény létezésének első két évében legtöbbet vitatott identitáspolitikai elemekkel, azok közül is a kisebbségi magyar közösségek és a közösségekhez tartozók nemzeti identitását támogató kedvezmények kérdésével szeretnénk foglalkozni. Az eddigi elemzések igen sok aspektusára kitértek már: a törvény keletkezés-története, magyarországi belpolitikai, szomszédság- és külpolitikai összefüggései mellett az egyik központi kérdés mindvégig az uniós bővítéssel új kontextusba kerülő magyar–magyar kapcsolatok alakulása, a Magyarország és a szomszédos országokban élő kisebbségi magyarok közötti viszonyoknak a törvényben rögzített helyzete maradt.

Ebben a kontextusban többször előkerült a ma még mozdulatlanul látszó nemzetállami szerkezetű Európa szuverenitásfogalma, a törvénynek különösen Szlovákia részéről kifogásolt területen kívüli hatálya és diszkriminációs következményei kapcsán. Ugyanakkor a kritikai elemzések nagy súlyt helyeztek a poszt nacionális nemzetfogalom kérdéskörére is: mennyire szükséges a 20. századi kelet-közép-európai nemzetfogalom, s azon belül is a politikai és a kulturális nemzet kategóriáinak az átalakulása, mennyiben befolyásolják majd ezeknek a politikai és etnikai kollektív entitásoknak és identitásoknak a létezését, hatását a regionális, lokális, illetve az uniós és globális identitáspolitikai kihívások, a nemzetállami szuverenitások megkerülhetetlennek tűnő átrendeződése.

Az alábbiakban a kelet-közép-európai etnikai–nemzeti közösség-szerveződés többségi és kisebbségi viszonyainak belső, az integrációs folyamattal párhuzamos átalakulása és annak lehetséges identitáspolitikai következményei szempontjából igyekszünk a kedvezménytörvényt és a törvény alkalmazását, valamint a törvény módosítását alapvetően befolyásoló politikai viták egy-két elemét megvilágítani.

A törvényt tanulmányunkban – a jogszabály leglényegibb hozadéka, az igazolvánnyal rendelkezők által igénybe vehető kedvezmények miatt egyre általánosabbá váló megnevezésével – kedvezménytörvénynek nevezzük. Abban az elemzők és a politikusok nagyobbik része egyetérteni látszik, hogy a kedvezménytörvény a rendszerváltás

2. A magyar kedvezménytörvény identitáspolitikai céljai

utáni évtized nemzetstratégiai diskurzusának, nemzetpolitikai cselekvési tervének terméke, s mint ilyen, az egymást követő kormányok határon túli magyar kisebbségekkel kapcsolatos politikai törekvéseinek egyfajta összegzése.

Ennek a diskurzusnak egyik legfontosabb kulcsfogalma a nemzetpolitika kifejezés volt. A magyar politikai, politológiai közbeszédben az 1990-es évtizedben az egyetemes magyar nyelvi és kulturális közösséggel kapcsolatosan – Csoóri Sándor, Molnár Gusztáv, Duray Miklós tanulmányai nyomán – ismételten meghonosodott fogalom többjelentésű és ezért sokféle interpretáció, ambíció gyűjtőfogalmává vált. Az 1960–1980-as évtizedek magyar nemzetvitáinak emlékeit, tanulságait és az 1989 utáni időszak lehetőségeit, vágyait, reális és utópisztikus törekvéseit, regionális és geopolitikai kontextusba ágyazott elképzeléseket, prognózisokat egyaránt magában foglaló nemzetpolitikai koncepciók talaján gyakorlatorientált, válságkezelésre és fejlesztési programok beindítására egyaránt alkalmas cselekvési programok körvonalazódtak.

A legtágabban értelmezett magyar nemzeti közösség kohézióját biztosítani hivatott identitáspolitikai célok, eszközök, tervek, programok gyűjtőfogalmaként a nemzetpolitika a kisebbségpolitikai, kisebbségi jogi alapozású magyarságpolitika alternatívájává kezdett válni. A 20. század utolsó éveiben különösen Duray Miklós szorgalmazta a Kárpát-medencei magyarság politikai reintegrációjaként értelmezett „nemzetpolitikai paradigmaváltást”. A szlovákiai magyar politikus a kisebbségi magyar közösségek rendezetlen, illetve korlátozott jogállásával, korlátozott nemzetközi jelenlétével érvelt akkor, amikor Magyarország védhatalmi szerepvállalását és Magyarország alkotmányos rendjének a NATO- és az EU-tagság előtti átalakítását, a kisebbségi magyarok magyarországi egyenjogúsítását és ezek révén a Kárpát-medencei magyar közösségek egyfajta politikai reintegrációját sürgette: „A magyarság Trianon utáni állapota a szétdarabolt nemzet politikai reintegrációját igényli. Az európai integrációs folyamat keretében ez a kettős integráció felvállalását jelenti. Ezen belül a nemzet reintegrációja nem állítható szembe az európai integrációval. A reintegrálódás egy új nemzetstruktúra és nemzetfogalom kialakítását igényli, mert

csak így teremthetőek meg a nemzet összetartozásának lehetőségei és feltételei.”¹

A kedvezmény- és státusztörvény néven egyaránt ismert és kezdet-től fogva sokat vitatott magyar jogszabály az elfogadása utáni első két évben minden bizonnyal a leggyakoribb vitatémája volt a magyar–magyar viszonnal, illetve a Magyarország és szomszédjai kapcsolat-rendszerével foglalkozó politikai diskurzusnak.² A kelet-közép-európai térséget érintő nemzetközi politikai és jogi vitákban szintén több alkalommal kiemelt hangsúllyal foglalkoztak a kedvezménytörvény-nyel és következményeivel.³

A magyar kormányok határon túli magyarokkal szembeni alkotmá-nyos felelőssége, a kapcsolattartás fejlesztése, a kisebbségi jogvédelem, az európai integrációs folyamatok, az általános nemzetközi, szomszéd-ság- és regionális politika követelményei mellett hangsúlyos identitás-politikai célok is megfogalmazódnak. A törvény eredeti preambuluma

¹ Duray a nemzeti integrációs törekvések fontos elemének tekintette a „magyar nemzetrészek közösségi törekvéseit jogalanyiságuk megszerzéséért, a lakóterületekre vonatkozó különleges státus megszerzéséért vagy a területi autonómia kialakításáért”. Duray Miklós: A magyarságpolitika szemléletváltozást igényel, in: Uő.: Önröndelke-zési kísérleteink, Méry Ratio, Somorja 1999. 398–399. A státustörvény nemzetpoliti-kai kontextusához lásd Kántor Zoltán: A státustörvény: nemzetpolitika vagy a kisebb-ségvédelem új megközelítése? Magyar Kisebbség 2002.1. (23. szám), illetve Tóth Ju-dit: Sem nemzetpolitika, sem kisebbségvédelem, uo; Borbély Zsolt Attila: A státusz-törvény: magyar nemzetstratégiai alapvetés és nemzetpolitikai lakmuspapír, uo.

² A kedvezménytörvénnyel kapcsolatos magyar–román, magyar–szlovák vitákról lásd pl. A státustörvény a román–magyar kapcsolatokban – kronológia, Bakk Miklós és Bodó Barna: Státusdiskurzus, i. m. 106–161; Vékás János: A magyar kisebbségpo-litika 2002. évi kronológiája, Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): Tér és terep II. Budapest, 2003.

³ Elegendő csupán néhány, nagy vitát kiváltó európai személyiség, illetve intézmény megnyilatkozására utalnunk. A kedvezménytörvénnyel szembeni kritikus álláspontjának adott hangot az Európa Parlament magyarországi raportörje, Erik Jürgens, az EBESZ ki-sebbségi főbiztosa, Rolf Ekeus és az Európai Unió bővítési biztosa Günter Verheugen, míg a Velencei Bizottság állásfoglalása – a magyarországi törvénnyel szembeni konkrét kifogások mellett – elismerte a kedvezménytörvény-típusú jogi normák létjogosultságát.

2. A magyar kedvezménytörvény identitáspolitikai céljai

a törvény céljaként határozza meg azt, hogy „a szomszédos államokban élő magyaroknak az egységes magyar nemzethez való tartozása, szülőföldjükön való boldogulása, valamint nemzeti azonosságtudata” a jogszabály kínálta eszközök segítségével is biztosítva legyen.⁴ A Magyarországgal szomszédos hét állam közül egyedül az Ausztriában élő magyarok nem kerültek a törvény kedvezményezettjei közé, részben az osztrák állam uniós tagsága, részben pedig a mai ausztriai magyarság nagy többségét kitevő bevándorlóknak a nyugati magyar diaszpórával azonos megítélése miatt.

A törvénnyel kapcsolatos előkészítő, tervező és kodifikációs munka során öt gyakorlati politikai szempontot mindenféleképpen szem előtt kellett tartani.

- Az uniós csatlakozás és az európai integrációs folyamat a magyarok által lakott kelet-közép-európai régióban is új feltételeket teremtett.
- A régión belüli viszonyokat tartósan meghatározó integrációs változások előtt feltétlenül meg kellett próbálni átfogóan rendezni a Kárpát-medencében, eredeti településterületükön élő kisebbségi magyar közösségek és Magyarország nyolc évtizeden keresztül gyakorlatilag rendezetlen viszonyát.
- Az 1990-es években kialakult magyarországi támogatáspolitikai alapítványi intézményhálózata nem képes ellátni a hozzávetőleg

⁴ A kedvezménytörvény szövegét és a törvényről folyó vitákat lásd Kántor Zoltán (szerk.): A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika, Teleki László Alapítvány, Budapest 2002. 15–28; Halász Iván – Majtényi Balázs: A magyar státustörvény a kelet-közép-európai jogi szabályozás tükrében. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): Tér és terep I. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Budapest, 2002. 391–436; A szlovákiai fogadtatásról lásd a pozsonyi Kalligram Alapítvány keretében működő Center for Legal Analyses elemzéseit A magyar kedvezménytörvény alkalmazása a Szlovák Köztársaságban, A magyar státustörvény fogadtatása és alkalmazása a Szlovák Köztársaságban, A szlovák kormány jegyzéke a magyar kedvezménytörvény módosításához, CLA-monitoring, www.cla.sk, valamint az MTA Kisebbségkutató Intézet Archívuma (továbbiakban MTA KI Arch.); Bakk Miklós és Bodó Barna: Státusdiskurzus (= Diaszpóra-könyvek 2.) Temesvár, 2003.

2,5 milliónyi kisebbségi magyar etnikai, nemzeti identitásával, nyelvi, kulturális, rokonsági, gazdasági, politikai kapcsolattartási és egyéb – a nemzeti szolidaritás alapján a nemzetközi gyakorlatban jogosnak, legitimnek tekintett – igényekből fakadó feladatokat, ezért átfogó, normatív elemeket tartalmazó rendszer megalkotása vált szükségessé.

- A negyedik szempont a törvény nemzetközi jogi, uniós kritériumoknak való megfeleltetése jelenti.
- Az ötödik, de a törvény életbe léptetése, gyakorlati alkalmazása szempontjából kétségtelenül legfontosabb elemként a kisebbségi magyar közösségeket befogadó szomszéd államok közreműködésének, egyetértésének a biztosítását jelölhetjük meg.⁵

Ezeknek a szempontoknak a törvény megalkotását kezdeményező Magyar Állandó Értekezlet 1999. februári, novemberi és a 2000. december 13–14-i ülészeit részt vevő pártok, szervezetek kezdettől fogva igyekeztek megfelelni. A MÁÉRT alakuló ülésének tekinthető 1999. februári értekezlet zárónyilatkozata a szlovákiai, romániai magyarok kormányzati szerepvállalásában, a nemzetközi kisebbségjogi intézményrendszer továbbfejlesztésében, valamint az integrációs és regionális politika sikereiben jelölte meg a magyar nemzetpolitikai célok megvalósítása szempontjából kedvező új feltételeket.

A nemzeti összetartozás, a magyar nemzet határokon átnyúló egysége – egyfajta öndefiníciós igénnyel – ebben a dokumentumban jelenik meg először: „A határon túli magyarok különböző államok polgá-

⁵ A törvény-előkészítés szakmai, politikai szempontjairól lásd Szabó Tibor: Az anyaország és a határon túli magyar közösségek közti jogviszony kiépítésének első lépése. In: Kántor Zoltán (szerk.): A státustörvény, i. m. 45–52, illetve Tabajdi Csaba: Tájékoztató a szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvény tervezetéről, uo. 121–125; Uő.: A kedvezménytörvény értékelése, uo. 126–129. A törvény előkészítésének koncepcionális kérdéseivel, jogtechnikai, jogfilozófiai problémáival foglalkozó írások közül lásd Kántor Zoltán, Tóth Judit és Borbély Zsolt Attila Magyar Kisebbség 2002. 1. számában megjelent, fentebb már idézett tanulmányait.

2. A magyar kedvezménytörvény identitáspolitikai céljai

rai, ugyanakkor a közös anyanyelv, kultúra, történelem és az összetartozás tudata alapján részei a magyar nemzetnek.”⁶

A magyar kormány és a magyar országgyűlésben képviselt pártok a törvénytervezet kialakításakor és parlamenti elfogadásakor megpróbálták a jogszabály végleges szövegét összehangolni a fentebb említett öt szempont politikai kívánalmaival, ez a törekvés azonban számos ok miatt eleve nem lehetett sikeres. A törvény elfogadása után Szlovákia és Románia részéről, majd pedig a két ország nemzetközi politikai fellépésének hatására a nemzetközi szervezetek részéről is komoly bírálatok érték a magyar parlament által elfogadott jogszabályt. Ezzel részben párhuzamosan, részben a nemzetközi polémiáktól függetlenül a magyarországi és a határon túli magyar sajtóban is szerteágazó viták bontakoztak ki a kedvezménytörvény céljairól, eszközrendszeréről, hasznáról és lehetséges negatív következményeiről.⁷

A törvény által nyújtott identitáspolitikai kedvezményeket érintő viták egyik központi kérdését abban jelölhetjük meg, hogy a kedvezményeket igénylők számára hol – Magyarország területén vagy szülőföldjükön – célszerű, lehetséges, szükséges többet kínálni, adni. Kezdetről fogva egyértelmű volt, hogy a kisebbségi közösségekhez tartozó és magyar igazolvánnyal rendelkező személyek számára a magyarországi kedvezmények biztosítása jogilag jóval egyszerűbb lesz, mint a szülő-

⁶ Magyarország és a határon túli magyarság – 1999. Konferencia nyilatkozata. In: Kántor Zoltán (szerk.): A státustörvény, i. m. 163.

⁷ A magyarországi vitairások közül a legfontosabbak Bauer Tamásnak A hazátlanság tartósítása című vitairata (Népszabadság 2001. január 10.) nyomán a Népszabadság hasábjain, továbbá a Magyar Hírlapban, Salat Leventének az Erdély státusa című vitaindítójával és Kiss Jánosnak a Státustörvény. Magyarország válaszüton című vitazárójával az Élet és Irodalom című hetilapban (2001 novemberétől 2002 márciusáig), valamint a Beszélő című havilapban jelentek meg. Ez utóbbi lapban jelent meg Kiss János előbb említett tanulmányának, a törvény legátfogóbb liberális kritikai elemzésének teljes szövege (Beszélő, 2002. 3.). A kisebbségi magyar lapok közül pedig a kolozsvári Krónikában, a Provincia című magyar és román nyelvű, időközben megszűnt folyóiratban (különösen a lap 2001. 5. számában), illetve a Magyar Kisebbség című szakfolyóiratban láttak napvilágot a polémia legjelentősebb vitáik. A vitákról jó összefoglalást ad Bodó Barna: A hiányzó státusdiskurzus. In: Bakk Miklós és Bodó Barna: Státusdiskurzus, i. m. 80–105.

földi támogatási rendszer kialakítása. A törvény 4. paragrafusa a kulturális jogok területén a magyar állampolgárokkal egyenlő jogokat biztosít a kedvezménytörvény hatálya alá eső személyeknek. A különböző, erősen korlátozó feltételekhez kötött társadalombiztosítási, egészségügyi, utazási, oktatási és munkavállalási kedvezmények egyike sem jelent radikális áttörést az 1990-es években kialakult magyarországi támogatáspolitikai gyakorlatban.

A törvény-előkészítés során azonban az is egyértelművé vált, hogy a magyarországi kedvezmények túlsúlyba kerülése – a törvényhozói szándékkal ellentétes módon – a kisebbségi magyarok migrációs potenciáljának felerősödését vonhatja maga után. A Tabajdi Csaba és az MSZP parlamenti képviselői által benyújtott módosító javaslatok azt szorgalmazták, hogy a törvényben a szülőföldi támogatási lehetőségek kapjanak nagyobb hangsúlyt.⁸

A törvény 13–14, illetve 18 és 25. paragrafusában szabályozott szülőföldi kedvezmények a határon túli kihelyezett képzésre, a magyar iskolákat látogató tanulók oktatási–nevelési megsegítésére, valamint a határon túli magyar kulturális, oktatási intézményekre, a műemlékek gondozását, a hátrányos helyzetű régiók fejlesztését, illetve a Magyarországgal való kapcsolattartást szolgáló intézményekre terjednek ki. Jóllehet a magyar identitáspolitika kedvezménytörvény előtti eszközrendszere mindezeket az elemeket váltakozó sikerrel és tudatossággal már megpróbálta érvényesíteni, a kedvezményezett és a kedvezmények körének minden önként jelentkezőre és a magyar igazolványt jelentkezője alapján megszerző személyre történő kiterjesztésével minőségileg új rendszer körvonalai rajzolódtak ki.

A szlovákiai és romániai többségi bírálatok mögött véleményünk szerint ennek a rendszernek a korábbihoz képest jóval átgondoltabb és hatékonyabb működésére vonatkozó felismerések húzódnak meg. Az eddig gyakorlatilag bármiféle ellensúly nélkül zajló asszimilációval szemben a kedvezménytörvény a magyar tannyelvű oktatási hálózatok vonzerejét, eredményességét nagy mértékben növelheti, eredményességét, a magyar kultúrát és a Magyarországgal való kapcsolattartást

⁸ Tabajdi Csaba: A kedvezménytörvény sorsa. Népszabadság, 2002. november 14.

2. A magyar kedvezménytörvény identitáspolitikai céljai

szolgáló intézmények működési feltételeit javíthatja. A szlovákiai, romániai bírálatok a Magyarország határain túllépő joghatályt kifogásolva valójában a kisebbségi magyar oktatás és kultúra rendszerszerű támogatását nehezményezik.

A 2002. novemberi szlovák jegyzék szerint például a magyar kedvezménytörvény Pozsony számára elsősorban a területen kívüli hatályt tartalmazó elemei miatt nem elfogadható. A jegyzék szorgalmazza, hogy a minden ilyen elemet a nemzetközi joggal megegyezően ki kell iktatni a törvényből, s a törvény hatálya alá eső személyek a kedvezményeket, támogatásokat kizárólag a magyar állam területén vehessék igénybe. A szlovák jegyzék eleve kizártnak tart bármilyen, kedvezménytörvényen alapuló támogatást Magyarország határain túl, s a többi kedvezményt is csak az érintett országok előzetes, államközi szerződésben rögzített beleegyezése alapján tekinti elfogadhatónak.

A „magyar kisebbségeket” (a jegyzék ezt a fogalmat javasolja a törvényben használt „magyar nemzeti közösségek” kifejezés helyett) kizárólag a legszűkebben értelmezett kulturális identitást és az anyanyelvet érintő kedvezményekkel lenne szabad Pozsony szerint támogatni. Az oktatási-nevelési támogatásban csak az oktatási intézmények, nem pedig a kedvezményezett személyek részesülhetnek, az utazási kedvezményeket a kulturális rendezvényekre javasolja a jegyzék korlátozni, s a magyarországi továbbképzést is csak a magyar nyelv oktatásával kapcsolatos tanfolyamok esetében látja indokoltnak. A jegyzék tehát azt követeli, hogy a törvény kínálta támogatásokat minden esetben „Szlovákia előzetes hozzájárulásával folyósítsák, mégpedig a magyar–szlovák alapszerződés keretébe iktatott kétoldalú egyezmény alapján. A kedvezmények gazdasági területeket nem, kizárólag kulturális és nyelvművelési területeket érinthetnek, és csakis oly módon, hogy senkit nem diszkriminálnak.”⁹

⁹ SR má viacero pripomienok ku krajanskému zákonu (A Szlovák Köztársaságnak több kifogása van a külföldi magyarokról szóló törvényhez), Pravda (Pozsony), 2002. november 30. A szlovák külügyminisztérium 15 pontban összefoglalt észrevételeit elemzi a pozsonyi Kalligram Alapítvány mellett működő Center of Legal Analysis: „A szlovák kormány jegyzéke a magyar kedvezménytörvény módosításához” www.cla.sk, illetve MTA KI arch.

**Az etnikai identitás szabad vállalása
és az információs önrendelkezés**

Tanulmányunk második részében azt vizsgáljuk, mennyiben érvényesül az információs önrendelkezéshez való jog és ezzel együtt az etnikai-nemzeti identitáshoz való jog a magyarországi kedvezménytörvényben és annak alkalmazásában. Mégpedig abból a szempontból, hogy miként érvényesül az információs önrendelkezés fogalma a különleges adatoknak minősülő személyi adatok körében, valamint a kedvezménytörvény kínálta kedvezmények és a kedvezményigazolvány iránti kérelmezési eljárásban. S ezzel kapcsolatosan milyen szlovák adatvédelmi és jogi észrevételek merültek fel.

Az Európa Tanács 1981. évi adatvédelmi egyezményének 6. cikke értelmében a faji eredetre, politikai véleményre, vallásos vagy más meggyőződésre, az egészségre, szexuális életre vonatkozó személyes adatok úgynevezett különleges adatnak minősülnek.¹⁰ A magyarországi adatvédelmi törvény szerint pedig a nemzetiségi, nyelvi adatok is úgynevezett különleges adatnak minősülnek, amivel az adatvédelmet szabályozó jogalkotók nyilvánvalóan az identitásválasztás szabadságát kívánták jogi eszközökkel is körülbástyázni.¹¹

Ráadásul a különleges adatok tekintetében az 1992. évi magyarországi adatvédelmi törvény az adatok titkosítását a többi adat legalább 5 éves időtartamához képest minimum 20 évben jelöli meg. A magyar törvény egyenes következményeként az adatvédelmi biztos a 2001.

¹⁰ „Nem lehet gépi úton feldolgozni a faji eredetre, a politikai véleményre, a vallásos vagy más meggyőződésre, valamint az egészségre, a szexuális életre vonatkozó személyes adatokat, kivéve, ha a hazai jog megfelelő biztosítékokat nyújt. Ez vonatkozik a büntető ítéletekkel kapcsolatos személyes adatokra is.”

¹¹ Az 1992. évi LXIII. Törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról a különleges adat fogalmát a következőképpen határozza meg: 2. különleges adat: a) a faji eredetre, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozásra, a politikai véleményre vagy pártállásra, a vallásos vagy más meggyőződésre, b) az egészségi állapotra, a kóros szenvedélyre, a szexuális életre, valamint a büntetett előéletre vonatkozó személyes adatok.

2. A magyar kedvezménytörvény identitáspolitikai céljai

évi magyarországi népszámlálás előkészítése során törölte a kérdőív kötelezően megválaszolandó kérdéseinek sorából a felekezeti, nemzeti hovatartozásra, illetve az anyanyelvre, baráti közösségben beszélt nyelvre és a kulturális kötődésre vonatkozó kérdéseket.¹²

A 2002. szlovákiai adatvédelmi törvény elvileg ennél is tovább megy, amikor 8. paragrafusában megtiltja az úgynevezett különleges személyi adatok feldolgozását.¹³ Ugyanakkor a szlovákiai törvény 9. paragrafusa felsorolja mindazokat a kivételeket, amelyek az egyén az információs önrendelkezési jogával élve hozzájárul különleges adatainak feldolgozásához.¹⁴

A személyi adatokkal kapcsolatos információs önrendelkezés fogalmát a fentiek szerint háromféleképpen értelmezhetjük. Az érintett hozzájárulása, a különleges adatok esetében a magyarországi és a szlovákiai törvény szerint írásos hozzájárulása tekinthető az információs önrendelkezéshez szükséges jogi feltételek minimumának.

A különleges személyi adatok körében történő információs önrendelkezést tágabban értelmezve a személyi adatoknak meghatározott identitáspolitikai célokra történő felhasználását lehet kiemelni. Ilyen lehet pl. az adott etnikai közösség kulturális igényeit, etnopolitikai céljait szolgáló lokális, regionális, országos névjegyzékekre történő fel-

¹² Ennek következtében a 2001. évi népszámlálás során több mint hatszázezer személyt semmilyen nyelvet sem jelölt meg anyanyelvként

¹³ „Tilos feldolgozni azokat a személyi adatokat, amelyek a faji vagy etnikai származásra, politikai nézetekre, vallási vagy világnézeti meggyőződésre, politikai párttagságra, szakszervezeti tagságra vagy az egészségre és nemi életre vonatkoznak.”

¹⁴ A szóban forgó rendelkezés szerint feldolgozhatóak a különleges személyi adatok, amennyiben „az érintett személy írásos beleegyezését adta azok feldolgozására”, továbbá a külön törvény által előírt esetekben, az érintett vagy más személy életfontosságú érdekeinek megvédése esetében, olyan polgári társulások, alapítványok non-profit szervezetek, politikai pártok, szervezetek, szakszervezetek, államilag elismert egyházi, vallási szervezetek esetében, amelyek a velük folyamatos kapcsolatban álló személy adatainak feldolgozását az adott szervezet belső céljaira használják. Ugyancsak feldolgozhatóak azok az adatok is, amelyeket az érintett személy közzé tett vagy egyébként nélkülözhetetlenek valamely jogi igény érvényesítésekor. Az írásos beleegyezést bizonyos esetekben külön törvény korlátozhatja.

iratkozás. S végül az információs önrendelkezésnek a kedvezménytörvény gyakorlatában történő érvényesítése a személyes, s köztük különleges adatok külföldi (anyaországi) adatkezelőhöz való eljuttatása a kisebbségi közösséghez tartozó személy és a célország (ez esetben az anyaország közti) kapcsolat igényét eredményezi. Ez a forma a vízum-szerzés nemzetközi gyakorlatában érvényesülő információs önrendelkezésnek felel meg a leginkább, amennyiben a célországba való beutazás engedélyezéséhez a személyek az adott állam konzuli rendszerein keresztül saját személyes adataik kiszolgáltatásával nyerhetik el a beutazási engedélyhez szükséges vízumot.

A határokon átnyúló adatszolgáltatással kapcsolatosan az ET adatvédelmi egyezménye 12 cikkelyének 2. bekezdése a következőket rögzíti: „(2). Egyik Fél sem tilthatja vagy kötheti külön engedélyhez, a magánélet védelmének kizárólagos céljából, a személyes adatoknak az országhatárokat átlépő áramlását, ha az egy másik Fél területére irányul. (...) Mindazonáltal bármelyik Fél eltérhet a 2. pontban foglalt rendelkezésektől, ha *a*) jogszabályai külön rendelkezéseket állapítanak meg meghatározott személyes adatokra vagy személyes adatok meghatározott automatizált állományaira, ezen adatok vagy adatállományok jellege miatt, kivéve, ha a másik Fél szabályozása azonos védelmet nyújt; *b*) a továbbítás saját területéről egy másik Fél területén keresztül egy nem szerződő Fél területére irányul, annak érdekében, hogy megakadályozza, hogy az ilyen továbbítás a Fél e pont elején említett jogszabályainak kijátszását eredményezze.”¹⁵

Az információs irodák működését rögzítő útmutató, továbbá a kedvezményigazolványok kiállítására, visszavonására, nyilvántartására, a nyilvántartás eljárási szabályaira vonatkozó kormányrendelet, illetve az igazolványtartalmi és formai követelményeit leíró belügyminisztériumi rendelet részletesen szabályozza a kedvezménytörvény adatszolgáltatási és adatvédelmi szabályait. A magyarigazolvány célja „a kedvezménytörvényben meghatározott kedvezmények és támogatások” igénybevételére való jogosultság igazolása. A magyarigazolványt ki-

¹⁵ Etnikai, kisebbségi vonatkozású nemzetközi egyezmények, MTA KI Archívum.

2. A magyar kedvezménytörvény identitáspolitikai céljai

zárólag magukat magyar nemzetiségűnek tekintő személyek kaphatják, a nem magyar nemzetiségű családtagok pedig Románia kivételével magyar hozzátartozói igazolványt kérhetnek és kaphatnak.¹⁶

A kérelmező információs adatrendelkezését Románia és Szlovákia területén a kérelemhez csatolt aláírt adatszolgáltatási nyilatkozattal is megerősíti, amelyet a két országban a szlovákiai adatvédelmi biztos, illetve a román kormány kérésére rendszeresítettek a két országban.¹⁷

A kérelmezőt az információs iroda képviselője előzetesen tájékoztatja adatainak a kérelem és a bemutatandó személyi igazolvány alapján elektronikus úton fogják kezelni. A kitöltött kérelemben szereplő adatok helyességét az iroda alkalmazottja a személyi igazolvány alapján ellenőrzi. Az adatokat az irodák gépbe viszik, kinyomtatják, a kérelmezővel ellenőriztetik, aláírják, s továbbítják az adott országban működő magyar külképviseletre, ahonnan a BM adatfeldolgozó irodájához, a pedagógus és diákigazolványi kérelmeket pedig az OKÉV-hez továbbítja. Az információs irodák tehát alapvetően a nagy tömegű érdeklődő kiszolgálását teszik lehetővé. A kedvezménytörvény érvényességének első másfél évében a 700 ezer főnél is több igazolványt kérelmező tájékoztatása, igényléseik befogadása az irodák nélkül kivitelezhetetlen lett volna.

A kedvezménytörvény adatszolgáltatási gyakorlatával kapcsolatos magyar–szlovák egyeztetések alapján megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi magyar közösségekhez tartozó személyek és a hozzátartozói igazolványt kérelmező rokonaik személyi adatszolgáltatása megfelel az európai adatvédelmi előírásoknak, és teljesíti a különleges személyi adatok határokon átnyúló kezelésével kapcsolatos elvárásokat. Az információs önrendelkezésnek a kedvezménytörvény kapcsán megvalósuló formáját kezdetben bíráló Szlovákiában gyors és eredményes egyeztetés alapján szintén sikerült mindenki számára megnyugtató megoldást találni.¹⁸

¹⁶ Módszertani útmutató az információs irodák magyar igazolvánnyal és magyar hozzátartozói igazolvánnyal kapcsolatos adattovábbítási tevékenységéhez.

¹⁷ A két nyilatkozat szövegét lásd MTA KI Dok.

¹⁸ A 2002. május 30-i szlovákiai adatvédelmi törvény rendkívül részletesen szabályozza a személyi adatok védelmét. A törvény 5. paragrafusa kiköti, hogy bármilyen adatkezelő csak a szlovákiai székhellyel rendelkező adatgyűjtő és adatkezelő közötti

A kedvezménytörvény identitáspolitikai céljaihoz, a magyar nyelv, kultúra megőrzéséhez, ápolásához, a magyar nemzeti identitás fenntartásához a törvényben felkínált és a 2003. júniusi módosítás után is fennmaradó magyarországi támogatások legfontosabb hozadékát abban jelölhetjük meg, hogy ezek a kedvezmények jórészt felülírják az alulfinanszírozott, nehézkes és esetleges alapítványi rendszereket. Mert hogy a törvény alapvetően ezen a területen, az identitáspolitikai célokkal összhangba hozott konkrét támogatások terén hozhatna minőségi változást. Nem véletlen, hogy a legnagyobb ellenállás éppen e téren mutatkozik, hiszen a törvény túlhangsúlyozott szimbolikus és politikai következményeihez képest éppen a támogatottak, a kedvezményezetttek körének megsokszorozódása jelenti a Kiss János által kifogásolt „harmadik státus” igen korlátozott tartalmát. Hiszen a kisebbségi magyarok pályázati alapon való támogatása, azaz az eddigi gyakorlat folytatása kétségkívül kevesebb akadályba ütközik, mint a kedvezménytörvény által teremtett kedvezményezett kör igényeinek kielégítése: „Könnyebb elfogadtatni szomszédainkkal, hogy a magyar kisebbségi szervezeteknek és intézményeknek juttatunk - nem jogként igényelhető - támogatást, mint hogy a magyar ajkú állampolgárok egyénenként váljanak magyar állami juttatások jogosultjaivá.”¹⁹

A kisebbségi magyar kultúrák mai helyzetét, otthoni költségvetési támogatásának szükségességét, a kisebbségi magyar közösségek asszimi-

írási megállapodás alapján dolgozhatja fel a személyi adatokat. Ezt a feltételt a magyar igazolványokat kérelmezők tájékoztatását szolgáló és a Szövetség a Közös Célokért nevű Szlovákiában bejegyzett társadalmi szervezet irodahálózata teljesíti.

¹⁹ Kiss János mindazonáltal a kulturális nemzeti közösséghez tartozás általa is méltánylandónak tartott szempontjai szerint a törvény érvényesítése mellett teszi le tanulmánya végén a voksot: „A státustörvénnyel nemcsak az a baj, hogy egyoldalú aktussal született; ha az Orbán-kormány államközi szerződéseket kezdeményezett volna a határon túli magyar státus megteremtésére, kezdeményezése akkor is túl korán jött volna. Ha már az Országgyűlés elfogadta, s ezzel jogot és jogosultságokat teremtett, visszavonása nem tartozik az ésszerű célok közé. De tudnunk kell, hogy miután hozzáigazították az európai joghoz és a szomszéd államok jogos érdekeihez, hosszú-hosszú ideig nem lehet újra elővenni.” Kiss János: Státustörvény, i. m.

2. A magyar kedvezménytörvény identitáspolitikai céljai

lációs és migrációs potenciálját látva már nehezen lehet belátni, hogy a nyilvánvaló etnopolitikai ellenérdekeltségek okozta konfliktusok kényszerű vállalása és minimalizálása mellett miért tartja korainak Kiss János a kisebbségi magyar közösségekhez tartozó „egyének alanyi jogon való támogatását”.

Az Orbán-kormány törvénnyel kapcsolatos verbális, retorikai teljesítése egyszerre volt következménye a szimbolikus nemzeti politizálás csapdahelyzeteinek és az uniós bővítéssel összhangba hozni kívánt törvénnyel szembeni irreális elvárásoknak. Mint ahogy a törvényre irányuló magyarországi és szomszéd országokból érkező pártpolitikai, ideológiai, külpolitikai, szakértői ösztűz mögött is jórészt irreális feltételezések, rövid távú politikai érdekek, illetve a birtokon belülség merevgörcsös reflexei voltak felfedezhetőek. Hiszen, miként a törvény kevés számú szomszéd országai jóhiszemű nem magyar elemzőinek egyike, Matúš Petrik írta: „A külföldi magyarokról szóló törvény olyan törvény, amely a Magyar Köztársaság határain túl senkinek sem árt, sokaknak viszont segít. A törvény által felkínált kedvezményeket minden olyan ország elfogadta, ahol a kedvezményekre jogosult személyek élnek, ráadásul a román kormány el tudta érni azt is, hogy a törvényt Románia lakosai esetében nemzetiségre való tekintet nélkül érvényesítsék. A szlovák kormány az egyetlen, amely saját polgáraival szemben szállt harcra.”²⁰

A magyar kedvezménytörvény eredeti és módosított változata egyaránt alapvetően a magyar kulturális identitás fenntartását szolgáló kedvezményeket hivatott biztosítani az igénylők részére. Ez a legitim, Európa és a világ számos „anyaországa” által gyakorolt kisebbségi támogatáspolitikai az albán típusú államhatáraitól éppen szabaduló kelet-közép-európa régióban, ebben a minden tudatos mozdulatában integrálódni készülő térben végső soron a posztszovjet világ utolsó anakronizmusainak egyikét, a kisnyelvi kultúrák, nyelvek államhatárokhoz szabott státusát segítheti átalakítani. A kedvezménytörvény első két

²⁰ Petrik, Matúš: Za hranicami zdravého rozumu, OS, Fórum občianskej spoločnosti, 2002. 1–2. 33.

évének politikai tapasztalatanyaga, elemzési mindazonáltal arra felhívja a figyelmet, hogy a régió 20. század végi átmenetisége, továbbra is meghatározó jellegadó sajátossága marad a csatlakozó és várakozó Kelet-Közép-Európának, a maga belső ambivalenciáival és konfliktuspotenciáljával. Nagy kérdés, hogy az EU milyen mértékben próbálja visszafogni, illetve elősegíteni a régió etnikai viszonyainak integratív típusú rendezését.

A második világháborút követően kialakult kétpólusú világ 20. század végi európai foratókönyvei közt Hankiss Elemér a „demográfiai bomba” és az „etnikai szeparatizmus” névvel jelölte meg azokat a szcenáriókat, amelyekről az 1970-es évektől kezdődően a politológiai szakirodalomban érdemi elemzések, prognózisok jelentek meg. A fejlődő világ túlnépesedési tendenciái mellett a szovjet világrendszer – elsősorban maga a Szovjetunió, Jugoszlávia, Bulgária, Románia és Csehszlovákia – etnikai, nemzeti viszályainak kiéleződése, militarizálódása kezdte átvenni azoknak – a pártállami rendszerek változását, összeomlását előidézni hivatott – tényezőknek a szerepét, amelyeket jó ideig a rendszer elleni népfelkelésekkel, politikai fordulatokkal azonosítottak. Ráadásul az etnikai tényezőnek ezzel a kelet-európai felértékelődésével egyidőben a nyugat-európai államok többsége is fokozatosan felismerte a kisebbségi kérdés jogi szabályozatlanságából fakadó potenciális és valóságos konfliktusok veszélyét, ami megalapozta azt a reformfolyamatot, amely a nyugat-európai regionalizációval együtt radikálisan átalakította Spanyolország, Olaszország, Nagy-Britannia államjogi szerkezetét, s amelynek hatása több más államban is megfigyelhető.¹

Jóllehet Franciaország vagy Görögország továbbra is megpróbálta az egységes politikai nemzet kategóriáját fetisizálva az államélet periferiáján tartani az etnikai különbségeket, s a bevándorolt kisebbségekkel szemben szinte minden nyugat-európai állam igyekezett elzárni a közösségi szintű integráció esélyét, a 20. század utolsó negyedében a kontinens államainak többségében jelentős elmozdulások történtek a kisebbségekkel szembeni állami, kormányzati magatartásában. Európa 45 államának többségében – különösen, ha a városállamokat és a gya-

¹ Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák, Budapest, 1989. 172. Hankiss kelet-európai etnopolitikai hivatkozásai közül lásd Amalrik, Andrei: Will the Soviet Union Survive Untill 1984? New York 1970; Zaslavsky, Viktor: The Neo-Stalinist State. Class, Ethnicity and Consensus in Soviet Society, New York, 1982; Az etnikai viszonyoknak, az önkormányzatiságnak az 1989 utáni kelet-közép-európai változásokban beöltött szerepéről lásd Kende Péter: Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában? Budapest, 1994. 49–63.

korlatilag egynyelvű Izlandot, Portugáliát, Máltát, valamint a megosztottság évtizedei után az uniós tagság megszerzésével újraegyesülni készülő Ciprust e tekintetben nem vesszük figyelembe – a kisebbségi jogok elismerése és törvényi rögzítése terén a 20. század utolsó két évtizedében minden korábbi időszaknál jelentősebb előrelépés történt. Ezt jelzi a nyelvi jogok kibővítése, a kulturális örökség védelmének kiterjesztése a kisebbségi kultúrákra, az etnikai sajátosságok tiszteletben tartása, közösségi tradíciók elismerése és a kisebbségi régiók, kulturális központok bekapcsolása az államilag támogatott fejlesztési programokba stb. Az alábbiakban előbb arra keressük a választ, hogy az európai kisebbségi jogban milyen elmozdulások tapasztalhatók a különböző autonómiaformák megítélésében. Ezt követően megvizsgáljuk, hogy mindez miként befolyásolhatja a kelet-közép-európai térség kisebbségi autonómiamozgalmait, két, már működő modell (Dél-Tirol és Magyarország) gyakorlatát. S végül kitérünk arra is, hogy a kisebbségek által megfogalmazott autonómiatervek többségi, állami elfogadottsága milyen körülmények, milyen feltételek teljesülése esetén várható az általunk vizsgált térség leginkább érintett két államában, Romániában és Szlovákiában.

A kisebbségi autonómiák európai kontextusa

A külső és belső tényezők, s nem utolsósorban a nemzetközi kisebbségvédelem jogintézményeinek egymást felerősítő hatására – a kisebbségi jogok szabályozása, törvénybe iktatása, a korábbi nemzetállami doktrínák feladása és az államok multietnikus jellegének alaptörvényekben való rögzítése Spanyolországtól Moldovai Köztársaságig, Nagy-Britanniától Macedóniáig egyre több kevert mépasségű államban mára befejezett tényként könyvelhet ő el. A homogén nemzetállamokról alkotott ideáltipikus elképzelések több ok miatt is tarthatatlanná váltak. Az Európa-szerzte felerősödött regionalizmus – a régiók lázadásának mobilizáló ideológiájaként – felfedte a történeti tradícióikhoz ragaszkodó vagy a hátrányos helyzetben lévő, perifériákra szorult regionális kisebbségek létét és igényeit. A bevándorló kisebbségek ha-

talmas tömegei Nagy-Britanniától Ausztriáig, s az elmúlt évtizedben Oroszországtól Olaszországig egyre inkább tarthatatlanná teszik az őshonos és a bevándorolt kisebbségek közötti határozott megkülönböztetést. Ez utóbbi problémával egyébiránt Magyarországnak a törvényileg elismert 13 kisebbség esetében is hamarosan szembesülnie kell, hiszen például a román, ukrán, szerb, bolgár, lengyel kisebbségi közösségek soraiban folyamatosan nő a nemrégiben Magyarországra települt és itt állampolgárságot szerzettek száma.

Ezzel együtt Európa, s maga az Európai Unió is igen távol áll attól, hogy a tagállamok legalább a kisebbségi jogok minimumában közmegegyezésre jussanak. Igen jelentős jogfilozófiai és jogpolitikai különbségek vannak például a kisebbségek számára biztosítandó egyéni és csoportos (kollektív) jogoknak, a kisebbségek politikai jogainak – ezen belül például az etnikai pártok, a parlamenti képviselő létjogosultságának – vagy az önkormányzati jogoknak a megítélésében. A kisebbségi autonómiák lényegét a nemzetközi szakirodalom a többség és kisebbség közötti egyezményes hatalommegosztásával, a kisebbség önkormányzati jogainak alkotmányos garanciáival, továbbá a legitim, döntési jogkörökkel felruházott, választott és reprezentatív önkormányzati testületek létrehozásával, a kisebbségi csoport fennmaradása szempontjából fontos területeken az önzagzatás minél nagyobb mértékével, a kisebbségi csoport adottságainak, igényeinek leginkább megfelelő intézményrendszer megválasztásával és az állam által támogatott és ellenőrizhető működtetésével határozza meg.

A területi (lokális, regionális) és nem területi (kulturális, illetve személyi elvű, perszonális) autonómiaformák mellett különböző funkcionális autonómiaformák biztosíthatják a kisebbségek önazonosságának, kultúrájának, nyelvének, szülőföldjének, közösségként való fennmaradásának és fejlődésének lehetőségeit. A kisebbségi autonómia legaláltalánosabb leíró definícióját tehát a következő elemekből építhetjük fel:

- Az autonómia az önrendelkezési jog formája lehet azokban az államokban, amelyekben az éppen aktuális állameszme nem zárja ki eleve a föderalizmust, a kulturális és gazdasági régiók és az autonómiák létrehozását. Az autonómiák kialakításánál nem szükséges az egész államot föderalizálni, mert az autonómia aszimmetri-

kus, alá-fölé rendelt hatalommegosztás, a többségi társadalmi csoportnak az egész ország területén továbbra is több joga marad, mint a kisebbségi csoportoknak, amelyek csupán az általuk lakott területen vagy nyelvi, kulturális, oktatási stb. ügyekben nyernek el önkormányzati jogokat.

- Az autonómia eszközöket kínál a kisebbségekhez tartozók egyéni és csoportos identitásának megőrzéséhez. A kisebbségek kulturális, gazdasági, társadalmi érdekeiket önállóan képviselhetik, saját ügyeik intézésében az érintett csoportok törvényhozói, végrehajtói és igazságszolgáltatói jogosítványokat szereznek és önálló intézményrendszert hozhatnak létre.
- Az autonómia ennek megfelelően a hatalom megosztását jelenti a központi állami hatóságok és az autonómia intézményei között. A központi kormány és az autonómia végrehajtó testülete között folyamatos együttműködésre, vitás ügyekben pedig döntőbírói fórumok, szervezetek bevonására van szükség.
- Az autonómia többféleképpen jöhet létre:
 - a) nemzetközi szerződés, alkotmánymódosítás, kisebbségi státútum, történeti vagy szokásjog alapján,
 - b) az állam belső közigazgatási rendszerének reformja révén,
 - c) a kisebbségi közösségnek a többség és az állam által elismert belső önrendelkezésével,
 - d) az adott állam átalakulásának, felbomlásának kísérőjelenségeként,
 - e) az állam külső határainak vagy belső közigazgatási határainak, etnikai térszerkezetének változásait eredményező konfliktusok nyomán vagy az azok megelőzését, lezárást célzó nemzetközi jogi döntés következményeként,
 - f) az érintett államok megállapodása nyomán,
 - g) valamely földrajzilag, etnikailag, történetileg stb. jól elhatárolható terület jellegzetes adottságainak (pl. az úgynevezett szigetautonómiák – Grönland, a Feröer-szigetek, az Íland-szigetek vagy Franciaországon belül Korzika – vagy Skócia, Wales történeti tartományi sajátosságainak) speciális státusának kialakításával,

- g) a nemzetközi közösség is nagy szerepet játszhat, amint azt Koszovó, Gagaúzia példái mutatják (konfliktusos helyzetekben a nemzetközi szervezetek közvetítése nélkülözhetetlen, mi több az autonómia fenntartása nemzetközi ellenőrzést, protektorátusi rendszert is szükségessé tehet).
- Az autonómiát csak az állam és az autonóm közösség beleegyezésével lehet megváltoztatni. A kisebbségek autonómiájának konfliktuspotenciálja az államok szuverenitásának fokozatos korlátozásával együtt csökkenhet, hiszen például a 20. századi elválasztó határokat felváltják az áteresztő, összekapcsoló típusú államhatárok, az eurorégiók az államok határrégióit egyesítve teremtenek lehetőséget autonóm multikulturális régiók kialakítására.
 - Európa, különösen a délkelet- és kelet-közép-európai régió további „balkanizálódásának” megakadályozására ugyancsak az autonómiák rendszere kínálhatja a legbiztosabb ellenszert, hiszen az autonóm régiók és közösségek részesednek az állami szuverenitásból anélkül, hogy az eredeti államok felbomlánának.
 - A kisebbségi autonómia az önszerveződésre képes kisebbségi közösség adott állam által elismert és garantált kollektív jogainak legmagasabb szintje.
 - A központi kormányzat az autonómia irányító testületének átengedi a hatalomgyakorlás egy részét a kisebbség által lakott régióban vagy a kisebbségi nyelv, oktatás, kultúra, vallás stb. ügyeinek irányításában.

Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy az európai regionalizációs folyamatok nyomán egyre erőteljesebben önállósuló régiók pénzügyi, fejlesztési, politikai önállósága a multietnikus régiók autonómiája irányába mutat. Ez a határ menti vagy vegyes népességű régiókban élő kisebbségek esetében az adott régió belül is a multikulturális modellek kialakítását teszi szükségessé.

Ebből a szempontból különösen jelentősek az Európa Tanács intézményi keretei közt az európai regionalizációs folyamatokkal, az önkormányzati, autonómiamodellekkel foglalkozó ajánlások, felvetések és

szabályozások. Az 1990. évi koppenhágai dokumentum először fogalmazta meg az európai kisebbségek önkormányzati jogait, ami az 1989. évi kelet-közép-európai fordulat után különösen nagy jelentőséggel bírt. Így például a magyar kisebbségi pártok és mozgalmak autonómia-terveinek gyors megszületésében kimutathatóan közrejátszott a kedvező nemzetközi jogi háttér. A dokumentum 35. szakaszában ez áll:

„A részes államok elismerik a nemzeti kisebbséghez tartozó személyek jogát a közéletben való hatékony részvételre, beleértve azon ügyekben való részvételt is, amelyek az ilyen kisebbségek identitásának megőrzésével és fejlesztésével kapcsolatosak. A részes államok tudomásul veszik, hogy a kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásának megőrzéséhez és fejlesztéséhez szükséges feltételek megteremtéséhez – mint e célok elérésének egyik lehetséges módja – megfelelő helyi vagy autonóm igazgatást hoznak létre, amely igazodik a kisebbség speciális történelmi és területi körülményeihez, valamint az érintett állam politikájához.”

Egy évvel később az EBEE genfi dokumentumában a résztvevő államok hangsúlyozták a nemzeti kisebbségek történelmi és területi feltételeinek megfelelő intézkedések meghozatalát, különösen azokban az országokban, ahol a kisebbségi kérdés rendezetlen maradt. A kisebbségi kérdés kezelésének demokratikus eszközei és pozitív eredményei közt a dokumentum a közigazgatási vagy helyi autonómiát, valamint a területi autonómiát is megemlíti. Ez utóbbi a szabad és időszakos választások révén létrehozott tanácsadó, törvényhozó és végrehajtó testületeket létrehozásával új kapcsolatot tud teremteni többség és kisebbség, illetve az állam és a kisebbségi közösség között.

Az Európa Parlament uniós állampolgársággal foglalkozó 1991. novemberi határozata kimondta, hogy a tagországok területén támogatni kell a történelmi – azaz nem újonnan bevándorolt – etnikai- és nyelvi közösségek identitását, a különböző etnikumok együttélését, biztosítani kell az állampolgárok tényleges egyenlőségét. Emellett törekedni kell a sajátos helyi-, regionális- vagy csoportos önkormányzati formák meg-

őrzésére, a régiók közötti, valamint az államhatárokon átnyúló együttműködés elősegítésére.

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése által 1993. február 1-jén *Az európai jogok egyezményének a kisebbségi jogokra vonatkozó kiegészítő jegyzőkönyvével kapcsolatos 1201. ajánlása* foglalkozott a kisebbségi autonómiák létrehozásának lehetőségével. Az ET ajánlásának 11. cikkelye a területi, regionális bázissal rendelkező kisebbségi csoportok esetében az adott területeken jogosultnak mondja a helyi vagy autonóm közigazgatás intézményeinek kialakítását vagy a már meglévő közigazgatás speciális státuszának kialakítását. „Azokban a régiókban, ahol egy nemzeti kisebbséghez tartozó személyek többséget alkotnak, ezen személyeknek jogukban áll, hogy sajátos történelmi és területi helyzetüknek megfelelő és az állam jogrendszerével összhangban álló helyi vagy autonóm közigazgatási szervekkel, vagy különleges státusszal rendelkezzenek.”²

Amennyiben valamely állam a legfontosabb kisebbségi jogokat csupán a kisebbségi közösségekhez tartozó egyének számára szavatolja, azaz a kisebbségek csoportjogait továbbra sem hajlandó elismerni, akkor ez a megközelítés egyértelmű bizonyysága annak, hogy az adott

² Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): A kisebbségi jogok, i. m. 155; Gál Kinga: Minority Governance on the Threshold of the Twenty-First Century, in: uő: Minority Governance, i. m. 1–8. Az ajánlások közül *lásd* Gianfranco Martini és Folke Öhman által az ET Lokális és Regionális Önkormányzatainak Kongresszusának 1998. májusi ülésére készült előterjesztés és ajánlás: Territorial autonomy and National Minorities (10/05/98) www.coe.int/T/E/CLRAE/4_Sessions_of_the_CLRAE/1_Plenary_sessions/6_5th_Session Legújabbán pedig Andreas Gross svájci képviselő Az autonóm régiók pozitív tapasztalatai mint a konfliktusok megoldásának lehetséges eszközei Európában címmel benyújtott ajánlását, melyet az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 2003. június 24-én 1334. számú határozatával fogadott el. *Lásd* Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): A kisebbségi jogok, i. m. 184–186; Gabriel N. Toggenburg: A Rough Orientation Through a Delicate Relationship: The European Union's Endeavours for (its) Minorities, European Integration online Papers (EIoP) Vol. 4 (2000) N° 16. <http://www.eiop.or.at/eiop/texte/2000-016a.htm>; magyarul: Gabriel Toggenburg: Egy kényes kapcsolatrendszer: az Európai Unió és a kisebbségi jogok. Pro Minoritate, 2002. tavasz, 14–50.

állam a maga nemzetállami önmeghatározásából kiindulva a többségi nemzettel azonosítja az állami társadalmat alkotó politikai nemzetet, s azon belül nem kíván külön jogi státust biztosítani a kisebbségi csoportoknak. Ezekben az államokban az individuális nyelvhasználati, kulturális, vallási jogok mellett általában a törvény előtti egyenlőség deklarálásával véget érnek a kisebbségek egyenjogúságát szavatolni hivatott törvényi garanciák.

Nyugat- és Kelet-, Délkelet- és Kelet-Közép-Európa etnikai csoportjainak, nemzeti kisebbségeinek helyzetét a 20. század végén, a 21. század elején láthatóan egyre gyakrabban próbálják az elemzések és a politikai tervezők valamilyen átfogó rendszerbe rendezni. A területi bázissal, kompakt etnikai települési hálózattal rendelkező kisebbségi csoportok esetében ilyen átfogó megoldási modellként kétségkívül a különböző autonómia-formák, kisebbségi önkormányzati rendszerek jöhetnek számításba. Egyrészt, mert ezek mind a többség, mind a kisebbség számára elfogadható gyakorlatot alapozhatnak meg, másrészt a történeti előzmények, etnikai, regionális adottságok, a belső önrendelkezés, öngazgatás és a kormányzati ellenőrzés igényei egyformán érvényre juttathatóak általuk. Ráadásul a személyi elvű, kulturális autonómia azokban az államokban is alkalmazható, ahol a kisebbségek diaszpóra-helyzetekben, szétszórtaan élnek, de a területi és a kulturális autonómia elemei egymással sokféleképpen ötvözhetők is.³

³ A nemzetállamok és a kisebbségi autonómiák közötti feszültségekről, a lokális, regionális, területi, kulturális és funkcionális autonómiaformákról, a nemzetközi vonatkozásokról lásd Potier Tim: *Autonomy in the 21st Century; thought Theoretical Binoculars*. Commission on Human Rights, Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights Working Group on Minorities, 14–18. May 2001. E/CN.4/Sub.2/AC.5/2001.CRP.1 http://www.greekhelsinki.gr/bhr/english/special_issues/CEDIME-unwgm2001/G0112125.doc; A multietnikus államokon belüli kisebbségi önrendelkezés korszerű formáinak és a kisebbségi kérdések nemzetközi jogi összefüggéseinek kérdéséről Potier idézi Kimminich, O. tanulmányát: *A Federal Right of Self-Determination*, in: Tomuschat, C. (ed.): *The Modern Law of Self-Determination*, The Hague, 1993. 83–100; Ruth Lapidot: *Autonomy Flexible Solutions to Ethnic Conflicts*, Washington 1996; Rehman Javid, 'The Concept of Autonomy and Minority Rights in Europe', in: Cumper, P. and Wheatley, S. (eds.): *Minority Rights in the 'New'*

Európa jelenlegi negyvenöt országa közül mindössze öt olyan ország létezik, amely multietnikus szerkezetének megfelelően az egész államra kiterjedően a föderációt vagy a szimmetrikus regionalizációt választotta aktuális államformaként mégpedig Svájc, Belgium, Spanyolország, Bosznia-Hercegovina és a Moldovai Köztársaság. Igaz, Svájc nem a svájci nemzeti közösségek, hanem a kantonok szövetsége, de a kantonok az állam etnikai szerkezetét is leképezik. Spanyolország regionalizációjának alapjaként szintén a történeti és a nemzeti együttes kritériumrendszere szolgált. Moldáviában pedig az orosz többségű Transznisztria vonatkozóan, ahol Kisinyov joghatósága az 1992. évi fegyveres konfliktus óta csupán névleges, és sem az 1997. évi autonómia-statútum, sem pedig a moldovai kormány által 2002. július 9-én közreadott föderációs rendezési terve nem valósult meg. Az állam belső föderalizációja, regionalizációja ott válhat megkerülhetetlenné, ahol kisebbségi nemzetek (pl. a katalánok, baszkok, walesiek, skótok, gagaúzok), illetve a nemzeti kisebbségek (koszovói albánok autonómiaküzdelmét a szakirodalom egy része mint az etnikai kisebbségek sajátos körülmények és adott állami keretek közt lezajló közösségsszerveződését, „nemzetépítését” értékeli.⁴

Europe (1999); Jennifer Jackson Preece, „National Minority Rights vs. State Sovereignty in Europe: Changing Norms in International Relations?,” *Nations and Nationalism* 1997. 3. no. 345–364.

⁴ Kolstř, Pł: Territorial Autonomy As a Minority Rights Regime in Post-Communist Societies, in: Kymlicka, Will – Opalski, Magda (eds.): *Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relation in Eastern Europe*, Oxford, 2001. 200–219; Az említett államok és kisebbségek adatait lásd Pan, Christoph – Pfeil, Beate Sybille: *Minderheitenrechte in Europa. Handbuch der europäischen Volksgruppen*, Bd. 2. Wien 2002; Neukirch, Claus: *Autonomy and Conflict-Transformation. The Gagauz Territorial Autonomy in the Republic of Moldova*, in: Gál Kinga: *Minority Governance*, i. m. 105–123; A Moldovai Köztársaság föderalizálásának terve, Provincia, 2002. 30. http://www.provincia.ro/pdf_magyar/m000430.pdf; Gereben Ágnes: Kisebbségi autonómiák Európában: Gagauz-Jeri, a keleti befutó, *Heti Válasz* (3) 2003. 38; Arend Lijphart (ed.): *Conflict and Coexistence in Belgium*, Berkeley, 1980; van Istendael, Geert: *A belga labirintus, avagy a formátlanság bája*. Budapest, 1994;

A brit és az oroszországi gyakorlat rokonítható ugyan ezzel a megoldással, de a többségi angol, illetve orosz népesség és terület túlsúlyának érvényesülése a devolúciós folyamat nyomán kialakult tartományi, illetve az oroszországi „nemzeti–kulturális” autonómiák jelenleg az állam-szerkezet aszimmetrikus elemeiként értelmezhetőek. Mindkét esetben fontos szempont, hogy az érintett regionális, illetve etnikai közösségekhez tartozók nagyobb, illetve jelentős része nem anyanyelv-domináns és a többségi nemzetek kultúrája megteremtette az alapját az adott államke-reteken belüli tartós megoldásoknak. Ez alól persze mindkét esetben vannak kivételek, elég csak a csecsen vagy az északír kérdésre utalnunk.

A 20. század végén huszonegy nemzeti köztársaság, egy autonóm terület és tíz nemzeti–kulturális autonóm körzet létezett Oroszországban. Ezek közül mindössze kilenc nemzeti köztársaságban és hat nemzeti-kulturális autonómiában éltek a nem oroszok helyi többségben. A legkisebb arányban Csecsen- és Ingusföldön, valamint Dagesztánban és Észak-Oszétiában éltek oroszok. A tituláris nemzetek a következő köztársaságokban alkotnak többséget: Tatársztánban, Kalmükiában, a Csuvas Köztársaságban, Észak-Oszétiában, Ingusétiában, Tuva Csecsenföldön. A Kaukázus északi szomszédságában a Kabard–Balkár Köztársaságban a két névadó nemzet együttes számaránya 57 százalék, s végül Dagesztán. Az autonóm területek közül a Komi–Permi és az Agai Burját e területek tituláris nemzetiségei vannak többségben.⁵

Győri Szabó Róbert: Föderalizmus Belgiumban, *Pro Minoritate* 2002. tavasz, 72–11118. Conversi, Danielle: A sima átmenet: Spanyolország 1978-as alkotmánya és a nemzetiségi kérdés, *Regio* (14) 2003. 3; Stroschein, Sherrill. „What Belgium Can Teach Bosnia: the Uses of Autonomy in ‘Divided House’ States.” *Journal on Ethno-politics and Minority in Europe Special Focus* 2003. 3; Oplatka András – Szalayné Sándor Erzsébet: A többnyelvűség svájci modellje, Budapest 1998.

⁵ A nagy-britanniai devolúciós folyamat keretei közt kialakult skót és walesi autonómiákról lásd Chalmers, Douglas: Scotland Year Zero – From Words to Action, in: Gál Kinga: *Minority Governance*, i. m. 125–149. Apáthy Zsófia – Győri Szabó Róbert: Devolúció és nemzeti identitás: Skócia, Wales. *Pro Minoritate*, 2002. nyár, 175–202; Havas Péter: Decentralizálási folyamat Nagy-Britanniában: a skót és walesi devolúció (autonómia) in: Tabajdi Csaba (szerk.): *A kisebbségi önazonosság megőrzésének európai tapasztalatai*, Budapest 2002; MacCrone, David: Skócia: ország, társadalom, nemzet?

A 21. század eleji európai államok közül összesen 18 országban rendelkeznek az etnikai, nemzeti kisebbségek etnikai alapozású önkormányzati jogokkal, azaz a területi vagy a személyi elvű kisebbségi autonómia valamely formájával. Meglehetősen tarka etnopolitikai alternatívák, autonómia-megoldások mutatják az egyes országok önkormányzati gyakorlatának sokszínűségét. Belgium, Bosznia-Hercegovina, Dánia, Észtország, Finnország, Horvátország, Litvánia, Magyarország, Moldávia, Nagy-Britannia, Norvégia, Olaszország, Oroszország, Spanyolország, Svájc Svédország, Szlovénia és Szerbia-Montenegro tartozik ezen államok sorába.

A központi állam törvényben rögzített módon lemondott a hatalomgyakorlás egy részéről az érintett kisebbségek vagy egy részük javára, az autonómiák törvényhozói és végrehajtó testületei önállóan vagy a központi kormánnyal, kormányzati szervezetekkel közösen dönthetnek, illetve rendelkezhetnek az adott autonómia alaptörvényében körülhatárolt kérdésekben. A tizennyolc államot Christoph Pan és Beate Sibylle Pfeil kritériumrendszere alapján három csoportba sorolhatjuk.⁶

Három állam – Belgium, Spanyolország és Magyarország – jogrendje szavatolja azt, hogy a kisebbségi önkormányzatiság valamenyny bevezetőben felsorolt alapelve valamilyen mértékben érvényesülhessen.

A másik csoportba azok az államok tartoznak, ahol az adott állam valamenyny honos – azaz nem bevándorolt – kisebbségét egyformán megilletik az önkormányzati jogok, jóllehet ezek az egyes kisebbségi cso-

Regio 2000. 1. 68–85; Grüber Károly: Európai identitások: régió, nemzet, integráció, Budapest, 2002. 123–130; Thomson, Andrew: The Politics of Autonomy, www.cowac.org/thomson.htm+minority+autonomy&hl=hu&ie=UTF-8. Az oroszországi nemzeti–kulturális autonómiákat az Állami Duma által 1996. május 22-én elfogadott szövetségi törvény szabályozza: www.minelres.lv/NationalLegislation/Russia/Russia_CultAut_English.htm. Dobrovits Mihály – Kende Tamás: Távol Moszkvától. Utak a jelicini és a Jelcin utáni Oroszország megértéséhez, Beszélő, 2001. 1. <http://beszelo.c3.hu/01/1/05dobrov.htm>

⁶ Pan, Christoph – Pfeil, Beate Sybille: Minderheitenrechte in Europa. Handbuch der europäischen Volksgruppen, Bd. 2. Wien 2002. 10–11.

port igényei – lehetőségeinek megfelelően – eltérők lehetnek. Ebbe a kategóriába tartozik Svájc, Finnország, Észtország, Norvégia, Olaszország, Szerbia-Montenegro és Svédország. A harmadik kategóriába azokat az államokat sorolhatjuk, ahol egyes kisebbségek – esetenként messzemenő – önkormányzati jogosítványokkal, területi, kulturális autonómiaformákkal rendelkeznek, ugyanakkor más, lélekszámban esetleg az előzőeknél jelentősebb közösségeket az önkormányzati jogok élvezetéből az adott állam törvényei kizárnak. Oroszország, Szlovénia és Litvánia tartozik ebbe a kategóriába.

Ami most már a három kiemelt európai autonómiamodellt illeti, itt is igen jelentős eltérések mutatkoznak. Belgium Vallonia, Flandria és Brüsszel, illetve a német autonóm közösség közötti szigorú nyelvi, intézményi felosztása kétségtelenül a svájci típusú elhatárolódó önkormányzatiság mintapéldája, de működési zavarai, a közösségek közötti válaszvonalak fennmaradása jelzi, hogy belátható időn belül a belga modell tartalékai könnyen kimerülhetnek. Ráadásul az ország nyelvek és régiók szerinti felosztásában a német közösség számára nem hoztak létre önálló régiót, s így a regionális közigazgatáshoz kötődő etnikai jogok jelentős részével a közösség nem rendelkezhet.⁷

A spanyolországi föderalizmus, amely a tartományi autonómia-rendszeren alapul, a 20. század utolsó negyedének kétségtelenül legnagyobb európai etnopolitikai teljesítménye. Az 1978. évi spanyolországi alkotmány az egységes és oszthatatlan spanyol politikai nemzeten belül elismeri a nemzetiségek (nacionalidades) létezését, ennek megfelelően a spanyol politikai nemzetet mint többnyelvű közösséget határozza meg. Jóllehet az állam hivatalos nyelve a kasztíliai nyelv maradt, az egyes nemzeti autonómiák területén „a többi spanyolországi nyelv szintén hivatalos nyelv”.⁸ A spanyolok bölcs önkorlátozása, a

⁷ Györi-Szabó Róbert: Föderalizmus Belgiumban, i. m. 91–93; Istendael, Geert van: A belga labirintus, i. m. Pan, Christoph – Pfeil, Beate Sibylle: Minderheitenrechte, i. m. 41–44.

⁸ Conversi, Danielle: A sima átmenet: Spanyolország 1978-as alkotmánya és a nemzetiségi kérdés, Regio (14) 2003. 3. 15.

galíciai és a katalán kérdés mindenki számára kielégítőnek tűnő megoldása, a baszk kérdés terén elért jelentős előrehaladás bel- és külpolitikai tökélet termelt Madrid számára.⁹ A baszkföldi konfliktusok és a múlt év végén bejelentett radikális, Spanyolország határain is átnyúló államjogi reformjavaslat jelzi, hogy a határok nélküli Unióban a több régióban, több országban élő azonos etnikumú közösségek keresik az egymással való legszorosabb együttműködés lehetőségét.¹⁰

Az autonómia kérdése a Lundi ajánlásban és a Gross-jelentésben¹¹

Az EBESZ kisebbségi főbiztosa a kisebbségi nyelvi, oktatási és politikai jogok területén az európai etnopolitikai alternatívák számbavételének és a kisebbségi jogok nemzetközi egységesítésének szándékával három ajánlást készített. Jelentős mennyiségű elemző munka eredményeként készült el a három szöveg: az oktatási jogok kérdését elemző 1996. évi hágai, a kisebbségi nyelvhasználati jogokkal foglalkozó 1998. évi oslói és a kisebbségek politikai jogait és részvételi lehetőségeit vizs-

⁹ Keating, Michael: Spanyolország új kisebbségi nemzetei és az európai integráció: új keretfeltételek az autonómia számára. *Regio*, 2003. 3. 69–88. Spanyolországban tíz etnikai régió, tartomány kapott autonómiát 1979-ben: *Katalóniában* önkormányzati jogokat kapott a többségben katalánok által lakott régió; *Baszkföld* autonómia törvénye (1979) önkormányzást szavatol Euskal Herriának; *Galíciában* a galegók által lakott régiónak, *Asztúria* autonómia törvénye (1981) területi önkormányzást szavatol a bable nyelv védelmére; *Valencia* autonómia törvénye (1982) önkormányzati jogokat adott a többségben valenciaiak által lakott Alakant, Castello, Valencia területeknek; *Aragónia* területe és népe autonómia törvénye (1982), *Navarra* autonómia törvénye (1982) önkormányzatot biztosít a kasztíliai és baszk nyelvű polgárok által lakott területeknek

¹⁰ Vиейіtez, Eduardo Javier Ruiz: A baszkok és a baszk nyelv jogi és politikai helyzete. *Pro Minoritate*, 2002. tavasz, 119–136.

¹¹ Az EBESZ kisebbségi főbiztosának Lundi ajánlását, illetve az Andreas Gross által előterjesztett ajánlásnak a magyar szövegét lásd a könyv dokumentummellékletében.

gáló, méltatlanul keveset hivatkozott 1999. évi *Lundi ajánlások a nemzeti kisebbségek a közéletben való hatékony részvételéről*. A kisebbségi főbiztos által jegyzett lundi szöveg abból a helyes felismerésből indul ki, hogy az európai államok szuverenitásának, hatalomgyakorlásának feltételei az integrációs és a regionalizációs folyamatok párhuzamosságában egyszerre két szinten is átalakulnak, és módosulnak.

A kisebbségek, illetve a kisebbségekkel kapcsolatos kormányzati, regionális, lokális, illetve nemzetközi döntések sem maradhatnak ki ebből az összetett folyamatból, mi több, valójában az állami szuverenitásnak mind a kétféle redukciója nagy mértékben elősegítheti a korábbi nemzetállami etnicista megközelítések, intézményi megoldások háttérbe szorítását. Ezzel együtt a lundi szöveg a koppenhágai ajánlás fentebb már idézett 35. pontjában szereplő autonómia-klauzula óvatos szövegezését követi.¹²

Az ajánlások a kisebbségek politikai részvételének két alapvető megoldási módozatát különböztetik meg: a kormányzati, illetve a regionális, lokális döntéshozatali folyamatban biztosított részvételi formát, illetve az önkormányzati modell lehetőségeit. Az első megoldás esetében a kisebbségi csoportokhoz tartozók számára az állam egységes politikai, pártpolitikai, kormányzati, közigazgatási szerkezetén belül kell biztosítani a megfelelő, lehetőség szerint létszámarányos képviselői, döntéshozatali pozíciókat a kisebbségek számára.

Az ajánlás autonómiaértelmezése kettős premisszára, a szubszidiaritásra, illetve a hatalommegosztás érintettek által kidolgozott, törvényben rögzített és tiszteletben tartott alapelveinek kölcsönös elismerésére: „A kisebbségek hatékony részvétele a közéletben, szükségessé teheti az önkormányzatiság nem területi vagy területi, illetve vegyes jellegű érvényesítését. Az államoknak megfelelő erőforrásokkal segítség elő ezen megoldásokat. Az ilyen megoldások eredményes alkalmazásának lényeges feltétele, hogy a kormányzati hatóságok és a kisebbségek felismerjék a kormányzás bizonyos területein a központi és egy-

¹² Görömbei Sára: A kisebbségek esélyei az EU-csatlakozás után. *Pro Minoritate*, 2001. ősz. 27–48. Hannum, Hurst: Territorial Autonomy: Permanent Solution or Step Toward to Secession? http://www.indonesiamission-ny.org/issuebaru/Mission/empwr/paper_hurstHannum_1.pdf

séges döntések szükségességét, más területeken a sokféleség, sokszínűség előnyeit.”¹³

Max van der Stoepnek, az EBESZ első kisebbségi főbiztosának a közéletben való kisebbségi részvétellel kapcsolatos ajánlása az autonómiák vonatkozásában két meglepetéssel is szolgált: egyrészt az államok szempontjából elfogadhatóbbnak tartott „nem területi”, azaz a személyi, perszonális elvű kulturális autonómia ügyét igen röviden elintézik az ajánlás szövegezői, s a kulturális autonómia ügyét a nyelvhasználat, oktatás és a kulturális élet vonatkozásában tartják hatékony eszköznek. Ezzel szemben viszonylag körültekintően és perspektivikusabban foglalkozik a szöveg a területi alapozású megoldási lehetőségekkel. Az ajánlás 19. pontja világos különbséget tesz az állam decentralizáció és a regionális közigazgatási gyakorlat, illetve a kisebbségi igények kielégítésére hivatott autonómiaformák között: „A szubszidiaritás elvének tiszteletben tartásával az állam mérlegelje a hatalom, többek között konkrét önkormányzati funkciók ilyen jellegű területi megosztásának, átruházásának megoldásait, különösen ott, ahol ez bővítené a kisebbségek lehetőségeit a hatalom gyakorlására az őket érintő ügyekben. A nemzeti kisebbségek konkrét történelmi és területi körülményeinek megfelelő helyi, regionális vagy autonóm közigazgatások számos funkciót felvállalhatnak, amelyek segítségével hatékonyabban reagálhatnak ezen kisebbségeket érintő problémákra.”¹⁴

¹³ A lundí szöveg értelmező fejezetének megfelelő 14. pontjában ez az autonómia-értelmezés kiegészül azzal az az önkormányzatiság és öngazgatás szempontjából egyáltalán nem lényegtelen mozzanattal, amely szerint az önkormányzás mint fogalom azt jelenti, hogy a közösség ellenőrzést gyakorol az őt érintő ügyekben, ami persze szűkítő interpretációban akár a tényleges öngazgatás helyett a kormányzati tevékenység különböző mélységű és hatékonyságú ellenőrzési lehetőségeit is jelentheti. Lásd a dokumentumot a mellékletben, a 14–15. pontokat.

¹⁴ Lásd a dokumentumot a mellékletben, a Lundí ajánlások első részének 19–20. pontjait. Az „értelmező jegyzet” ugyanezen pontjaiban a területi megoldások előnyeit az Európai Önkormányzati Charta 4. cikkelyére, illetve a Koppenhágai Dokumentum 35. bekezdésére való hivatkozással egyértelműen a szubszidiaritás alapelveinek érvényesülésében, valamint a többség és kisebbség viszonyára gyakorolt jótékony hatásban és az állam kohéziós erejének megerősödésében jelöli meg: „A területi önkormányzat segíthet

Amint láttuk, a koppenhágai dokumentum „a speciális történelmi és területi körülményeknek megfelelő helyi vagy autonóm közigazgatás” hagyományait, előzményeit, illetve gyakorlatát tekintette fontos kiindulópontnak. Egészen másként lehet ugyanis felépíteni az autonómiamezsgalmak programját, stratégiáját azokban az országokban, ahol a többség a kisebbségi önkormányzatiságot eleve kizárt opcióként kezeli, s abban az ország területi, politikai integritásának súlyos sérelmét látja, mint az olyan államokban, ahol más kisebbségek már rendelkeznek valamilyen önkormányzati jogosítványokkal vagy az olyan többséggel szemben, amely a maga nemzeti kisebbségei számára más országokban kívánatosnak tartaná az önkormányzati jogok alkalmazását. A kisebbségi magyar közösségek közül négy esetben a 21. század elején az elutasító többségi magatartással szembesülnek.¹⁵

A Lundi ajánlás értelmező jegyzetének bevezetője rövid áttekintést ad az európai kisebbségi jogoknak az 1975. évi Helsinkii Záróokmány-nal elkezdődött újrendezési folyamatáról, amelynek keretében a koppenhágai dokumentum mellett az EBESZ madridi, bécsi, párizsi, lisszaboni csúcstalálkozóin elfogadott zárónyilatkozatok, s természetesen az ENSZ 1992. évi Kisebbségi Nyilatkozata és az Európa Tanács 1994. évi kisebbségvédelmi keretegyezménye teremtették meg a kisebbségek politikai részvételének nemzetközi jogi alapjait. A kisebbségi önkormányzati jogok vonatkozásában a Lundi ajánlások – minden óvatosságuk és szükségességük ellenére – a 20. század végén megújult nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer kulcsfontosságú elemére vonatkozóan fontos alapvetést, összehasonlítási lehetőséget és nemzetközi szakmai, politikai hivatkozási alapot kínálnak. Ugyanakkor ko-

az államok egységének megőrzésében, miközben fokozza a kisebbségek részvételét és bevonását, hiszen a kisebbségek a lakossági összetételt tükröző önkormányzati intézményekben jutnak nagyobb szerephez a kormányzásban.” Uo.

¹⁵ Az 1990-es évtized magyar autonómiaterveiről lásd lentebb. Átfogó bemutatást lásd Gerencsér Balázs – Juhász Albin: A kisebbségi autonómia (működő modellek, magyar elképzelések). www.hhrf.org/autonomia; Overview of Proposals for Minority Self-Governments of Hungarian Minorities in Central Europe. In: Gál Kinga: Minority Governance, i. m. 245–272.

moly hiányossága az anyagnak a regionális politika, az európai regionalizációs folyamatok tapasztalati anyagának negligálása, valamint a működő európai kisebbségi autonómiák modellértékű elemeit bemutató elemzés elhagyása.

Ez utóbbi praktikus szempont érvényesül Andreas Grossnak, az Európai Unió svájci szocialista képviselőjének a jelentésében és az annak alapján elfogadott 2003. évi 1334. számú ET-határozat az autonóm régiókkal kapcsolatos pozitív tapasztalatokról.¹⁶ Gross jelentésének egyik legfontosabb érdeme, hogy az autonómiához kötődő negatív sztereotípiákkal szemben képes volt bizonyítani a kisebbségi önkormányzati megoldások célszerűségét, mégpedig mind a multietnikus államok megfelelő közigazgatási gyakorlata, mind pedig a többség és kisebbség közötti viszony szempontjából. A területi és kulturális autonómia a Gross-jelentés, illetve az ET-határozat szerint nem tekinthető csodaszernek, de anélkül, hogy a kisebbségek egyoldalú elszakadásának veszélye felmerülne, képes biztosítani a hatalommegosztást az egymás mellett élő közösségek közt. A határozat mindazonáltal az autonómia értelmezésének, alkalmazásának és kezelésének ügyét az állam hatáskörébe sorolja és az autonóm területeken belüli kisebbségek védelmére vonatkozóan különleges intézkedések bevezetését tartja szükségesnek.¹⁷

A dél-tiroli autonómia recepciója

A nyugat-európai működő kisebbségi autonómiák közül kelet-közép-európai kontextusban kétségtávan a dél-tiroli modellt tematizálták a leggyakrabban. A magyar etnopolitikai diskurzusban Dél-Tirol (Süd-Tirol, Alto Adige) tartomány (provincia) etnikai elvű autonómiája, illetve az

¹⁶ Gross, Andreas: Positive experiences of autonomous regions as a source of inspiration for conflict resolution in Europe, 9824. Doc. 2003. 3 June 2003, Report, Political Affairs Committee, Rapporteur: Mr. Gross, Switzerland, Socialist Group.

¹⁷ Az autonóm régiók pozitív tapasztalatai mint a konfliktusok megoldásának lehetséges eszközei Európában, Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): Kisebbségi jogok. i. m. 184–186.

olasz többségű Trentino tartománnyal közös *Bolzano–Süd-Tirol–Trentino régió* regionális autonómiája 1989 óta folyamatosan pozitív hivatkozási alapul szolgál, és az etnikailag kompakt települtségű kisebbségek esetében az optimális megoldásként elképzelt területi önkormányzati modell mintájának számít. Ez a megállapítás természetesen elsősorban az 1972-ben életbe lépett törvényi szabályozás nyomán kialakult helyzetre, az új autonómia statútumban és az azt kiegészítő rendelkezésekben kodifikált szabályozásra érvényes. A korábbi – az 1948. évi első autonómia statútumtól az 1969-ben megkötött úgynevezett csomagmegoldásig, pontosabban az 1972-ben elfogadott új rendezésig terjedő – időszakot, az olasz többségű Trentino révén az olaszok által majorizált tartományi autonómia kérdésével inkább csak fenntartásos említések szintjén találkozunk magyar munkákban. Az alábbiakban a dél-tiroli autonómiát a kisebbségi magyar érdekeltségű kelet-közép-európai országok adaptációs lehetőségeinek szempontjából vizsgáljuk.

A párizsi békekonferencián 1946. szeptember 5-én megkötött Dél-Tirol szerződést (Gruber osztrák és De Gasperi olasz külügyminisztereknek a békekonferencián tető alá hozott megállapodását) ugyanis az olasz kormány igyekezett a maga eszközeivel semlegesíteni, s hasonlóképpen a korabeli román kormányok székelyföldi autonómiával szembeni magatartásához, az autonóm terület határainak a többség számára kedvező kijelölésével elérte a kedvezményezett kisebbség háttérbe szorítását.

Az 1969-ben elfogadott osztrák–olasz csomagmegállapodásról és az annak végrehajtását rögzítő cselekvési időrendről (*Operationskalender*), valamint az ezek nyomán létrejött 1972. évi rendezésről Joó Rudolf munkái képviselték az első szakszerű magyar elemzést. A szerző a nyugat-európai kisebbségeket tipologizálva a dél-tiroli németeket az 1918 utáni határváltozások nyomán történelmi kényszer hatására létrejött, erős nemzeti identitással rendelkező nemzeti kisebbségek kategóriájába sorolta. Joó ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az olaszországi németek helyzetének rendezéséhez igen nagy mértékben hozzájárult az 1970-es években Nyugat-Európa több országában is lendületet vett regionalizálódás. Az 1970. évi olaszországi regionalizálási törvény és az általa elindított, bizonyos értelemben napjainkig tartó regionalizációs folyamat kedvező kereteket teremtett az etnikai régiók önkormányzati ambíciói

számára is. A különleges státusú régiók létrehozásával az olasz törvényhozás megteremtette a tényleges etnoregionális autonómiák működési feltételeit, s így módon korrigálta az első statútum hibáit.¹⁸

Az 1989 utáni fordulatot követően a magyar kisebbségpolitikában rohamosan teret hódító autonómiaközpontú tervező és döntés-előkészítő munkában igen gyorsan felértékelődött a nyugat-európai „jó példák”, az alkalmazható minták elemzése, megismerése. Az elmúlt másfél évtizedben napvilágot látott magyarországi és határon túli magyar szakmai elemzések, feldolgozások a nemzetközi szakirodalommal megegyező módon olyan részletesen és szabatosan rendezett etnopolitikai megoldásnak tekintik, amely bár nem problémamentes, de működőképes és alkalmas a kisebbség optimális jogérvényesítésére, a többség–kisebbség, illetve a kisebbség–anyaország viszony, valamint a tartományban élő ladin népcsoport helyzetének kezelésére.¹⁹

A dél-tiroli modellnek a magyar kisebbségpolitika határon túli és kisebb részben a Magyarországon élő kisebbségekkel kapcsolatos feladatai szempontjából betöltött mintaadó szerepét az alábbi hat nagyobb kérdéskörben lehet megragadni:

- az osztrák–olasz együttműködésre különösen a csomagmegállapodás végrehajtásának időszakában jellemző kölcsönös jóhisze-

¹⁸ Joó Rudolf: Nemzetiségek és nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában. Budapest 1977; Uő.: Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság. Kosuth Kiadó, Budapest 1984; Uő.: Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Budapest, 1988.

¹⁹ A magyar szakirodalomból Gál Gyulának A dél-tiroli kérdés című munkáját kell kiemelnünk (Teleki László Alapítvány, Budapest 1995 (= Kisebbségi Adattár IV). Gál érdeme a dél-tiroli jogfejlődés történetének komplex bemutatása és a rendezés legfontosabb dokumentumainak közreadása. A Pécsi Tudományegyetem alkalmazott nyelvészeti doktori iskolájában az elmúlt három évben két színvonalas áttekintés is készült: Molnár Krisztina: Dél-Tirol: A kisebbségvédelem mintapéldája. In: Tassoni, Luigi – Fóris Ágota: Olasz nyelvi tanulmányok az alkalmazott nyelvészet témaköréből. (= Iskolakultúra 5.) Pécs 2000, 62–74; Jancsi Beáta: A nyelvi jogok kérdése Dél-Tirolban (kézirat) www.nytud.hu/pp/jancsi.html; A nemzetközi irodalomból lásd pl. Ruth Lapidoth: Autonomy Flexible Solutions, id. m.; Hurst Hannum: Autonomy, Sovereignty, i. m.; Eide, Asbjorn: The Concept of Autonomy in Comparative National Law. Paper Antwerpen, 1994.

3. A kisebbségi önkormányzatiság jelene és jövője Kelet-Közép-Európában

műség méltánylásában az anyaország és a befogadó állam közötti konszenzus kérdésében

- a dél-tiroli tartomány etnikai viszonyait állandósítani hivatott és ezáltal az asszimiláció és a betelepítés megakadályozását szolgáló etnikai–nyelvi status quo biztosításában,
- a tartományon, illetve a régió belüli kiegyensúlyozott hatalom-megosztás elvének hangsúlyozásában,
- az Olaszország egész közigazgatási szubsztanciáját megváltoztatató általános regionalizációs folyamat pozitívumainak megragadásában,
- a bolzanói–dél tiroli tartomány kiegyensúlyozott kétnyelvűség-modelljének, s azon belül az oktatás- és nyelvpolitikai keretfeltételeknek pozitív értékelésében,
- s végül az Európai Unió közvetve érvényesülő kontrollszerepében: Olaszország és Ausztria uniós szempontokat respektáló és a regionális együttműködésre is nagy hangsúlyt fektető politikája csökkentette a dél-tiroliak bizalmatlanságát.

A dél-tiroli modell egyik fontos sajátossága, hogy az autonómia a két érintett állam uniós tagságával része lett az Európai Unió belső jogi struktúrájának. Az autonómiákat biztosító uniós tagállamok közül Finnország és Olaszország vitte magával etnoregionális, illetve etnokulturális autonómiarendszerét, míg Spanyolország és Nagy-Britannia uniós tagállamként alakította ki a maga autonómiáit. Sok vita folyik arról, hogy az autonómiarendszerek nem teljesen összeegyeztethetők az Európai Unió előírásaival. Az Írland-szigeteken bizonyos állások betöltésénél szükséges a helyi regionális állampolgárság, Dél-Tirolban pedig egyes munkahelyek esetében feltétel a helyi illetékesség és az etnikai hovatartozás. Mindkét eset ellentétben áll a diszkriminációmentesség, illetve a munkaerő szabad áramlásának elvével.²⁰

Erhard Busek, Ausztria EU-bővítési megbízottja a 2001 decemberében közreadott elemzésében arra emlékeztetett, hogy a sokak által ideá-

²⁰ Dánia esetében előfordult, hogy az autonóm régiói nem követték az EU-tagság ügyében. Jóllehet Dánia tagja az Európai Uniónak, a Feröer-szigetek nem, Grönland pedig kilépett az Európai Unióból.

lis modellnek tekintet dél-tiroli autonómiát mennyi vita, viszály, feszültség előzte meg. Majd a magyarországi kedvezménytörvényre utalva elhibázottnak tartja az EU kelet-közép-európai országokkal szemben tanúsított magatartását: „Az EU elvárja, hogy a tagjelöltek a kisebbségi problémákat csatlakozásuk előtt oldják meg. Én azt hiszem, ez nem elég. Ausztria Dél-Tirol kérdésében elment az ENSZ-hez, bár utóbb a megoldást kétoldalú egyeztetéssel, Olaszországgal dolgozta ki. Formai szempontból az EU-bizottságnak igaza van, amikkor azt mondja, hogy csak az *acquis communautaire*-ért felel, ám a tagállamoknak inkább segíteniük kellene a feszültségek leszerelésében.”²¹

A magyar etnopolitikai diskurzusokban a rendszerváltás óta a dél-tiroli autonómiamodellel mind az elemzések, mind pedig a politikai megnyilatkozások szintjén igen nagy teret kapott. Az elemzések elsősorban a dél-tiroli német és a kisebbségi magyar történeti fejlődés analógiáira, a dél-tiroli modell sajátosságaira, a nyelvi és oktatási jogok szabályozására helyezték a hangsúlyt. A politikai megnyilatkozások részben az osztrák–olasz konszenzuskeresés mintaadó jellegét, részben pedig a dél-tiroli modell kisebbségvédelmi, önkormányzati elemeinek adaptálhatóságát hangsúlyozták.

A magyar recepcióban igen erőteljesen jelen van az európai regionalizációs folyamatok fontosságának felismerése, különös tekintettel az etnikai sajátosságokkal rendelkező régiók sajátos státuszának kialakításában betöltött pótolhatatlan szerepére, illetve a kelet-közép-európai regionalizációs folyamatok tetemes megkésettiségére.

A konkrét adaptációs kísérletek közül az erdélyi, s azon belül a székkelyföldi regionalizációs, illetve autonómiaterveken, valamint a 2002. évi vajdasági tartományi és kisebbségi és autonómiatörvények szövegében, a Vajdasági Magyar Szövetség autonómiapolitikájában figyelhető meg a dél-tiroli modell adaptációjának törekvése.

S végül a dél-tiroli autonómiamodellel az Európai Unión belüli jövője, a kelet-közép-európai csatlakozó és kimaradó államokban fo-

²¹ Erhard Busek: Südtirol ist überall. Die Presse, 2001. december 6. A Presse cikket részletesen ismertette a Határon Túli Magyarok Hivatalának 2001. december 12-i sajtófigyelője.

lyamatban lévő adaptációs kísérletek sikere jól érzékelhetően a regionális politika és a kisebbségvédelem jövőbeli irányvételétől, szerencsés esetben szoros egybehangolásától, kedvezőtlen fordulatok esetén szigorú különválasztásuktól függ majd. Az 1998-ban Bolzanóból kiindul nemzetközi kisebbségvédelmi kezdeményezés, amelynek célja az Európai Unió kisebbségi politikájának elvi alapokra helyezése volt, az emberi jogok, a diszkriminációmentesség és kisebbségvédelem hangsúlyozásán kívül a kulturális sokszínűség, a gazdasági és szociális szolidaritás, illetve az interkulturális együttműködés terén jelölte ki az uniós intézkedések keretfeltételeit. A hátrányos régiók felzárkóztatásában, a nyelvi, kulturális sokszínűség megőrzésében és az egyazon nyelvhez, kultúrához tartozó közösségek közötti kapcsolattartásban az autonómiák változatos jogintézményéről nem történt említés. Ezt követően a dél-tiroli tartományi kormány megbízásából tovább folytatódtak az EU kisebbségpolitikai koncepciójának körvonalazását célzó nemzetközi szakértői munkálatok, amelyek részeként elkészült a kisebbségek és a regionális autonómiák közötti viszonyt tisztázó szakértői javaslat is.²²

A következő évek minden bizonnyal választ adnak arra a ma még nehezen eldönthető kérdésre, vajon nagyobb lehetőségeket kapnak-e majd az önkormányzati jogok gyakorlására alkalmas kisebbségi közösségek az Unión belül. Vagy épp ellenkezőleg, az érintett államok éppen az uniós háttérrel az eddiginél is egyértelműbben utasítanak el minden kisebbségi autonómiaprogramot.

²² Package for Europe. Paket für Europa. Pacchetto per l'Europa. Academia Europeica, Bolzano 1998. A kisebbségek által lakott régiók autonómiájára vonatkozó javaslat 2001-ben készült el. A Bruno de Witte professzor által vezetett szakértői munkába számos nemzetközi jogi szaktekinetly kapcsolódott be. http://www.eurac.edu/Press/Academia/15/Artik_15.asp Érdemes azonban a Dél-Tiroli Néppárt elnökének újabban többször hangoztatott aggodalmait is regisztrálni, amennyiben tartani lehet az európai alkotmány autonómiák jogköreit korlátozó lehetséges hatásaitól: Durnwalder: Autonomie aktiv verteidigen. Europas autonome Regionen könnten durch die neue EU-Verfassung Nachteile erleiden. Die Presse, 2003. április 23.

A kisebbségi autonómia magyarországi modelljéről

Az 1993. évi XXXVII. számú nemzetiségi törvény alapján kialakult magyarországi kisebbségi önkormányzati modell tizenhárom etnikai és nemzeti kisebbség számára biztosítja az egyéni és közösségi kisebbségi jogokat, s lehetővé tette, hogy a helyi, országos kisebbségi önkormányzatok megválasztását és működtetését. A kulturális autonómia elemei a magyarországi modellben a helyi kisebbségi önkormányzatok révén keverednek a területi autonómia elemeivel, amennyiben a kisebbségek által lakott településeken a kisebbségi önkormányzatok a települési önkormányzatokat a kisebbségekkel kapcsolatos döntésekben bizonyos mértékig kiegészítik, a legsikeresebb esetekben pedig partnerként tudtak együttműködni. Az országos kisebbségi önkormányzatok a kormányzat és a parlament, illetve más országos, regionális, megyei hatáskörű szervezetnél járhattak el sajátos kisebbségi érdekeik védelmében.²³

Az első tíz esztendő kísérleti periódusa után a magyar kormány és törvényhozás a kisebbségek tényleges kulturális autonómiájának szükséges feltételek biztosítása érdekében több kisebb módosítás mellett két alapvető kérdésben kezdeményezte az 1993. évi LXXVII. számú törvény módosítását: a kisebbségek önkormányzatainak választásában való részvételt választói névjegyzékekhez, illetve az azokra való feliratkozáshoz köti, illetve előírja, hogy csak a működő országos kisebbségi önkormányzatok által visszaigazolt településeken hozhatók létre helyi kisebbségi önkormányzatok. Ezzel együtt nagy kérdés, hogy a jelenleg nagy többségében kettős identitású, s jórészt magyarnyelv-domináns

²³ Bodáné Pálok Judit: A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. *Acta Humana*, 1993; Kaltenbach, Jenő: Hungarian Report. In: Kranz, Jerzy (ed.): *Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989*. Warszawa, 1998. 61–131; Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest 1999; Eiler Ferenc – Kovács Nóra: *Minority Self-Governments in Hungary*. In: Gál Kinga (ed.): *Minority Governance*, i. m. 171–196; Walsh, Niamh: *Minority Self-Government in Hungary: Legislation and Practice*. In: *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, July, 2002. www.ecmi.de/jemie

magyarországi kisebbségek milyen számban iratkoznak fel majd az egyes kisebbségek választói névjegyzékeire, a kettős identitás és a magyar anyanyelvi háttér mennyire bizonyul alkalmasnak elkülönült kulturális, oktatási intézményrendszerek kialakítására és működtetésére.

A kisebbségi országgyűlési biztos 1998 óta kezdeményezi a kisebbségi önkormányzatok választásának, jogköreinek felülvizsgálatát. Nem tartotta ugyanis elfogadhatónak, hogy „a (helyi) kisebbségi önkormányzati választásokon mind az aktív, mind a passzív választójog általános és egyenlő, a választásokon akár jelöltként, akár választóként minden választójoggal rendelkező állampolgár részt vehet.”²⁴

Kaltenbach Jenő kisebbségi ombudsman ezt az álláspontját azzal indokolta, hogy optimális esetben a kisebbségi jogok – köztük a kisebbségi önkormányzati választás jogok is – csak a nemzetiségi kritériumok alapján meghatározható csoportokat illetnék meg. Az igazi problémát azonban éppen a kisebbségi csoportok meghatározása jelenti, mégpedig nem egyszerűen a szó jogtechnikai értelmében. Hiszen a 2001. évi népszámlálások közreadott eredményei azt mutatják, hogy a magyarországi kisebbségek által lakott településeken a nemzetiségi közösségekhez tartozó személyek döntő többsége nemzetiségi, kulturális, nyelvhasználati tekintetben kettős identitásúként, kettős kötődésűként, mi több kettős anyanyelvűként határozza meg magát.

Ebben az értelemben a 2004 tavaszán a magyar kormány által elfogadott törvénymódosítás csupán a formális jogi megoldást jelentő választói névjegyzéket tudja új eszközként megjelölni, ami vélhetően elsősorban a maguk identitáspolitikai egyensúlyát megtaláló kisebbségi csoportok számára kínálhat kiutat az „etnobiznisz” zsákutcáiból.²⁵

²⁴ Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről, 1998. január 1–december 31. A kisebbségi önkormányzatokra vonatkozóan lásd 1998: A kisebbségi önkormányzati választások éve, <http://www.obh.hu/nekh/hu/beszam/beszamol.htm>

²⁵ Pap András László: Európai kisebbségpolitika, magyar kisebbségi önkormányzatok – jogpolitika, harmonizáció és kollízió. Esettanulmány az etnikai-nemzetiségi identitás és választójogi korrupció tárgykörében, http://europa.kontextus.hu/muhely/Muhely_Pap%20dolgozata.doc

Nagy kérdés továbbá, hogy becslések alapján többszáz ezres, a szervezethez és az önbevallás, illetve az etno- és identitáspolitikai szinteken a valóságnak megfelelően erős belső differenciálódást mutató cigány nyelvi, regionális, kulturális közösségei elfogadják-e az egységes roma-politika keretfeltételeit, képesek lesznek-e a különböző, immár pártpolitikailag is szembenálló roma csoportok konszenzusra törekedni.²⁶

A magyarországi kisebbségi önkormányzatiság jövője tehát véleményünk szerint nem egyszerűen csak a kisebbségi önkormányzati választójog szigorításán, hanem a sajátos etnikai tér- és identitás-szerkezeti realitások tudomásulvételén, az adekvát intézményi formák kialakításán, az önkormányzati és a civil szféra együttműködési lehetőségeinek kibővítésén, a multikulturális, regionális és integratív típusú etnopolitikai programok sikerén múlik. Az a demográfiai fogyás, amelyet a magyarországi kisebbségek a többségi nemzettel együtt elszenvedtek – megtévezve az ország számos hagyományos kisebbségi kistérségében és városában megállíthatatlannak tűnő nyelv- és identitásváltási folyamatokkal – aligha igazolja vissza a formális jogi értelemben véve megalapozott szigorító intézkedéseket. A tízezres léptéket elérő, illetve meghaladó német, horvát, szlovák, román kisebbségi közösségek korábbi hagyományos települési bázisának súlypontja minden erőfeszítés ellenére az elmúlt évtizedben egyrészt szintén erőteljesen erodálódott, másrészt egyre nagyobb mértékben a városi közösségek túlsúlya jellemzi ezeknek a közösségeknek is a közéletét.

A városi szervezetek viszont a vidékinél is erősebben szórványjellegűek, ami a koncentrált, kompakt struktúrák hiányában igen nehézé teszi a kulturális autonómiák esetében is létfontosságú intézményalapítást, intézményfenntartást és intézményszerű működést. A törvénymódosítás során a nagyobb lélekszámú kisebbségek akaratérvényesítése jórészt háttérbe szorította a kis lélekszámú közösségek sajátos érdekeinek megjelenítését: a pár ezres és még annál is kisebb, egy-két hagyományos településsel vagy azzal sem rendelkező kis lé-

²⁶ Forray R. Katalin – Mohácsi Erzsébet (szerk.): *Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón*. Pécs 2002. 52–65. <http://www.btk.pte.hu/tanszekek/romologia/dok>

lekszámú csoportok az egyébként jogosan szigorított önkormányzati rendszert az eddigieknél is nehezebb körülmények közt tudják majd a maguk javára fordítani.²⁷

Kisebbségi magyar autonómiák

A kisebbségi magyar közösségek a Magyarországgal szomszédos hét állam közül háromban rendelkeznek a kulturális autonómia törvényileg garantált eszközeivel: Szlovéniában az 1991. évi alkotmány 63. paragrafusa szerint az őslakos olasz és magyar kisebbségek – tekintet nélkül lélekszámukra – az általuk lakott területen önkormányzati testületeket alakíthatnak ki és az állami intézményekkel közösen meghatározott kérdésekben önálló döntéseket hozhatnak.

Az 1994. évi 57. számú törvény alapján a „nemzetiségileg vegyes térségekben” az olasz és a magyar őslakos kisebbségek részt vehetnek a helyi önkormányzatok munkájában és a kisebbségeket érintő ügyekben meghatározó szerepük van. Az etnikai közösségek önkormányzatáról szóló 1994. évi 65. számú törvény értelmében a két őslakos kisebbség az általuk lakott községekben (több települést magában foglaló kistérségben) külön területi önkormányzati testületet hozhat létre. Az olasz kisebbség a tengermelléki Primorska régióban három, a magyar kisebbség a muravidéki Prekmurje régióban öt községben működtet kisebbségi önkormányzatot. Az országos kisebbségi önkormányzatokat ezeknek a községi testületeknek a tagjai választják meg. Szlovénia többi kisebbségi közösségét ezek az önkormányzati jogok nem illetik meg.²⁸

²⁷ Czibulka Zoltán (szerk.): 2001. évi népszámlálás. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest, 2002; Szarka László: Etnikai változások a 2001. évi magyarországi népszámlálás tükrében. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): Tér és terep II. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2003.

²⁸ Pan, Christoph – Pfeil, Beate Sibylle: Minderheitenrechte. i. m. 438; Ethnic Minorities in Slovenia, Ljubljana 1994. 40–42, 48–49; Komac, Miran: Protection of Ethnic Communities in the Republic of Slovenia. Ljubljana 1998. 68–69; ifj. Korhecz Tamás: Kisebbségi önkormányzatok. i. m. 941–945; Pataki G. Zsolt: Overwiev of Pro-

A horvát *alkotmány* szintén csak az autochton kisebbségeket, köztük a háborús években megfogyatkozott magyar kisebbséget ismeri el államalkotó tényezőként. A 2002. december 13-i nemzeti kisebbségi törvény lehetővé tette a kisebbségi önkormányzatok létrehozását. Az első kisebbségi önkormányzati választásokra 2003-ban került sor. A korábban megválasztott önkormányzati képviselő-testületek a kisebbségek arányszámától függően további kisebbségi képviselőkkel bővültek ki. Emellett a kisebbségek megyei, városi és járási szinten létrehozták kisebbségi önkormányzataikat, amelyeknek jelentős jogköreik vannak a kisebbségi ügyekkel kapcsolatos döntésekre.

Az önkormányzati testületeket az adott nemzeti kisebbségekhez tartozó, szavazati joggal rendelkező polgárok választják meg. Kisebbségi önkormányzati választást kell kiírni a járásokban, városokban, illetve megyékben, ahol az adott kisebbség aránya meghaladja az 1,5 százalékot vagy ahol 200 főnél többen vallják magukat nemzetiségieknek járási és városi, vagy 500 főnél többen megyei szinten. A kisebbségi önkormányzatok párhuzamosan működnek a területi önkormányzati testületekkel: ellenőrzik a nemzetiségi jogok megvalósulását az adott szinten, javaslatokat terjeszthetnek a területi önkormányzatok elé, de nem rendelkeznek döntéshozatali jogkörökkel. A települési, területi önkormányzatok minden kisebbségi kérdésben kötelesek konzultálni a kisebbségi önkormányzatokkal.

A kisebbségi önkormányzatok küldötteket delegálnak az országos kisebbségi tanácsba, amelyben ország hét különböző nemzeti kisebbségi önkormányzatának képviselője mellett kisebbségi szakértők, közéleti személyiségek és a kisebbségek által választott parlamenti képviselők kapnak helyet. Ez az országos kisebbségi tanács dönt a költségvetés kisebbségekre fordítandó részének felhasználásáról.²⁹

posals. i. m. in: Gál Kinga: *Minority Governance*. i. m. 251–257; Gerencsér Balázs – Juhász Albin: *A Kárpát-medencei magyar autonómiák lehetősége az ezredfordulón* (Magyar Kisebbség 2000. 3. 319–324.

²⁹ Pataki G. Zsolt: *Overview of Proposals*. i. m. In: Gál Kinga: *Minority Governance*, i. m. 257–260; Caspersen, Nina: *The Torny Issue of Ethnic Autonomy in Croatia: Serb Leaders and Proposals for Autonomy*, *Journal of Etnopolitics and Minority Issues in*

A szerbiai (vajdasági) magyar kisebbségi autonómia kérdése 1990-ben az elsők között jutott a konkrét, megfogalmazott és elfogadott autonómiaprogram fázisába. Az úgynevezett történeti VMDK – az Ágoston András vezette Vajdasági Magyar Demokrata Közösség – 1992. április 25-i magyarkanizsai közgyűlésén elfogadták a kulturális és a területi autonómia elemeit, a speciális státusú települések helyi önkormányzatainak létrehozásával ötvöző autonómiatervezetet.

Az 1994-ben alakult Vajdasági Magyar Szövetség közgyűlése 1996. szeptember 11-én fogadta el a *Megállapodástervezet a vajdasági magyarok önszerveződésének alapjairól* című autonómia-konceptiót, amely a VMDK-javaslatához hasonlóan a személyi, területi és a lokális autonómiák három pillérére épült. Az alapelvek című fejezetben a következő megfogalmazás olvasható: „A Vajdaságban élő nemzeti közösségek számára lehetővé kell tenni, hogy nyelvük és kultúrájuk megőrzése, valamint identitásukat érintő más kérdésekben önszerveződés útján maguk döntsének. Lehetővé kell tenni számukra azt is, hogy Vajdaságon és Szerbián belül a decentralizáció és a szubszidiaritás elveire támaszkodva a szerbek, crnogoraiak és más nemzeti közösségek jogait tiszteletben tartva, személyi elvű és területi önkormányzat útján biztosítsák az önazonosságra vonatkozó jogokat.”³⁰

Europe. 2003. 3. z); http://www.ecmi.de/jemie/download/Focus3-2003_Caspersen.pdf
Domini, Mirjana: National Minorities in the Republic of Croatia, Central Europe Review, <http://www.ce-review.org/00/19/domini19.html> ; Zoran Daskalovic: Withering Away of Ethnic Minorities in Croatia. Dossier on the Rights and Protection of Ethnic Minorities in Bosnia & Herzegovina, Macedonia, Serbia, Montenegro and Croatia. Aimpres. www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2003/30624-dose-01-06.htm; Tatalovic, Sinisa. Minority Peoples and Minorities. Zagreb, 1997; A kisebbségi önkormányzati rendszerre vonatkozó adatokat, a 2003. évi kisebbségi önkormányzati választások eredményeit lásd Új Képes Újság (8) 2002. 48–50. 2003. 2–5. 21–22. stb. <http://www.hhrf.org/umku> szám; Gerencsér Balázs – Juhász Albin: A kárpát-medencei magyar autonómiaformák. i. m. 324–328.

³⁰ Magyar autonómia, A VMDK állásfoglalása az önkormányzatról. Szakértői tervezet a VMDJK Közgyűlésének dokumentuma, Magyarkanizsa, 1992. A vajdasági tartományi és kisebbségi autonómiamozgalmakról, tervezetekről lásd Gaál György – Bozóki Antal (szerk.): A vajdasági magyarság és az autonómia. Újvidék 2003; Korhecz,

A vajdasági magyar autonómiameozgalmakat – a többi kisebbségi magyar autonómiatörekvéssel összehasonlítva – három fontos sajátosság jellemzi. Mindenekelőtt a jugoszláv válság és a délszláv háborúk kontextusa, amely egyszerre emelte be a magyar kisebbségi kérdést a nemzetközi jogi környezetbe, s ugyanakkor rögtön el is különítette a balkáni válságzóna forró övezeteitől és konfliktusaitól. Ugyancsak kiemelkedően fontos megkülönböztető jegyként értékelhetjük a multietnikus vajdasági tartomány korábbi autonómiájának visszaállítására irányuló regionális összefogást, amelyhez hasonló kedvező háttér az összes többi magyar autonómiatörekvés esetében hiányzik. Ráadásul a vajdasági szerb, horvát, szlovák, román és más nemzetiségek tagjai, politikai képviselői között a tartományi és az etnikai autonómiaformák egymást szervesen kiegészítő megoldásoknak számítanak. S végül van a 20–21. század fordulójának vajdasági magyar autonómiameozgalmának egy súlyos negatív tehertétele is: a kisebbségi magyar pártok egymás közötti rivalizálásának alighanem legmélyebb törésvonalát éppen a kisebbségi autonómia optimális formájának, az eléréséhez vezető út és a potenciális szövetségesek kiválasztásának módozatai, alternatívái jelölték ki, szembeállítva egymással a kisebbségi magyar pártokat, vezetőiket és a kisebbségi magyar közvélemény mértékadó képviselőit.

A Milošević utáni Szerbiában a vajdasági autonómia visszaállításának kérdése jól mutatta a többségi szerb közvéleményben lezajlott fokozatos visszarendeződést. Hiszen míg 2000–2001-ben a Nenad Čanak vezette Vajdasági Szociáldemokrata Liga autonómiatörekvéseit szemben a szerb pártok többsége jóindulatúan fogadta, a 2002. januári belgrádi parlamenti szavazáskor az autonóm jogkör visszaállítását biztosító úgynevezett omnibusztörvény csupán minimális többséget kapott. Hasonló volt a helyzet a VMSZ által szorgalmazott kisebbségi kulturális autonómiát biztosító kisebbségi törvény előkészítésénél is.

Tamás: Chances for Ethnic Autonomy in Vojvodina: Analysis of the Latest Autonomy Proposal of Hungarian Political Parties in Vojvodina. Gál Kinga: Minority Governance, i. m. 2173–297;

A 2002 márciusában a szövetségi parlament által elfogadott kisebbségi törvény a kisebbségek kulturális autonómiájának kialakításában lehetőséget teremt a kisebbségek nemzeti tanácsainak és a Szövetségi Nemzeti Kisebbségi Tanács létrehozására. A törvény 16 cikkelye szerint: „Az önkormányzatra való joguk megvalósítása érdekében a nyelvhasználat, az oktatás, a tájékoztatás és a kultúra terén a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek kisebbségi nemzeti tanácsot választhatnak. A nemzeti tanács jogi személy. (...) A megválasztott nemzeti tanácsok nyilvántartását az illetékes szövetségi intézmény vezeti. A tanács képviseli a nemzeti kisebbséget a hivatalos nyelvhasználat, az oktatás, a nemzeti kisebbségi nyelven való tájékoztatás és a kultúra területén, részt vesz az e kérdésekről való döntés folyamatában vagy maga dönt és ezeken a területeken működő intézményeket alapít.” A kisebbségek által lakott településeken kötelező a kisebbségek nyelvének használata, ami a kulturális autonómia területi bázisának megerősítését is szolgálhatja.³¹

A vajdasági magyar autonómiaprogramokat kidolgozó VMDK- és VMSZ táborok között 1994 óta folyó politikai küzdelmek sok személyi ütközés, sérelem mellett legalább négy kérdésben igen nagy mértékben hozzájárultak a kisebbségi önkormányzati modellekhez fűződő remények és illúziók letisztulásához, az autonómiával kapcsolatos reális látásmód kialakulásához. Mindenekelőtt világossá vált, hogy a központi hatalom részéről legalább a jóindulatú semlegességet biztosítani kell az etnikai autonómiaformák bármelyikének eléréséhez. A legkritikusabb nemzetközi helyzet, az 1990-es évek nemzetközi jogi hátszele sem bizonyulhatott ugyanis elegendőnek az autonómiagények és prog-

³¹ A törvény szövegét lásd az MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézet honlapjának adattárában: www.mtaki.hu; ifj. Korhecz Tamás: A kisebbségi önkormányzatok. i. m. 945–948; Uő: A Magyar Nemzeti Tanács alkotmányossága. *Pro Minoritate*, 2003. tavasz, 125–136; Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Pozsony, 2004. 116–118. A vajdasági autonómiával, a kisebbségi törvénnyel és a Magyar Nemzeti Tanács elektorok útján történt megválasztásával kapcsolatos bírálatokat lásd Gaál György – Bozóki Antal: A vajdasági magyarság, i. m.

ramok megvalósításához a Milošević-rendszer többségi nacionalizmusával szemben. Másodsorban az autonómiaprogramokhoz stratégiai szövetségesekre van szükség a többségi pártok körében is. A szerbiai etnikai autonómatörekvésekhez elsősorban a vajdasági tartományi autonómia többségi támogatói és az ország regionalizálását elvben támogató szerb tényezők, valamint az ország többi kisebbségei közt lehet partnereket találni. Harmadsorban a VMSZ kormányzati pozíciókban tanúsított pragmatizmusa egyszerre jelentett lehetőséget az autonómiaprogram megvalósítható elemeinek kidolgozására, törvényerőre emelésére és életbe léptetésére, ugyanakkor a választói bázisban mutatkozó repedéseket nem sikerült közösségi konszenzusokkal felszámolni. Így válhatott a Magyar Nemzeti Tanács megválasztása a vajdasági elit újabb vízválasztójává. S végül a 2003. decemberi választások azt jelezték, hogy a magyar kisebbségi pártok együttműködésre való képtelensége olyan nulla végösszegű játszmákba torkollhat, ahol egymás igazának megsemmisítésén túlmenően a közösségépítés eredményeit és lehetőségeit is kockáztatják a pártok vezetői.

Kisebbségi magyar autonómiatervek

A kárpátaljai, szlovákiai és erdélyi magyar nemzeti kisebbségek autonómatörekvései az 1990-től kezdődően szintén a kulturális és a területi autonómiaformák, illetve a helyi, települési szintű önkormányzati jogok kombinációját tartották belső nemzeti önrendelkezési joguk leginkább adekvát kifejeződésének. A három, lélekszámban különböző nagyságú közösség jelentős része etnikailag kompakt tömbterületeken él. Különösen a kárpátaljai magyar kisebbség esetében kínálkoznék esély a területi autonómiára, hiszen a beregszászi, nagyszöllősi, munkácsi és ungvári járással egymással érintkező magyar többségű településein, a magyar államhatárral párhuzamos etnikai sávban él a közösségnek több, mint 80 százaléka. A területi autonómia elképzelése iránt azonban az 1991. évi sikeres népszavazás ellenére az ukrainai és kárpátaljai hatóságok nem tanúsítottak fogékonyságot és megértést, mi több a kulturális autonómia intézményrendszerét sem engedik kialakítani.

A KMKSZ a területi autonómiatervek mellett kidolgozta a nemzeti-ségi kulturális önkormányzat tervezetét is. Látva az önkormányzati javaslatok, programok többségi elutasítását, a szervezet 1999 decemberében pragmatikus közigazgatási reformjavaslatot dolgozott ki a Beregszász központú Tisza-melléki járás létrehozására, amely magában foglalná a kárpátaljai tömbmagyarság valamennyi települését. A 2002. évi választások során az egyetlen magyar képviselői helyet megszerző Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség és a hozzá csatlakozó szervezetek a kulturális és a személyi elvű autonómia megvalósulásában látják a kárpátaljai magyar kisebbség egyenjogúságának biztosítását.³²

A szlovákiai magyar politikai pártok kialakulásával és a pártprogramokkal foglalkozó tanulmányában Gyurcsík Iván hivatkozik Janusz Bugajszki amerikai kutató véleményére, aki szerint az 1990-es évek elején a szlovákiai magyar pártok eredendően autonomista programot képviseltek.³³

³² A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség részéről két autonómiatervezet is készült: A KMKSZ Autonómiabizottsága által készített tervezet A Kárpátaljai Magyar Autonómia (KMA) alapelveiről. 1991. január, valamint a KMKSZ hivatalosan az ukrán parlamentbe beterjesztett törvényjavaslata Ukrajna törvénye a Magyar Autonóm Körzetről. 1992. április. A KMKSZ a területi autonómiatervek mellett kidolgozta a nemzeti-ségi kulturális önkormányzat tervezetét. 1999 decemberében javaslatot tett a Beregszász központú Tisza-melléki járás létrehozására, amely magában foglalná a kárpátaljai tömbmagyarság valamennyi települését. Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetségbe tömörült szervezetek a kulturális és a személyi elvű autonómia megvalósulásában látják a kárpátaljai magyar kisebbség egyenjogúságának biztosítását. A szövegeket lásd www.mtaki.hu/adattar. A tervezetekről lásd Gerencsér Balázs – Juhász Albin: A kisebbségi autonómia (működő modellek, magyar elképzelések), Budapest, 2001. i. m. <http://www.hhrf.org/autonomia>; Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján), Budapest 1998. 72–77; Ríz Ádám: Az 1990 óta született autonómiakoncepciók összehasonlítása, Korunk 2000. 1. <http://www.hhrf.org/korunk/0001/1k19.htm>; Pataki G. Zsolt: Overview of Proposals, i. m. in: Gál Kinga: Minority Governance, i. m. 262–264.

³³ Gyurcsík Iván: A szlovákiai magyar pártok karaktere és genezise. Regio (7) 1996. 3. 180. Bugajszki idézett tanulmánya: Ethnic Politics in Eastern Europe. A Guide to Nationality Policies, Organizations and Parties. The Center for Strategic and International Studies 1993. 340–346.

Az elsőként megalakult szlovákiai magyar párt, a Független Magyar Kezdeményezés (FMK) 1990. január 19-i programnyilatkozata a kollektív jogok törvénybeiktatása mellett arra helyezte a hangsúlyt, hogy „nemzeti kisebbségeknek el kell érniük a kultúra (ezen belül az iskolaügy) terén a teljes önrendelkezést”. Ez a program szerint azt jelentette volna, hogy rövid időn belül meg kívánták teremteni „a csehszlovákiai magyarok teljes oktatási rendszerét a bölcsődétől a felsőoktatásig”.³⁴ Ennél is általánosabb érvényű az öngazgatás igénylése abban a dokumentumban, amelyet az FMK és a szlovákiai rendszerváltást levezénylő mozgalom, a Nyilvánosság az Erőszak Ellen képviselői közösen fogadtak el. A nyilatkozat a szlovákiai „nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok együttélésének” alapelveit kívánta rögzíteni: „A nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikumok kollektív jogaiból kiindulva öngazgatás illeti meg azokat minden olyan kérdésben, amely kizárólag őket érinti, továbbá egyenjogú, közös döntésre jogosultak minden olyan kérdésben, amely őket is érinti.”³⁵

Az 1990 elején létrejött másik két szlovákiai magyar párt – a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom (MKDM) és az Együttélés Politikai Mozgalom – képviselői Cseh–Szlovákia kettéválásának záró szakaszában, 1992 decemberében közös alkotmánytörvény-javaslatot nyújtottak be az Szlovák Nemzeti Tanács elnökéhez „A Szlovák Köztársaság nemzeti kisebbségeinek és etnikai csoportjainak jogi helyzetéről”. A törvényjavaslat a „nemzeti kisebbségeket és az etnikai csoportokat” államalkotó tényezőknak nevezte, a kisebbségi jogokat pedig olyan természetes jogoknak, amelyek „megvonhatatlanok és megszüntethetetlenek”. A törvényjavaslat a kisebbségeknek az identitáshoz és annak megőrzéséhez való jog mellett biztosítani kívánta a kisebbségek saját parlamenti képviselethez való jogát, a kisebbségi jogok ellenőrzésének jogát, továbbá a szülőföldhöz, a nemzeti örökség megőrzéséhez és fej-

³⁴ Az FMK, illetve az MPP önkormányzati politikájáról l. Tóth Károly: Kisebbségi önkormányzati törekvések Szlovákiában. *Pro Minoritate* (1) 1993. 6. Az MPP nemzeti kisebbségi programjának szövegét lásd Szabadság és felelősség. A Magyar Polgári Párt programja. (H. n.) 1992. 67–97.

³⁵ Uo. 117–118.

lesztéséhez, a lakóhely etnikai szerkezetének megőrzéséhez való jogot. Az önkormányzati elvet a törvényjavaslat úgy kívánta érvényesíteni, hogy javasolta „*az oktatásügy, a kultúra és az informatika terén való önkormányzat jogát, a kisebbségek által lakott régiók igazgatásának jogát*”. Ezen túl a nemzetközi kapcsolatok fenntartásához való jogot és a költségvetésből való arányos és méltányos részesedés jogát is tartalmazta a javaslat.³⁶

Ezt követően az MKDM és az Együttélés külön-külön autonómia-tervezeteket dolgozott ki. Az MKDM 1993 januárjában tette közzé „a nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok helyzetéről és jogairól” szóló 68 cikkelyből álló önálló törvényjavaslatát. Az Együttélés az 1993. komáromi kongresszusán két programdokumentumban rögzítette álláspontját az autonómiáról.³⁷

Az 1994-én január 8-án megrendezett észak-komáromi önkormányzati nagygyűlés az 1990-es évtized legnagyobb jelentőségű szlovákiai magyar politikai eseménye volt és maradt. A meghívott ötezer polgármester és települési önkormányzati képviselő közül több mint három-ezren voltak jelen. A nagygyűlés állásfoglalása, közigazgatási és önkormányzati dokumentumai az 1989 utáni szlovákiai magyar autonómiapolitika kulminációs pontját jelentették. A szlovák belpolitikai konfrontációs légkörében a nagygyűlés dokumentumai mérsékelt hangnemben fogalmazódtak. A komáromi nyilatkozat szerint a szlovákiai kisebbségpolitikán csakis demokratikus eszközökkel lehet változtatni, s meg kell valósítani „az önkormányzati rendszert, a jogállamiságot és a nemzeti közösségek alkotmányos jogállását.”³⁸

³⁶ Pogány Erzsébet (szerk.): Az Együttélés öt éve. Eseménynaptár és dokumentumgyűjtemény 1990–1994. Pozsony (1995.) 244–247.

³⁷ Az MKDM „a nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok helyzetéről és jogairól” szóló 68 cikkelyből álló önálló törvényjavaslatát lásd Új Szó, 1993. február 16; Az Együttélés Politikai Mozgalom „A területi önkormányzat és a személyi autonómia alapelvei”, illetve a „Helyi önkormányzatok, településközi szövetségek, területi és közigazgatási átrendezés” című dokumentumait irányelveknek szánták a mozgalom területi önkormányzati politikája számára.

³⁸ A komáromi nagygyűlés állásfoglalása. In: Duray Miklós: Önrendelkezési kísérleteink. Somorja 1999. 221–222.

„A magyarok alkotmányos jogállásáról” című komáromi dokumentum tipikus posztmodern politikai kiáltvány. Történelmi sérelmek számbavétele, az identitáshoz való jog követelése, nemzetközi határozatok jogi háttérának hangoztatása után nyelvhasználati, politikai, pénzügyi követelések, az arányos képviselő – autonómiamodellektől idegen, konszociációs modellre, illetve az 1968. évi Csemadok-programra emlékeztető – igénye keveredik benne. Az előkészítő részek után a társnemzeti koncepció alapján a magyar kisebbség a szlovák nemzettel egyenrangú nemzeti közösségként határozza meg magát, s mint ilyen „saját politikai alanyiságát külön választott képviselői testület révén, külön alkotmánytörvény-tervezet szerint kívánja kifejezni, identitása védelmének érdekében az általa jelentős számban lakott régióknak különleges jogállást igényel.”³⁹

A politikailag kiegyensúlyozott szövegezésben a társnemzeti és a területi autonómia igénye után a Szlovák Köztársaság államiságának és területi integritásának erősítését, a demokratikus jogállam megteremtését is céljai közé sorolta a dokumentum. A komáromi nagygyűlés határozatainak legtöbbet elemzett és leggyakrabban vitatott részét kétségkívül a tervezett közigazgatási reform során magyar részről kialakítani javasolt másodfokú közigazgatási egységek két változata jelentette. A „Szlovákia közigazgatási és területi átszervezéséről” című határozatban az A-variánst a magyar–szlovák államhatár és a nyelvhatár közti területen kijelölt összefüggő közigazgatási egység jelentette, míg a B-variáns három közigazgatási egységet, régiót („a Pozsony mellékétől Ipolyságig”, illetve „Ipolyságtól Kassáig” terjedő sávot, valamint a „Dél-Zemplén és Ung” vidéki magyar területet) jelölt ki.

„Az önkormányzatok jogairól” című dokumentum a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájához való csatlakozást sürgetve azt követelte, hogy a szlovák alkotmány „tétélesen is rögzítse a kisebbségi önkormányzatok rendszerét, illetőségét és jogkörét. Az Európa Tanácsnak a magyar–szlovák alapszerződésbe is bekerült 1201-es ajánlása alapján a

³⁹ Uo. 223–224; Vö. Az önkormányzat az önrendelkezés alapja. A szlovákiai magyar választott képviselők és polgármesterek országos nagygyűlésének hiteles jegyzőkönyve. Komárom, 1994. január 8. Komárom, 1995.

határozat szorgalmazta, de explicite nem tartalmazta az etnikai sajátosságokkal rendelkező területek területi autonómiájának biztosítását.

A komáromi nagygyűlés megrendezése, a programdokumentumok egyhangú elfogadása kétségkívül komoly eredménye volt az 1990-es évtized szlovákiai magyar autonómiatörekvéseinek. Duray Miklós, a három párt egyesülésével létrejött Magyar Koalíció Pártjának ügyvezető alelnöke a kézzelfogható eredmények elmaradása ellenére sikerként értékelte a komáromi rendezvényt. „A komáromi nyilatkozat legfontosabb üzenete Európának és Szlovákiának az, hogy a szlovákiai magyarság jogi helyzetét tárgyalásos úton, törvényes keretek között, Szlovákia területi integritásának tiszteletben tartásával kívánja rendezni”. Ugyanakkor az is nyilvánvaló vált, hogy a komáromi nagygyűléssel Szlovákiában lezárult a kisebbségi magyar autonómiapolitika felfelé ívelő szakasza, s az 1990-es évtizedben és a 20. század első éveiben azóta sem tudott új erőre kapni.

A szlovákiai magyar autonómiatervezetek a maguk elméleti tisztázatlanságaival, vegyes típusú követelésrendszerével értéküket tekintve a vajdasági tervezetek mögé sorolhatóak. Ugyanakkor a felemás, de létező szlovákiai magyar települési önkormányzatok egyszer már deklarált támogatását, folyamatos szolidaritását élvező elképzelés nagy előnye, hogy a kompakt településszerkezetű szlovákiai magyarság kedvező jogi és politikai erőterben, – például az Európai Unió keretei közt és egy liberális szellemiségű kisebbségi törvény alapján – akár a jelenlegi szlovákiai önkormányzati rendszer csekély módosításával is képes lehet a demokratikus társulások modell életre keltésére.

Aligha véletlen, hogy az erdélyi magyar autonómiatervek története a legszerteágazóbb és a legellentmondásosabb. Jóllehet, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség megalakulásától kezdve programja középpontjába állította az autonómia követelését, számos külső és belső ok miatt az erdélyi kisebbségi önkormányzatiság ügye a kárpátaljaihoz hasonlóan 2004-ben is meglehetősen kilátástalannak tűnik.⁴⁰ Pe-

⁴⁰ Az erdélyi magyar autonómia-elképzelések dilemmáira vonatkozóan lásd Salat Levente: Autonómiák évadja. Krónika, 2004. január 11. www.erdelyma.hu, illetve, A vajdasági autonómiatervekről és a 2002–2003. évi fejleményekről lásd Korhecz Tamás:

dig tervezetekben, alternatívákban nem volt hiány. Salat Levente a legfontosabb romániai magyar autonómiatervezeteknek a következő dokumentumokat jelölte meg:

- 1991. április – Szócs Géza: Nemzetiségi törvénytervezet-csomag;
- 1993. március – Csapó József: Memorandum a romániai magyar nemzeti közösség belső önrendelkezéséről;
- 1993. november: RMDSZ–Szövetségi Képviselők Tanácsa – Törvény a nemzeti kisebbségekről és autonóm közösségekről;
- 1994. március: Szilágyi N. Sándor: Törvény a nemzeti identitással kapcsolatos jogokról és a nemzeti közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről;
- 1994. szeptember – Csapó József: Belső önrendelkezést kiteljesítő autonómiák. (A sajátos státusú helyi önkormányzat statútuma; a Romániai magyar nemzeti közösség személyi autonómiájának statútuma és a Sajátos státusú helyi önkormányzatok regionális társulásának autonómiastatútuma.);
- 1995. április – Az RMDSZ Ügyvezető Elnök Politikai Főosztálya (Bodó Barna–Szász Alpár Zoltán–Bakk Miklós): A romániai magyar nemzeti közösség személyi elvű autonómiájának statútuma;
- 1995. április – Bakk Miklós: Törvénytervezet a személyi elvű önkormányzatokról;
- 1995. május–június: Csapó József: Székelyföld autonómiastatútuma;
- 2003. október: Székely Nemzeti Tanács: Székelyföld autonómiastatútuma (közvitára bocsátott tervezet Csapó József tervezete nyomán);
- 2003. november: Szakértői csoport (koordinátora: Bakk Miklós): Autonómia-csomagterv (Kerettörvény a régiókról, Törvénytervezet Székelyföld különleges jogállású régió létrehozásáról, Szé-

Chances for Ethnic Autonomy in Vojvodina: Analysis of the Latest Autonomy Proposal of Hungarian Political Parties in Vojvodina. In: Gál Kinga (ed.): *Minority Governance*, i. m. 273–298; Dr. Gaál György – Bozóki Antal: *A vajdasági magyarság és az autonómia*. Újvidék, 2003.

kelyföld különleges jogállású régió autonómiájának státútuma).⁴¹

Az erdélyi magyar autonómiatervek szerzői különböző elméleti kiindulópontok, politikai indíttatások alapján, de az autonómiának, mint az erdélyi magyar kisebbség szempontjából optimálisnak tekintett jogi státusznak kijáró alázattal próbálják leírni, rendszerbe foglalni a kisebbségi önkormányzati megoldás elméleti alapjait, miközben kénytelen-kelletlen jórészt figyelmen kívül hagyják a romániai közigazgatás adottságait és a kormányzati politika autonómiaellenes magatartását.

A dokumentumok többsége szorosan kötődik az RMDSZ programjában rögzített önkormányzati elvekhez és a stratégiai célként megfogalmazott autonómiához. Az RMDSZ 2003. évi programja szerint „A romániai magyarság identitásának megőrzésével kapcsolatos érdekek hatékony védelmét, a jogok garantálását, valamint az esélyek és eszközök biztosítását csak a jogállam keretei között létrehozott autonómiák intézményei révén tartja lehetségesnek. (...) Az RMDSZ az autonómiaformák – beleértve a területi autonómiát is – jogi megfogalmazását és törvényhozás útján való érvényesítését kívánja elérni, szorgalmazva az általános decentralizálást és a szubszidiaritás elvének alkalmazását. E cél megvalósítása érdekében az erdélyi nemzetiségek együttélésének pozitív hagyományaiból, valamint az Európában megvalósul, példaértékűnek tekinthető önkormányzati modellekből indul ki.”⁴²

A tervezetek szerzői mindenekelőtt azt igyekeztek tisztázni, hogy az etnikai értelemben tömb-, vegyes- és szórványközösségek körülményei között élő romániai magyar népcsoport egészére a területi és a kulturális autonómiának milyen kombinációja lehetne a leginkább megfelelő. Azzal minden tervezet készítője számolt, hogy az erdélyi

⁴¹ Salat Levente: Autonómiák évadja. i. m.; Az erdélyi autonómiatervek elemzésére lásd Borbély Zsolt Attila – Szentimrei Krisztina: *Erdélyi magyar politikatörténet 1989–2003*. Budapest: 2003; Kántor Zoltán – Majtényi Balázs: *Autonómiamodellek Erdélyben – Jövőkép és stratégia*. Magyar Kisebbség, 2004. 1.

⁴² A Romániai Magyar Demokrata Szövetség programja (2003), www.mtaki.hu/adattar

körülmények közt csakis a vegyes modellek jöhetnek számításba, s még a székelyföldi területi autonómiára vonatkozó tervezetek is utalnak a többi magyarlakta kistérség és a szóróványban élők számára biztosítandó önkormányzati jogokra.

Emellett az autonómiatervezetek jól dokumentálják azt a folyamatos kiuttkeresést, amely az autonómia megvalósításához nélkülözhetetlen román alkotmánymódosítás lehetséges módjait igyekszik megtalálni. E tekintetben ez idáig a helyi és megyei önkormányzatok súlyának kétségteljesen megfigyelhető növekedése, az ország regionalizációs folyamatából adódó lehetőségek felhasználása tűnik a legtermékenyebb elképzelésnek, de minden dokumentumban megtalálhatóak a nyugat-európai autonómiamodellekre, az európai ajánlásokra, valamint az integrációs folyamat kihívásaira történő utalások, hivatkozások is.

A román többségi pártok és az RMDSZ kormányzati és ellenzéki együttműködésének gyakorlata és tapasztalatai kezdettől fogva megosztották, 2003–2004 folyamán pedig politikailag is két csoportra osztották az erdélyi magyar közéletet annak megítélésében, hogy szabad-e, lehet-e az autonómiaprogramokat akár csak ideiglenesen „felfüggeszteni”, annak érdekében, hogy a különböző pragmatikus együttműködési formákkal a többségi közvélemény, a román politikai osztály merev elutasításán változtatni lehessen. Az autonómiatervek készítői, elemzői tehát folyamatosan szembesülnek a konszociációs modell és az autonómia-modellek között feszülő ellentéttekkel.⁴³

Emellett az 1989 óta lezajlott helyhatósági választások tapasztalatai azt mutatják, hogy az egyre inkább pártszerű magatartást tanúsító RMDSZ eddig megformált etnoregionális profilja nem nyújt elégséges háttérrel a helyi, települési, kistérségi, regionális politikai érdekérvényesítéshez, s így a helyi politika kisebbségi résztvevői továbbra is

⁴³ Az erdélyi autonómiavivátról lásd Bárdi Nándor: Tény és való. i. m. 106–109; Bodó Barna: Talpalatnyi régiók. Kolozsvár, 2003; Törzsök Erika: A kelet-közép-európai régió demokratizálásának esélyei és az autonómiatörekvések. In: Uő.: Kisebbségek változó világban. Kolozsvár, 2003. 83–89.

a központi hatalom regionális szereplőire, illetve saját nem pártszerű körülmények közt kialakított politikai tökéjükre, bázisokra támaszkodnak elsősorban. Ez az ellentmondás megjelent a Székely Nemzeti Tanács és az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács megalakulásakor, illetve az RMDSZ belső ellenzékének önállósulási és különválási törekvéseiben.⁴⁴

S végül szembesülni kell az erdélyi etnodemográfiai adottságokkal, regionális különbségekkel. A területi autonómiára vonatkozóan pedig az erdélyi gazdasági adottságot sem lehet figyelmen kívül hagyni: Kolumbán Gábor az Erdélyi Magyar Tudományegyetem tanára a 2003. évi tusványosi nyári tábor autonómiavitájában kifejtette, hogy „önmagában egy a jogi státus nem tesz egy régiót autonómmá, ehhez szükség van a régió esélyeit és sikerességét alapvetően meghatározó gazdasági és társadalmi térszerkezeti folyamatokra, melyekhez az alkotmányjogi garancia csak hozzátevéődhet.” Bakk Miklós politológus az az erdélyi autonómiaviták állandó résztvevője és az egyik leginkább átgondolt tervezet készítője ugyanott úgy vélekedett, hogy „az autonómia fogalma az RMDSZ diskurzusban fetiszizálódott, ez azonban éppen a régióról szóló viták miatt minden bizonnyal meg fog változni.”

Az autonómia fetiszizálódott fogalma elsősorban a területi autonómiához fűződő felfokozott és jórészt teljesíthetetlen elvárásaival és a szembenálló székértáborok egymás becsületét is kétségbevonó ellentéteivel fonódott össze. Ahogy azt Kolumbán megállapította: „az autonómia kérdése kiváló alkalom az egymással szemben álló feleknek, hogy egymást bírálják és autonómiaellenséggel vádolják, viszont valójában egyikük sem tesz (vagy éppen nem tud tenni – Sz. L.) érdemben semmit a megvalósulás érdekében.”⁴⁵

A kárpátaljai, dél-szlovákiai és erdélyi magyar autonómiatervek 2004 tavaszán meglehetősen távol állnak a megvalósulástól. A körülöttük zajló belső és külső viták, a velük kapcsolatos elemzések azon-

⁴⁴ Bakk Miklós – Székely István: Az RMDSZ és az önkormányzati választások. Magyar Kisebbség 2003. 110–117.

⁴⁵ Régió versus autonómia. Tusványos 2003, 2003. július 27. www.transindex.ro

ban távolról sem voltak hiábavalók. Egyrészt tisztázni lehet az autonómiatörekvések bel- és külpolitikai összefüggéseit, az autonómiatervezetek történeti meghatározottságait, a többségi elutasítás okait, és a nemzetközi támogatottság megszerzéséhez szükséges lépések sorrendjét. Mint ahogy az is részletes elemzést igényel, miként válhattak az eltérő autonómiafelfogások belső konfliktusokhoz, pártszakadásokhoz vezető ellentétek tárgyává, illetve milyen szerepet játszott a kormányzati szerepvállalás a három ország kisebbségi magyar pártja magatartásának megváltozásában.

Az RMDSZ 1993. évi brassói kongresszusán elfogadott önkormányzati programról például rövid időn belül kiderült, hogy a magyar közösségen belüli konszenzust nem lehet rövidtávon cselekvési program szintjére emelni, mert a román politikai pártok mindegyike mereven elutasítja az autonómiaformák bevezetését. Kérdés, mennyiben igazolják vissza a szlovák, román és a szerb többségi társadalom jövőbeni reakciói azt az állítást, amely szerint a kormányzati munkával sikerült megteremteni a többségi politikai elit egy részében a bizalom alapjait, ami nélkül semmilyen kisebbségi közösségépítő programnak sem lehet esélye a sikerre.

A kelet-közép-európai régió kisebbségei az Unióban

A többnemzetiségű, multietnikus államokon belül többség és kisebbség viszonyát általában három komplex szempont szerint szokás értékelni:

- a) Milyen a kisebbségek többségi elfogadottsága, milyen erők az előítéletek, elhatárolódások a kisebbségekkel szemben, illetve a kisebbségek lojalitása az állammal és a többségi nemzettel szemben?
- b) Milyen mértékben különül el a többség és kisebbség, illetve mennyire integrálódtak a közös állami társadalomban többségi és kisebbségi csoportok? Az asszimilációs vagy az integrációs folyamatok határozzák meg a mindennapi kisebbségi léthelyzeteket? A kisebbségek fejlődő, értékőrző, közvetítő közösségi min-

tákat követnek vagy kénytelenek defenzív, folklorizáló, hagyománymentő magatartásra berendezkedni?

- c) Mennyiben biztosított a közös államon belül a többségi és kisebbségi közösségek jogegyenlősége, részvétele a politikai élet különböző szintjein? Elismeri-e a többség a kisebbségek közösségi jogait, biztosít-e számukra olyan jogi státuszt, amely számukra az általuk lakott régiókban, településeken, vagy a közösségi identitásuk ápolásában, fejlesztésében nélkülözhetetlen ügyekben meghatározó döntési jogköröket biztosít?

Mint azt a fentebbi elemzésben bizonyítani igyekeztünk, a kisebbségi önkormányzatiság jogintézményei – a személyi vagy kulturális autonómia, a lokális vagy helyi autonómia, a regionális vagy területi autonómia különböző formái – ennek a viszonyoknak a legmagasabb szintű szabályozását jelentik. Az autonómia elfogadásának legfontosabb előfeltétele a jól működő demokratikus intézményrendszer, a többségi támogatás, az alkotmányos háttér, a jogi garanciák megteremtése, az emberközeli, szubszidiáris politika iránti igény, a kölcsönös bizalom és tisztelet, az etnikai előítéletek és konfliktushelyzetek háttérbe szorítása, az együttélés tradícióinak tiszteletben tartása, a kisebbségi közösség lojalitása.

Az uniós bővítési folyamat több fontos alapkérdés megoldatlanságára is ráirányította a figyelmet, mégpedig nemcsak a csatlakozó államokban, hanem a kontinens egészén. Ezek közé a nyitott kérdések közé tartozik a kisebbségi közösségek sok esetben rendezetlen közjogi státusának az ügye. A rendezéshez azonban a kisebbségek közösségi válaszlehetőségeinek, etnopolitikai és identitáspolitikai alternatíváinak a tisztázására is szükség van. Egyrészt fontos lenne kialakítani a többségi társadalommal és az anyaországgal való közösségi szintű együttműködés jogintézményeit, szervezeti háttérét. Másrészt a közösségépítés rövid- és hosszú távú feladatainak rangsorolásával fel lehetne mérni a kisebbségi csoport adottságainak és igényeinek leginkább megfelelő közösségi programok esélyét, megvalósíthatóságát, a hiányzó és szükséges eszközöket, a program végrehajtásánál nélkülözhetetlen anyagi forrásokat és külső támogatókat.

Salat Levente az erdélyi viszonyok és jövőképek elemzése alapján három egymástól jól elkülöníthető etnopolitikai lehetőséget jelölt meg:

„az önrendelkezési modell újragondolása és körültekintőbb, az adottságokkal inkább számot vető és következetesebb gyakorlatba ültetése; a román (általában a többségi – Sz. L.) politikai rendszerbe való integrálódás konzekvenciáinak a nyílt, programszerű felvállalása; a román (általában a többségi – Sz. L.) megváltoztathatatlan adottságként való kezelésének az elutasítása és az ebből való »kitörés« lehetséges alternatíváinak a végiggondolása”.⁴⁶ A kisebbségi magyar politizálásban a határ mindkét oldalán az elmúlt másfél évtizedben ezeknek az egymástól elváló stratégiáknak a sajátságos keveredése figyelhető meg, amit tovább bonyolít a többségi államok és az anyaországok közötti rivalizálás és a szótértés hiánya.

A státustörvények, az európai polgárság, a kettős állampolgárság jogintézményei az integrálódó kelet-közép-európai térben egyszerre nyújthatnak segítséget a kisebbségeknek, de kölcsönös megállapodások hiányában nem kívánatos konfliktusforrásokká is válhatnak. A kisebbségi csoportok közösségépítésének szempontjából végső soron azok az intézkedések bizonyulnak majd előnyösnek, amelyek a közösség és az egyén viszonyában módot adnak a szabad identitásvállalásra, a lakó- és munkahely, az iskola szabad megválasztásához, egyszersmind a szülőföldön vagy a választott lakóhelyen a régió többi országáéval összemérhető megélhetési forrásokhoz és életszínvonalhoz.

A 2004-ben fontos állomásához érkező kelet-európai bővítési folyamat az európai alapértékek fontosságára is felhívta mindenki figyelmét: elegendő itt csupán a kulturális sokszínűség megőrzésére, a regionális különbségekből adódó hátrányok felszámolására, a tudományos kutatások szabadságára, a kulturális értékek szabad cseréjére, a gazdaság akadálymentes működésére, a munkaerő szabad áramlására utalnunk. Mindezek az értékek a határok lebontásában elementárisan érdekelt kisebbségek számára csak akkor jelenthetnek tényleges hozadékokot, ha közösségi létüket nem fogja az eddigieknél is nagyobb mértékben fenyegetni sem az asszimiláció, sem pedig a migráció.

⁴⁶ Salat Levente: Kisebbségi magyar jövőképek esélyei és buktatói Erdélyben. Kisebbségkutatás 2003. 3. 560.

Nagyon fontos fejleménye, következménye a bővítési folyamatnak az, hogy a biztonságpolitikai szempontok mellett egyre nagyobb szerepet kapott a demokrácia alapértékeinek tiszteletben tartása, a politikai kultúra minősége és a civil szerveződések szabadsága. S ezekkel az általános alapelvekkel együtt olyan politikai értékek kerültek reflektorfénybe, mint pl. a diszkriminációmentesség, az önkormányzatiság, a regionalitás, a nemzetek, népcsoportok, kultúrák közötti akadálymentes kapcsolattartás, illetve a kulturális sokszínűség, a különböző nyelvek, vallások, kultúrájú népcsoportok jogainak biztosítása.

Az 1990-es években az Európa Tanács, majd pedig az Európai Unió csatlakozási feltételei között a koppenhágai kritériumok közt fontos szerepet játszott a jelentkező és jelölt államok demokratikus intézményrendszere, belső stabilitása, s ez utóbbin belül a kisebbségekkel kapcsolatos bel- és külpolitikai kockázati tényezők megfelelő kezelése. A nyelvi és oktatási jogok törvényi szabályozása kötelező „házi feladattá” vált a csatlakozni kívánó államok részére. S valóban, Mečiar Szlovákiája és Milošević Jugoszláviája és a korai kilencvenes évek Romániája kivételével a régió valamennyi állami igyekezett is megfelelni a maga módján ezeknek az elvárásoknak.

2004 májusától a kelet-közép-európai régióból a már korábban EU-tag Ausztria után Magyarország és a vele szomszédos hét állam közül további kettő – Szlovákia és Szlovénia – valamint a visegrádi csoport két további tagállama az Unió részévé válik, s ez által 85 év után 1918 óta először ismét egy közös államszövetség és nemzetközösség tagjai lettek. Ez a hat ország, valamint a régió remélhetően rövid időn belül csatlakozó további két-három országa a 21. század első évtizedében olyan garanciákat teremthet az Unió keleti peremvidékein, amely alkalmassá teszi ezeket az államokat, az itt élő nemzeteket arra, hogy csatlakozzanak a centrumokban zajló fejlődéshez, a nemzetállami katalógus felszámolásához és a régiók, nemzeti közösségek szabad együttműködéséhez. Mindehhez az unión belüli közös elvek és döntések következetesen együttes érvényesítése nyújthat majd garanciákat.

Az Európai Unióhoz most csatlakozó államok közül kétségkívül Magyarország a leginkább érdekelt a kisebbségi kérdés rendezésében. Ennek legalább öt fontos oka van:

- A Magyarországi kisebbségek előre haladott asszimilációjának lefékezése, a közösségek kulturális, nyelvi revitalizációja;
- A Magyarországgal szomszédos hét államban élő kisebbségi magyar közösségek kultúrahordozó, kultúráteremtő képessége. A kétnyelvű kisebbségek közvetítő potenciálja a régió integrációjában, kohéziójának fenntartásában is pótolhatatlan tényezőnek számít.
- A kisebbségi magyar közösségekhez tartozó 2,5 millió nem magyar állampolgárnak az egyetemes magyar kulturális, nyelvi nemzeti közösséghez való ragaszkodása, magyar identitása, a közösségek gazdasági súlya, kultúrafenntartó és kultúráteremtő képessége, nyelvi, kulturális, politikai közvetítői, stabilizáló és kezdeményező szerepe;
- A kelet-közép-európai térség sajátágosan kevert etnoregionális szerkezete, a határ menti régiók súlyos gondokat felhalmozó periféria-helyzete
- S végül a régió közös feladata: a cigány/roma közösségek vigasztalan, és sürgősen hathatós rendezés után kiáltó helyzete.

A kisebbségi kérdés Jászi Oszkár közel százéves meghatározása szerint a demokrácia archimédeszi pontja. Jászi a Habsburg Monarchia és azon belül a történeti Magyar Királyság belső bomlásának jeleit számba véve a 20. század eleji magyar nemzetiségi politika minimális programjában a kisebbségek szabad nyelvhasználatát, anyanyelvi oktatását és a jó, néphez közeli közigazgatást szorgalmazta. Az a rendszer, amely kisebbségei számára ezeket a minimális feltételeket sem tudja megfelelő színvonalon biztosítani, valamilyen mértékben saját demokratikus berendezkedését, az állampolgári egyenlőség alapelvének érvényesülését veszélyezteti. A 21. század elején azt látjuk, hogy a kisebbségi kérdés kezelésében a Jászi által felsorolt alapelvek változatlanul érvényesek. Azok a kisebbségvédelmi dokumentumok, amelyek 1989 óta az európai kisebbségek jogait nemzetközi szinten szabályozták, szintén alapvetően a kisebbségek nyelvi, oktatási jogait rögzítették, s az államoktól megkövetelt jelentések alapján részben ellenőrizhetővé is tették.

A kisebbségi helyzetben élő népcsoportok, s az ezekhez a közösségekhez tartozó emberek számára ma is a többségi helyzetben élőkével azonos anyanyelvi, oktatási jogok biztosítása és a jó közigazgatás – mai európai etnopolitikai megközelítésben valamilyen autonómiaforma – jelenti az egyenjogúság legfontosabb garanciáit. A kelet-közép-európai kisebbségi közösségek és az általuk lakott területek közigazgatásában, a kisebbségek nyelvhasználati, kulturális jogainak szabályozásában máris jelentős változások történetek.

Lehet-e az integrálódó kelet-közép-európai térben nemzetállami logikával, a központosított állam reflexeivel mindenki számára megnyugtató megoldásokat találni olyan kérdésekre, mint a munkaerő szabad áramlásával, a szabad iskolaválasztással, az országok közötti életszínvonal-különbséggel óhatatlanul együtt járó tömeges migráció? Meg lehet-e állítani kormányzati programokkal a saját kultúrájuk centrumaitól évtizedek, évszázadok óta különválasztva élő kisebbségek asszimilációját vagy a roma közösségek teljes kiszorulását a társadalom peremére. Miként lehet biztosítani a diszkriminációmentes közéletet, hogyan tudjuk megállítani azokat a szegregációs folyamatokat, amelyek a hátrányos helyzetben lévő csoportokat – mindenekelőtt a régió roma közösségeit –, illetve régiókat (például a trianoni határok mentén kialakult gazdasági, infrastrukturális, munkaerő-piaci értelemben egyaránt perifériákká vált határtérségeket) egyre nehezebb helyzetbe sodorják? A kisebbségek, kisebbségek által lakott régiók önkormányzati joga, a kisebbségi autonómia az egyik leghatékonyabb jogi és politikai eszköz a fenti kérdések hatékony kezelésére. A kisebbségi népcsoportok autonómiája ugyanis nemcsak a hatalomban, hanem a felelősségben való osztozkodásnak, a disztributív nemzetiségi politikának is a legfontosabb eszközrendszere.

Az autonómiák kialakítása, amint azt Dél-Tirol, Katalónia, Gagaúzia, Skócia és Wales példái bizonyítják, vagy éppen a jelenleg kétségkívül még törékeny koszovói állapotok is illusztrálják, a konfliktusok megelőzésében és kezelésében, a kisebbségi csoportok szimbolikus és valóságos hatalomgyakorlásának, reprezentációjának a biztosításában, a többség és kisebbség közötti termékeny párbeszédben, a kistérségek és régiók közötti különbségek, illetve az etnikai előítéletek felszámolásában egyaránt rendkívül fontos jogintézmény.

Magyar szempontból különösen fontosnak tűnhet a dél-tiroli, katalóniai autonómiamodelleknek az az eredménye, hogy a kulturális, nyelvi jogok biztosítása mellett az önkormányzati jogait gyakorló közösségek körében az elvándorlás gyakorlatilag elhanyagolható szintre csökkent. Az erdélyi, vajdasági, kárpátaljai kisebbségi magyar közösségek számára saját ügyeik saját kézbe vétele, a helyi döntési jogkörök, a végrehajtáshoz szükséges eszközök biztosítása minden alapítványi támogatásnál többet jelenthetne ahhoz, hogy valóban boldogulhassanak szülőföldjükön. S ez természetesen az érintett államoknak is ugyanilyen fontos érdeke kellene, hogy legyen, hiszen nem csupán a belső stabilitáshoz, hanem a jelenleg nem könnyű helyzetben lévő kisebbségi régiók gazdasági megerősödéséhez is az önkormányzatiságon, a regionális autonómiaformákon keresztül vezet a leggyorsabb út.

Az európai alkotmány végleges szövegének egyeztetésekor Magyarország a kisebbségi jogok nevesítéséért való elkötelezett fellépésével egyértelműen jelezte, hogy igyekszik eleget tenni többletérdekeltségeiből és alkotmányos kötelezettségéből adódó szerepének. Szerencsére a magyar diplomácia nincs egyedül ebben a törekvésében. Az Európa Tanács parlamenti közgyűlése részére készült Gross-jelentés alapján elfogadott ajánlás javasolja a Tanács Miniszteri Bizottságának, készítsen elő erre vonatkozóan egy nemzetközi jogi egyezményt, amely a regionális önkormányzatok európai chartájának tervezetében megfogalmazott elveken alapszik majd, és tekintetbe veszi a tagállamok tapasztalatait, lehetővé teszi a regionális és kulturális autonómiaformák közös elveinek elismerését, támogatását.

Van tehát remény a szomszéd országokban élő magyar kisebbségi közösségek és a magyarországi nem magyar népcsoportok számára, hogy autonómiatörekvéseik a jövőben nemcsak egyes államok és kormányok részéről találnak kedvező fogadtatásra és támogatásra. Minden ellenszél, néhány ellenérdekelt állam autonómiafóbiája ellenére, a nemzetközi szervezetek is kezdik belátni, hogy a demokratikus feltételek között a kisebbségi autonómiák mind a konfliktusprevenció vonatkozásában, mind pedig a többség–kisebbségi viszony tartós, kölcsönösen előnyös és számon kérhető szabályozásában alkalmas jogi kereteket biztosítanak.

LUNDI AJÁNLÁSOK

a nemzeti kisebbségek hatékony részvételéről

a közéletben & Értelmező Jegyzék*

I. ÁLTALÁNOS ELVEK

- 1) A nemzeti kisebbségek hatékony részvétele a közéletben egyik lényeges eleme egy békés és demokratikus társadalomnak. A tapasztalatok Európában és másutt is azt igazolták, hogy az ilyen részvétel támogatásához a kormányoknak gyakorlati konkrét megoldásukat kell eszközölniük a nemzeti kisebbségek számára. Ezeknek az Ajánlásoknak az a céljuk, hogy elősegítsék a kisebbségek részvételét az állami életben és lehetővé tegyék a kisebbségek identitásának és jellemzőinek fenn tartását, így módon is segítve a jó kormányzást és az állam integritását.
- 2) Ezek az Ajánlások a nemzetközi jog alapvető elveire és szabályaira épülnek, mint az emberi méltóság tiszteletben tartása, a jogegyenlőség és a diszkriminációmentesség, amennyiben ezek érintik a kisebbségek jogát a közéletben való részvételre és egyéb politikai jogok gyakorlását. Az államoknak kötelességük tiszteletben tartani a nemzetközileg elfogadott emberi jogokat és a jogállamiságot, amely lehetővé teszi a civil társadalom megszorításoktól mentes fejlődését olyan körülmények között, amelyek legfőbb jellemzői a tolerancia, a béke és a prosperitás.
- 3) Amikor speciális intézményeket hoznak létre azzal a céllal, hogy gondoskodjanak a kisebbségek hatékony részvételéről a közéletben, amibe beletartozhat az ilyen intézmények általi irányítás és felelősségvállalás, ezen intézmények kötelesek tiszteletben tartani az összes érintett emberi jogait.
- 4) Az egyének azon túl, hogy egy nemzeti kisebbség tagjai, még számtalan más módon azonosítják önmagukat. A döntés, hogy egy egyén egy kisebbséghez, esetleg a többségi nemzethez tartozónak vallja önmagát vagy sem, az egyén szuverén döntése, amelyet nem lehet senkire ráerőszakolni. Sőt, senki sem szenvedhet semmilyen hátrányt amiatt, hogy meghozta ezt a döntést vagy nem élt a döntés lehetőségével.

* Foundation on Inter-Ethnic Relations, Hague, 1999. ISBN 90 – 7598905 – 9.
Office of the High Commissioner on National Minorities, Prinsessegracht 22, 2514 AP The Hague, Tel: +31 (0)70 312 5500, Fax: +31 (0)70 346 5213; E-mail: hcnm@hcnm.org

Lundi ajánlások

- 5) Az Ajánlásoknak megfelelő intézmények létrehozása és eljárások bevezetése során mind a tartalom mind az eljárás fontos. A kormányzati hatóságoknak és a kisebbségeknek kiterjesztő, áttekinthető és számon kérhető konzultációt kell folytatniuk egymással annak érdekében, hogy fenntartsák a bizalom légkörét. Az államnak ösztönöznie kell a közmédiát a kultúrák közötti megértés elősegítésére és a kisebbségek aggályainak megjelenítésére.

II. RÉSZVÉTEL A DÖNTÉSI FOLYAMATOKBAN

A) A központi kormányzat szintjén alkalmazott megoldások

- 6) Az államok gondoskodjanak arról, hogy a kisebbségeknek lehetőségük legyen – szükség szerint különleges, kifejezetten erre a célra alkalmazott megoldásokkal hatékonyan hallatni a hangjukat a központi kormányzatban. Ehhez a körülményektől függően az alábbi megoldásokat lehet alkalmazni: a nemzeti kisebbségek önálló képviselője, például a kisebbségek számára fenntartott számú mandátummal a parlament valamelyik vagy mindkét házában, vagy a parlamenti bizottságokban; továbbá egyéb garantált formája a törvényhozás folyamatában való részvételnek; hivatalos vagy informális megállapodások arról, hogy bizonyos kormányzati pozíciókat, legfelsőbb bírósági, alkotmánybírósági vagy alacsonyabb szintű bírósági helyeket, továbbá tisztségeket kinevezett tanácsadó testületekben vagy egyéb magas szintű pozíciókban a nemzeti kisebbségek képviselői töltsenek be; mechanizmusok, amelyek lehetővé teszik a kisebbségi érdekek figyelembevételét az érintett minisztériumokban, pl. a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó személyzet foglalkoztatásával vagy állandó irányelvek kibocsátásával; valamint különleges intézkedések a kisebbségek részvételét illetően a közszolgálatban, valamint közszolgáltatások ellátása a nemzeti kisebbség nyelvén.

B) Választások

- 7) Európában és másutt felhalmozott tapasztalatok igazolják a választási folyamat fontosságát a kisebbségek politikai életben való részvételének elősegítéséhez. Az államoknak garantálniuk kell a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát a közügyek intézésében való részvételre, beleértve a szavazati jog és a választáshoz szükséges jog diszkriminációmentes gyakorlását.

- 8) A politikai pártok alapítására és működésére vonatkozó szabályozásnak meg kell felelnie az egyesülési jog nemzetközi jogelvének. Ebbe az elvbe beletartozik a közösségi identitás alapján szerveződő politikai pártok, valamint magukat nem kifejezetten egy bizonyos közösség érdekeivel azonosító politikai pártok alapításának szabadsága.
- 9) A választási rendszernek elő kell segítenie a kisebbségi képviseletet és a kisebbségi befolyás érvényesítését. Ott, ahol a kisebbségek területi értelemben koncentráltan élnek, a választókerület határainak ennek megfelelő kialakítása és egyetlen képviselő megválasztása biztosíthatja az elégséges kisebbségi képviseletet. Az arányos képviseleti rendszerek, ahol egy politikai párt által megszerzett szavazatok határozzák meg a párt mandátumainak számát a törvényhozásban, segíthetnek a kisebbségek képviseletében. A preferenciális szavazás bizonyos formái, ahol a szavazók a választás sorrendjében rangsorolják a jelölteket, szintén elősegíthetik a kisebbségi képviseletet és előmozdíthatják a közösségek közötti együttműködést. A törvényhozásban a képviseletre vonatkozó alacsonyabb mandátum-szerzési küszöbök meghatározása fokozhatja a nemzeti kisebbségek részvételét a kormányzásban.
- 10) A választási körzetek földrajzi határai segítsék elő a nemzeti kisebbségek méltányos képviseletét.

C) Regionális és helyi megoldások

- 11) Az államok tegyenek a központi kormányzásra vonatkozó, korábban már említett intézkedésekhez (6–10. bekezdés) hasonló lépéseket annak érdekében, hogy regionális és helyi szinten is biztosítsák a nemzeti kisebbségek részvételét. A regionális és helyi hatóságok struktúrái és döntési folyamatai legyenek áttekinthetőek és érthetőek, hogy ezáltal is ösztönözzék a kisebbségek részvételét.

D) Tanácsadó és konzultatív testületek

- 12) Az államok hozzanak létre megfelelő intézményi keretek között tanácsadó vagy konzultatív testületeket, amelyek a kormányzati hatóságok és a nemzeti kisebbségek közötti párbeszéd csatornáiként szolgálnak. Az ilyen testületeknek lehetnek konkrét feladatokkal megbízott különleges bizottságaik, amelyek többek között olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint a lakhatás, föld, oktatás, nyelvhasználat és kultúra. Az ilyen testületek összetételének tükrözniük kell rendeltetésüket és hoz-

Lundi ajánlások

zá kell járulniuk a kisebbségi érdekek hatékonyabb kommunikációhoz és érvényesítéséhez.

- 13) Ezen testületek jogosítványainak ki kell terjedniük többek között arra, hogy kérdéseket vessenek fel a döntéshozók előtt, ajánlásokat készítsenek, törvényi szabályozásra vonatkozó és egyéb javaslatokat fogalmazzanak meg, figyelemmel kísérenek bizonyos fejleményeket és véleményezzék a kormánydöntések tervezeteit, amelyek a kisebbségeket közvetlenül vagy közvetve érintik. A kormányzati hatóságok rendszeresen kérjék ki az ilyen testületek véleményét a kisebbségekre vonatkozó törvénytervezetekről és államigazgatási intézkedésekről annak érdekében, hogy elősegítsék a kisebbségi problémák megnyugtató rendezését és a bizalom erősítését. Az ilyen testületek hatékony működése megköveteli a szükséges erőforrások biztosítását.

III. ÖNKORMÁNYZÁS

- 14) A kisebbségek hatékony részvétele a közéletben szükségessé teheti az önkormányzatiság nem területi vagy területi, illetve vegyes jellegű érvényesítését. Az államoknak megfelelő erőforrásokkal segítsék elő ezen megoldásokat.
- 15) Az ilyen megoldások eredményes alkalmazásának lényeges feltétele, hogy a kormányzati hatóságok és a kisebbségek felismerjék a kormányzás bizonyos területein a központi és egységes döntések szükségességét, más területeken a sokféleség, sokszínűség előnyeit. Általában a központi hatóságok által ellátott funkciók közé tartozik a honvédelem, a külügy, a bevándorlási ügyek és vámigazgatás, a makrogazdasági politika és a pénzügyek. Egyéb, többek között az alábbiakban is említett ügyekben a kisebbségek vagy a területi közigazgatási intézmények önállóan, illetve a területi és központi hatóságok együttesen járhatnak el. Az egy állam határain belül fennálló különböző kisebbségi helyzeteknek megfelelően elképzelhető a funkciók aszimmetrikus elosztása.
- 16) A területi vagy nem területi önkormányzás intézményei demokratikus elveken kell alapuljanak, hogy biztosítva legyen az érintett lakosság nézeteinek legjobb megjelenítése.

A) Nem területi megoldások

- 17) A kormányzás nem területi formái hasznosak a nemzeti kisebbségek identitásának és kultúrájának fenntartásához és fejlesztéséhez.

- 18) Az ilyen szabályozásra leginkább alkalmas kérdések az oktatás, a kultúra, a kisebbségi nyelv használata, a vallás, valamint bizonyos egyéb, a nemzeti kisebbségek identitása és életvitele szempontjából meghatározó ügyek. Egyéneknek és csoportoknak jogukban áll kisebbségi nyelven használni nevüket és ezeknek a neveknek az anyakönyvi bejegyzését eszközölni. A kormányzati hatóságok oktatási normák meghatározásáért viselt felelősségét figyelembe véve a kisebbségi intézmények meghatározhatják a kisebbségi nyelvek, kultúrák vagy mindkettő oktatására vonatkozó tananyagot. A kisebbségek meghatározhatják és használhatják saját szimbólumaikat és kulturális önkifejezésük egyéb formáit.

B) Területi megoldások

- 19) Minden demokráciának megvannak a kormányzás különböző területi szintjein alkalmazott megoldásai. Az Európában és másutt felhalmozott tapasztalatok jelzik annak értékét, ha – túl a központi kormányzás egyszerű decentralizációján és a főváros által ellátott funkciók regionális vagy helyi hivatalokra történő átruházásán – bizonyos törvényhozó és végrehajtó hatalmi funkciók elkerülnek a központi kormányzattól a közigazgatás regionális szintjére. A szubszidiaritás elvének tiszteletben tartásával az állam mérlegelje a hatalom, többek között konkrét önkormányzati funkciók ilyen jellegű területi megosztásának, átruházásának megoldásait, különösen ott, ahol ez bővítené a kisebbségek lehetőségeit a hatalom gyakorlására az őket érintő ügyekben.
- 20) A nemzeti kisebbségek konkrét történelmi és területi körülményeinek megfelelő helyi, regionális vagy autonóm közigazgatások számos funkciót felvállalhatnak, amelyek segítségével hatékonyabban reagálhatnak az ezen kisebbségeket érintő problémákra. Az ilyen közigazgatások elsődleges vagy jelentős mértékben ellátott funkciói, többek között, az oktatás, a kultúra, a kisebbségi nyelv használata, a környezetvédelem, a helyi tervezés, a természeti erőforrások, a gazdaság fejlesztése, a helyi igazgatási funkciók ellátása, a lakhatás, az egészségügy és az egyéb szociális szolgáltatások. A központi és regionális hatóságok által együttesen ellátott funkciók az adóügyek, az igazságszolgáltatás, az idegenforgalom és a közlekedés.
- 21) A helyi, regionális és autonóm hatóságok kötelesek tiszteletben tartani és érvényesíteni minden egyén emberi jogait, beleértve a területükön élő bármely kisebbség jogait.

IV. GARANCIÁK

A) Alkotmányos és jogi biztosítékok

- 22) Az önkormányzás formáiról törvényben kell rendelkezni oly módon, hogy módosításuk ne legyen lehetséges az egyszerű törvények módosításával azonos módon. A kisebbségek döntéshozatalban való részvételét előmozdító megoldásokról törvényben vagy más megfelelő módon lehet rendelkezni. Az alkotmányos rendelkezésekként elfogadott megoldások törvénybe iktatása vagy felülvizsgálata a törvényhozás vagy népszavazás magasabb küszöbértékeinek hatálya alá tartozik. A törvények által létrehozott önkormányzás formáinak módosításához gyakorta van szükség a törvényhozás, az autonóm testületek vagy nemzeti kisebbségeket képviselő testületek, vagy mindkettő minősített többséggel elfogadott jóváhagyására. Az önkormányzatiságra és a döntéshozatalban való kisebbségi részvételre vonatkozó rendelkezések időszakos felülvizsgálata hasznos lehetőségeket kínál ahhoz, hogy a tapasztalatok és megváltozott körülmények ismeretében döntsenek az ilyen rendelkezések felülvizsgálatának szükségességéről.
- 23) Mérlegelés tárgyává lehet tenni a rendelkezések előzetes vagy lépésenkénti bevezetésének lehetőségét, lehetővé téve a részvétel új formáinak kipróbálását és fejlesztését. Ezeket a rendelkezéseket a törvényhozáson keresztül vagy informális eszközökkel lehet bevezetni – meghatározott időre, a sikerességüktől függően fenntartva a kiterjesztés, a módosítás vagy a megszüntetés lehetőségét.

B) Jogorvoslati lehetőségek

- 24) A nemzeti kisebbségek hatékony részvételéhez a közéletben feltétlenül szükség van a konfliktusok megelőzésének és a jogviták rendezésének lehetőségét megteremtő konzultációk elfogadott csatornáira, valamint – szükség esetén – az ad hoc vagy alternatív mechanizmusok alkalmazásának lehetőségére. Íme néhány a lehetséges módszerek közül: konfliktusok bírósági rendezése, többek között a törvényhozás vagy államigazgatási intézkedések bírósági felülvizsgálata, amelyeknek előfeltétele, hogy az állam rendelkezzen független, hozzáférhető és pártatlan bírósággal, amelynek döntéseit tiszteletben tartják; valamint további mechanizmusok a jogviták rendezéséhez, mint például tárgyalás, tényfeltárás, közvetítés, választott bíróság, nemzeti kisebbségi ombudsman és különbizottságok, amelyek gyűjtőpontként szolgálnak és megteremtik a kormányzati kérdésekben kialakult viták rendezésének mechanizmusait.

ÉRTELMEZŐ JEGYZET

(...)

III. ÖNKORMÁNYZÁS

14) Az „önkormányzás” mint fogalom azt jelenti, hogy egy közösség ellenőrzést gyakorol az őt érintő ügyekben. A „kormányzás” fogalmának használata nem feltétlenül jelent kizárólagos joghatóságot. Magában foglalhatja a közigazgatási hatóságot, az irányítást, valamint a meghatározott törvényhozó és bírósági joghatóságot. Az állam bizonyos jogosítványok átruházásával vagy átadásával, illetve szövetségi állam esetében az alkotmányos jogosítványok eredendő megosztásával érheti el ezt a hatalommegosztást. Az EBESZ résztvevő államok között az „önkormányzás” megoldásai eltérő módon vonatkoznak az autonómia, az önálló kormányzás és az önkormányzat átruházására. Ez a fogalom semmilyen körülmények között sem tartalmazhat etnikai kritériumokat a területi rendezésekre vonatkozóan.

A **Koppenhágai Dokumentum** 35. bekezdésében az EBESZ résztvevő államok tudomásul vették, hogy „egyes nemzeti kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásának védelme és feltételeinek megteremtése érdekében vállalt azon erőfeszítéseket, amelyek e célok elérésének egyik lehetséges eszközeként az ilyen kisebbségek speciális történelmi és területi körülményeinek megfelelő helyi vagy autonóm közigazgatás megteremtését célozzák, az érintett állam politikájának megfelelően”.

Az **EBESZ nemzeti kisebbségi szakértőinek tanácskozása (Genf)** által elkészített **Jelentés** ennek megfelelően a IV. rész 7. bekezdésében leszögezte, „hogy egyes [részt vevő államok] megfelelő demokratikus eszközökkel pozitív eredményeket értek el, többek között [...] helyi és autonóm közigazgatás, valamint területi alapú autonómia, beleértve a szabad és időszakos választásokon megválasztott konzultatív, törvényhozó és végrehajtó testületek működése; egy nemzeti kisebbség önkormányzata olyan, identitását érintő területek esetében, ahol a területi autonómia mint megoldás nem alkalmazható; valamint a kormányzás decentralizált vagy helyi formáinak bevezetésével; [...] pénzügyi és szakmai segítségnyújtással nemzeti kisebbségekhez tartozó egyének részére, akik szeretnék gyakorolni a jogaikat saját oktatási, kulturális és vallási intézményeik, szervezeteik és egyesületeik létrehozására és fenntartására [...]”. Az **Európai Önkormányzati**

Charta preambuluma általánosabb jelleggel hangsúlyozza ki a „demokrácia és a hatalmi decentralizáció elveit” mint hozzájárulást „a helyi önkormányzatok megtartásához és megszilárdításához különböző európai országokban”. Ez utóbbival kapcsolatban az **Európai Önkormányzati Charta** a 9. cikkben rendelkezik az ilyen decentralizált jogosítványok gyakorlásához szükséges megfelelő pénzügyi erőforrásokra való jogosultságról.

- 15) Amennyiben az állam az állam egészét érintő bizonyos területekért tartozik felelősséggel, központi szervein keresztül gondoskodnia kell ezen területeknek a szabályozásáról. Itt jellemzően az alábbi területekről van szó: honvédelem, amely lényeges feltétele a területi egység fenntartásának; makrogazdasági politika, amely annyiban fontos, amennyiben a központi kormányzat a gazdasági értelemben egymástól eltérő régiók közötti kiegyenlítő erőként működik; valamint a diplomácia klasszikus kérdései. Amennyiben egyéb területeknek is kiemelt szerepük lehet az állam működtetésében, ezeket a területeket – legalábbis bizonyos mértékben – a központi hatóságoknak kell szabályozniuk. Ugyanakkor ezen területek szabályozása lehet megosztott is, beleértve a kifejezetten érintett területi egységeket vagy a kisebbségi csoportokat (lásd a 18. és 20. ajánlást). A szabályozó hatalom ilyen jellegű megosztásának mindazonáltal összhangban kell lennie az emberi jogi normákkal, a szabályozást a gyakorlati szempontok figyelembevételével, összehangoltan kell végezni.

Az egyik olyan terület, ahol hagyományosan érvényesül a területi vagy nem területi alapon működő megosztott szabályozás vagy mindkettő, és amely rendkívüli jelentőséggel bír az állam egésze és a kisebbségi csoportok számára egyaránt, az oktatás.

Az **UNESCO Egyezmény a diszkrimináció ellen az oktatásban** 5. cikkének 1. bekezdése részletesebben fogalmazza meg, hogyan kell működnie a megosztásnak ezen a területen: „Az Egyezményt aláíró Felek egyetértenek abban, hogy: [...] (b) Fontos tiszteletben tartani a szülők vagy adott esetben a gyámok szabadságát, először abban, hogy nem állami hatóságok által fenntartott, de az illetékes hatóságok által megfogalmazott vagy jóváhagyott minimális oktatási előírásoknak megfelelni képes intézményeket választhassanak gyermekeiknek, valamint, másodszor, az állam által a jogalkalmazás során követett eljárásokkal összhangban, saját meggyőződésüknek megfelelően gondoskodjanak gyermekeik vallási és erkölcsi neveléséről; egyetlen személyt vagy csoportot sem lehet kényszeríteni arra, hogy saját meggyőződésével vagy meggyőződéseikkel ellentétes vallási képzésben részesüljön; (c) fontos elfogadni és elismerni a nemzeti kisebbségek tagjainak jogát saját, önálló oktatási tevékenységre, beleértve az iskolák fenntartását, valamint – az adott állam oktatáspolitikájától függően – a kisebbség anya-

- nyelvének használatát vagy az anyanyelvi oktatást, azzal a megkötéssel, hogy: (i) ennek a jognak a gyakorlása nem akadályozhatja az ilyen kisebbségek tagjait az egész közösség kultúrájának és nyelvének megismerésében és a közösség tevékenységeiben való részvételben, illetve nem sértheti a nemzeti szuverenitást; (ii) az oktatás színvonala nem lehet alacsonyabb az illetékes hatóságok által előírt vagy engedélyezett szintnél; valamint (iii) az ilyen iskolák látogatása opcionális.”
- 16) A demokratikus kormányzás elve érvényes a kormányzás minden szintjére és minden egyes elemére – amely megfogalmazásra került az **Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának** 21. cikkében, a **Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya** 25. cikkében és az **Európai Emberi Jogi Egyezményhez** csatolt I. Jegyzőkönyv 3. cikkében, valamint az EBESZ normákban. Ott, ahol szükséges vagy célszerű az önkormányzás intézményeinek felállítása, a jogok egyenlő gyakorlása ezen intézményekben is szükségessé teszi a demokrácia elvének érvényesítését.

A) Nem területi megoldások

- 17) Ebben a szakaszban a nem területi – gyakorta „egyéni” vagy „kulturális autonómiának” nevezett – autonómiával foglalkozunk, amely ott lehet leginkább hasznos, ahol egy csoport földrajzi értelemben szétszórtnak él. A hatalom ilyen megosztása, beleértve az egyes konkrét területek és ügyek fölötti ellenőrzést, elképzelhető mind az állam szintjén, mind pedig bizonyos területi egységeken belül. Minden esetben gondoskodni kell mások emberi jogainak tiszteletben tartásáról. Sőt, ezeknél a megoldásoknál gondoskodni kell a megfelelő anyagi eszközökről, hiszen csak ezek birtokában válhat lehetővé bizonyos közfunkciók ellátása; e megoldásoknak befogadó jellegű folyamatokból kell következniük (lásd az 5. ajánlást).
- 18) A lehetséges funkciókról készült jegyzék nem teljes. Nagyon sok függ az adott helyzettől, különösen a kisebbség igényeitől és törekvéseitől. Különböző helyzetekben eltérő kérdések többé vagy kevésbé lehetnek fontosak a kisebbségek számára, és az ezeken a területeken megszülető döntések eltérő mértékben érintik a kisebbségeket. Egyes területek megoszthatók. A kisebbségek számára különösen aggályos területek egyike a nevek anyakönyvezése, a képviselői intézmények nevének bejegyzése, lásd a **Keretegyezmény** 11. cikkének (1) bekezdését. Az Ajánlás nem támogat semmilyen kormányzati beavatkozást vallási ügyekben, kivéve a vallásügyi hatóságokra átruházott jogosítványok gyakorlását (pl. az egyéb családi állapotot illetően). Ugyancsak nem támogatja az Ajánlás azt az elképzelést, hogy ki-

Lundi ajánlások

sebbségi intézmények ellenőrzést gyakoroljanak a média fölött – noha a kisebbségekhez tartozó személyeknek lehetővé kell tenni saját média létrehozását és használatát, lásd a **Keretegyezmény** 9. cikkének (3) bekezdését. A kultúrának vannak természetesen különböző, egyéb területekre, többek között a szociális szolgáltatások, a lakásépítés és a gyermekgondozás területére átnyúló vonatkozásai; az államnak ezeken a területeken kötelessége figyelembe venni a kisebbségi érdekeket.

B) Területi megoldások

- 19) Az európai államokban megfigyelhető egy általános trend a jogkörök átruházására és a szubszidiaritás elvének alkalmazására; a döntések a leginkább érintettekhez a lehető legközelebb születnek, adott esetben a legérintettebbek saját maguk döntenek saját sorsukról. Az **Európai Önkormányzati Charta** 4. cikkének (3) bekezdése az alábbiak szerint fogalmazza meg ezt a célkitűzést: „Az állami kötelezettségeket lehetőség szerint azoknak a hatóságoknak kell ellátniuk, amelyek a legközelebb vannak az állampolgárokhoz. Minden olyan esetben, amikor egy kötelezettséget egy másik hatóságra ruháznak át, mérlegelni kell a feladat terjedelmét és jellegét és a hatékonyság és a gazdaságosság követelményeit.” A területi önkormányzat segíthet az államok egységének megőrzésében, miközben fokozza a kisebbségek részvételét és bevonását, hiszen a kisebbségek a lakossági összetételt tükröző önkormányzati intézményekben jutnak nagyobb szerephez a kormányzásban. Ennek a célnak a szövetségi államok is megfelelnek, ugyanúgy, mint az egységes vagy szövetségi államok szervezetében működő autonómiák is. Elképzelhető vegyes közigazgatások létrehozása. Amint azt a 15. ajánlásban már említettük, nincs szükség az állam egész területén egységes megoldások alkalmazására; a konkrét megoldások az igényekkel és kifejezett törekvésekkel összhangban változhatnak.
- 20) Az autonóm hatóságoknak valós hatalommal kell rendelkezniük ahhoz, hogy a törvényhozó, végrehajtó és bírósági hatalom szintjén meghozhassák a szükséges döntéseket. Az államon belül a hatalom a központi, regionális és helyi hatóságok, valamint a funkciók között is megosztható. A **Koppenhágai Dokumentum** 35. bekezdése említést tesz „a speciális történelmi és területi körülményeinek megfelelő helyi vagy autonóm közigazgatás” alternatíváiról. Ez világossá teszi, hogy nincs szükség az államon belül egyformaságra. A tapasztalatok jelzik, hogy még a hagyományosan a központi kormány által ellátott közigazgatási funkciók vonatkozásában is van lehetőség a jogszíntvények megosztására, beleértve a bírói (tartalmi és eljárási) hatalom és a hagyományos gazdaságok fölött gyakorolt hatalom átruházását. Minimum, hogy az érintett populációkat rendszeresen be kell

vonni az ilyen hatósági jogosítványok gyakorlásába. A központi kormánynak ugyanakkor fenn kell tartania a maga számára az igazságszolgáltatásra és az esélyegyenlőségre vonatkozó jogosítványokat.

- 21) Ott, ahol a kisebbségek hatékony részvételének bővítése érdekében területi alapon meg lehet osztani a hatalom gyakorlását, ezeket a megosztott jogosítványokat az említett joghatóságok határain belüli kisebbségek érdekeinek figyelembevételével kell gyakorolni. A közigazgatási és végrehajtó hatalmi szerveknek a területen élő lakosság egészéért kell vállalniuk a felelősséget. Ez következik a **Koppenhágai Dokumentum** 5.2. bekezdéséből, amely kötelezi az EBESZ-ben részt vevő államokat, hogy minden szinten és mindenki számára gondoskodjanak „egy jellegét tekintve reprezentatív kormányzás valamilyen formájáról, ahol a végrehajtó hatalom számadással tartozik a választott törvényhozó hatalomnak vagy a választóknak”.

IV. GARANCIÁK

A) Alkotmányos és jogi biztosítékok

- 22) Ez a szakasz az „elsáncolással”, azaz a hatályos jogi rendelkezések megszilárdításával foglalkozik. A nagyon részletes jogi rendelkezések bizonyos esetekben hasznosak lehetnek, miközben egyéb esetekben elegendő lehet a keretek szabályozása. Amint azt az 5. ajánlás is említi, a rendelkezéseknek minden esetben nyitott folyamatokból kell következniük. A rendelkezések elfogadását követően azonban stabilitásra van szükség, hiszen ez biztosíthatja az érintettek, különösen a nemzeti kisebbségekhez tartozó egyének számára a biztonságot. Az **Európai Önkormányzati Charta** 2. és 4. cikke az alkotmányos megoldásokat részesíti előnyben. A stabilitás és a rugalmasság közötti kívánt egyensúly érdekében hasznos lehet rendelkezni arról, hogy bizonyos meghatározott időközönként sor kerüljön a rendelkezések újragondolására; ily módon a törvénymódosítás folyamata jó előre depolitizálható, és az egész eljárás kisebb ellenállásba ütközhet.
- 23) Ez az ajánlás annyiban különbözik a 22. ajánlástól, amennyiben a hatályos rendelkezések módosítására vonatkozó feltételek meghatározása helyett az új és innovatív rendszerek kipróbálására ösztönöz. A felelős hatóságok a központi hatóságok és a kisebbségek közötti kapcsolatokban kialakuló különböző helyzetekben eltérő módon járhatnak el. Egy ilyen megközelítés – nem utolsósorban az innováció és implementáció folyamatain keresztül – az álláspontok feladása nélkül kedvező és hasznos tapasztalatok felhalmozását eredményezheti.

B) Jogorvoslati lehetőségek

- 24) A **Koppenhágai Dokumentum** 30. bekezdésében az EBESZ tagállamok „elismerik, hogy a nemzeti kisebbségekre vonatkozó kérdések csak a joguralmon és a működő független bírósági rendszeren alapuló demokratikus politikai keretben oldhatók meg kielégítően”. A jogorvoslati lehetőségek elve a **Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya** 2. cikkének (3) bekezdésében is felmerül; miközben az **Európai Önkormányzati Charta** 11. cikke említést tesz a „bíróági jogorvoslatról”. Bírósági felülvizsgálatra jogosultak többek között alkotmánybíróságok, valamint az illetékes nemzetközi emberi jogi testületek. Bíróságon kívüli mechanizmusok és intézmények, többek között nemzeti bizottságok, ombudsmanok, etnikai vagy „faji” kérdésekkel foglalkozó tanácsok stb. ugyancsak fontos szerepet vállalhatnak ezeknek a problémáknak a rendezésében, lásd a **Koppenhágai Dokumentum** 27. bekezdését, a **Nemzetközi Egyezmény a faji diszkrimináció összes formájának felszámolásáról** 14. cikkének (2) bekezdését, valamint az 1993. évi Emberi Jogi Világkonferencia által elfogadott **Bécsi Nyilatkozat és Cselekvési Program** 36. bekezdését.

**Az autonóm régiók pozitív tapasztalatai
mint a konfliktusok rendezésének lehetséges forrásai
Európában***

9824. dokumentum. 2003. június 3.

Jelentés – Európa Tanács Politikai Ügyek Bizottsága

Andreas Gross, Svájc – Szocialista Csoport

Összefoglalás

A legtöbb jelenlegi konfliktus többé már nem országok között jelentkezik hanem országokon belül és az országok és az identitásuk megőrzésének jogát igénylő kisebbségi csoportok közötti feszültségekben gyökerezik. Ezek a feszültségek részben a két világháborút és a régi kommunista rendszer bukását követő területi változásoknak valamint új államok megjelenésének tulajdoníthatóak. Mindemellett tükrözik a nemzetállam fogalmának elkerülhetetlen kialakulását, amely ez idáig a nemzeti szuverenitást és a kulturális homogenitást alapvetőnek tekintette.

A jogállamokban alkalmazott autonómia a belső politikai konfliktusok rendezési módzatainak inspirációs forrása. Az autonómia oly módon teszi lehetővé egy országon belül kisebbségben levő csoport számára, hogy gyakorolja jogait, hogy ezalatt az or-

* A közölt részlet az autonómiák definíciós kérdéseit tisztázza. A jelentés itt nem közölt további részeiben Andreas Gross esettanulmányokban mutatja be az Íland szigetek, Dél-Tirol, Sri Lanka, valamint a Feröer-szigetecsoporthoz tartozó gyakorlatát. Külön részt szentel Dél-Tirolnak és az Ílandi autonómiának, mint a legsikeresebb példának. A VI. és VII. fejezetekben politikatudományi és államigazgatási szempontból vizsgálja az autonómiák működését, valamint a sikeres működéshez szükséges jogi, politikai, demográfiai, gazdasági stb. Feltételeket. Az összefoglalás előtt négy aktuális konfliktuszonát (a grúziai Abkházia és Dél-Osszétia mellett a szerbiai Koszovót, az oroszországi Csecsen Köztársaságot, valamint a moldovai Transznisztríát) mutat be, jelezve az autonómiák konfliktusmegoldó szerepét. A jelentés alapján elfogadott 2003. évi 1334. számú határozat szövegét közli: Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai. Dokumentumgyűjtemény, Budapest, 2003. 184–186. A jelentés teljes angol szövegét lásd <http://assembly.col.int/default.asp>

A Gross-jelentés

szág egységének, szuverenitásának és területi integritásának bizonyos garanciáit is biztosítja.

Az autonóm státus a politikai szerveződés különböző rendszerei esetén alkalmazható. Az autonóm entitások sajátos jogköröket kapnak. Ezek vagy átruházott vagy a központi kormányzattal megosztott jogkörök. Az autonóm entitások a központi kormányzat autoritása alatt maradnak.

A jelentés az autonómia tartósságához szükséges megfelelő körülmények biztosítása érdekében egy sor alapvető elvet ajánl, beleértve az autonómia státus jogi keretének megteremtését, a hatalmak egyértelmű megosztását és a demokratikusan megválasztott törvényhozó és végrehajtó testületek felállítását az autonóm régiókban.

(...)

III. Az autonómia fogalma és az önrendelkezés joga

a) Az autonómia formáinak sokfélesége

24. Az Európa Tanács legtöbb tagországának alkotmánya elismeri a területi integritás elvét és nem engedélyezi az önhatalmú szecesszió jogát. Mindamellettt léteznek olyan alkotmányok, mint például Kanada alkotmánya, amelyek olyan területi módosításokat megengedő rendelkezéseket tartalmaznak, amelyek az állam egységét is érinthetik.
25. Azonban az állam oszthatatlanságának alapelve nem tévesztendő össze annak egységes jellegével, az előbbi alapelv tehát konzisztens az autonómiával, a regionalizmussal és a föderalizmussal. Például a spanyol alkotmány kijelenti, hogy „az Alkotmány a spanyol nemzet feloldhatatlan egységén valamint az összes spanyol közös és oszthatatlan szülőföldjén alapul; elismeri és garantálja (az államot – a ford.) alkotó nemzetiségeinek és régióinak autonómiához való jogát.”
26. Az Olasz Alkotmánybíróság Trentino-Alto Adige (Dél Tirol) sajátos státusa vonatkozásában kijelentette, hogy az „a tény, hogy az ebben a régióban élő etnikai kisebbségek a valódi egyenlőség körülményei között megválaszthatják saját képviselői testületüket csakis nemzeti érdekből és a nemzeti egység szem előtt tartásával lehetséges.”
27. Oroszországban a föderáció népeinek önrendelkezése és a föderációnak mint államnak az integritása a jogrend alapját képezik.

28. Hasonlóan, Moldovában az 1994-es organikus törvény 1.1 szakasza úgy definiálja Gagaúzia autonómiáját mint „sajátos státussal rendelkező területi autonómia (...) és a Moldovai Köztársaság szerves része.” Ez a szakasz kijelenti, hogy „ha a Moldovai Köztársaság független státusa megváltozik, Gagaúzia állampolgárainak biztosítani kell az önrendelkezés gyakorlásának jogát”.
29. Hasonlóan, 1995 márciusában, az Ukrajnai Verkhovna Rada elfogadta a „Krími Autonóm Köztársaság”-ról szóló törvényt, amely úgy definiálja ezen köztársaság státusát mint autonóm adminisztratív és területiális entitást Ukrajnán belül. Az 1995. június 8-i alkotmányos megállapodás 59. cikkelye kijelenti, hogy „az Autonóm Krími Köztársaság autonóm adminisztratív és területiális entitás Ukrajnán belül, amelynek hatalma az ukrán alkotmány és törvényhozás által lefektetett kereteken belül gyakorolható”.
30. Az autonómia kifejezés nem egyértelmű, mivel a államszerveződés olyan formáira utalhat, amelyek az egyszerű decentralizációtól a regionalizmusig és a föderalizmusig terjedhetnek, a hatalom vagy bizonyos hatalmi jogkörök egyenletes vagy egyenlőtlen megoszlását fejezve ki. Európában az autonómia különféle formái léteznek. Ezek azokon a különböző politikai rendszereken alapulnak, amelyeknek az autonóm entitások részei. Bármilyen formájú is legyen, mindegyik állam tartalmazza a decentralizációnak bizonyos elemeit.
31. Az autonómia létesítésének két történelmi szakasza különböztethető meg. Az autonómiának három különböző forrása van: vannak olyan autonóm testületek, amelyeket regionális entitások hoztak létre, amikor a központi államot létrehozták (mint Svájc esetében), vannak olyanok, amelyeket azért állítottak fel, hogy a területi feszültségeknek véget vessenek és olyanok, amelyekben a hatalommegosztást nemzetközi autoritás, például a Népszövetség, kezdeményezte.
35. A hatalommegosztás a központi állam és az autonóm entitás között lehet egyenletes vagy egyenlőtlen. A kormányzat egy bizonyos szintjén valamennyi területi autoritás, mint például a kantonok vagy tartományok egy föderális államban, illetve a régiók egy regionalizált államban élvezhetnek autonómiát. Lehetséges azonban, hogy a területnek csak egy speciális része esetében van ez így, mégpedig speciális jellemzőkkel rendelkező sajátos státus formájában. Például Dánia alkotmánya ilyen státust adományoz a Feröer-szigeteknek és Grönlandnak, míg az olasz alkotmány öt sajátos történelmi és nyelvi jellemzőkkel rendelkező autonóm régióknak ad speciális jogokat azáltal, hogy sajátos státust biztosít számukra. A 2001. október 18-i alkotmány 166. cikkelye kijelenti, hogy „Friuli-Venezia Giulia, Szardínia, Szicília, Trentino-Alto Adige (Dél-Tirol) és Valle d’Aosta számára az autonómia bizonyos sajátos formáit és feltételeit biztosítja az alkotmánytörvény által elfogadott sajátos státusnak megfelelően”.

b) Az intézményi keretek sokfélesége

Európában sokféle államforma létezik, amely rendelkezik az autonómia valamilyen formájáról.

33. Föderális államokban a szövetséges entitások számos delegált funkcióval rendelkeznek, amelyek az egyenlő hatalommegosztás folytán lehetővé teszik az államon belüli csoportoknak, hogy számottevő autonómiát élvezzenek saját ügyeik rendezésében és képviseljék saját érdekeiket a föderális szerveknél. Elvileg a föderális államot felépítő valamennyi entitás egyenlő és azonos hatalommal rendelkezik. A föderális opció inkább az állam kialakulása különböző történelmi szakaszainak a tükröződése (Svájc, Németország, Ausztria) és inkább a régebbi történelmi entitások iránti tiszteletnek, mintsem a kisebbségek védelmével való törődésnek a kifejeződése.

Belgium viszont egy más eset. Ebben az országban, a föderalizmus javára történt új keletű döntést azon vágy motiválta, hogy biztosítsák a különböző nyelvi és kulturális csoportok együttélését. A régióknak politikai, gazdasági és szociális autonómiát és a (frankofón, illetve flamand) közösségeknek pedig kulturális autonómiát kell biztosítani.

34. Vannak autonóm régióval rendelkező regionalizált államok is. A regionalizmus valójában az egységes államon belüli decentralizáció egy formája, olyan területiális entitásokkal amelyek sajátos területeken bizonyos mértékű autonómiát élveznek, de mindez a központi állam egy képviselőjének felügyeletével történik. Ez az eset áll fenn a portugál Azori és Madeira szigetek területei esetében, amelyek a regionális törvényhozó gyűlések által meghatározott és a Köztársaság Gyűlése által jóváhagyott politikai és adminisztratív státussal rendelkeznek.

35. A regionalizált államokban nagyon gyakori a hatalom egyenlőtlen megosztása. Spanyolország és Olaszország jó példák erre. Spanyolországban például, amely a diktatúra alatt egy egységes tekintélyelvű állam volt, a demokrácia visszaállításának folyamata alatt az autonómiát eredetileg úgy fogták fel, mint amely elsősorban az olyan sajátos identitással rendelkező történelmi közösségeket illeti meg, mint a baszkok, katalánok és galíciaiak. Az 1978. évi alkotmány azonban ennél tovább ment azzal, hogy az országot 17 autonóm közösségre osztotta fel. Meghatározta a központi kormányzat kizárólagos hatalmát, amely mellett az autonóm közösségek minden más kérdésben önállóan dönthetnek. Így minden közösség rendelkezik saját autonómiatörvényével, amelyet organikus törvény formájában fogadott el a nemzeti parlament mint végső autoritás. Ezen törvények jogi ereje a közösség helyi alkotmányának felel meg. Ezek meghatározzák az intézmények

hatáskörét és az entitások saját anyagi forrásainak mértékét. Egyes szakértők úgy vélik, hogy a regionális autonóm entitások Spanyolországban olyannyira szimmetrikus módon alakultak ki, hogy az állam struktúrája jelenleg egy föderális állam struktúrájának felel meg.

Olaszországban a területi autonómiák régióként változóak. Például az alkotmány 5. és 6. cikkelyei valós kapcsolatot teremtenek a regionalizáció és a nyelvi kisebbségek jogi helyzete között. Az 5. cikkely megállapítja: „A Köztársaság egy és oszthatatlan, elismeri és életbe lépteti a helyi autonómiát; az államtól függő szolgáltatások esetében a közigazgatási decentralizációt a legteljesebb mértékben kell alkalmazni, a törvényhozás elveit és módjait pedig az autonómia és decentralizáció követelményeihez kell igazítani”. A 6. cikkely kijelenti, hogy „a Köztársaságnak sajátos rendelkezések által kell védelmeznie a nyelvi kisebbségeket”.

36. Végül vannak olyan országok is, amelyek újabb keletűen a törvényhozáson keresztül a hatalom megosztásával járó decentralizáción mentek át. A hatalommegosztás a központi kormányzattól a sajátos kulturális jellegű, nemzetalatti entitások irányában történt. Ez a hatalommegosztás olykor speciális státusú és kiterjesztett jogkörökkel rendelkező régiók létrehozásával járt együtt. Az esetek nagy többségében ezek sziget-régiók, mint pl. a Dániához tartozó Feröer-szigetek, Grönland, Izland második világháború utáni függetlenségét követően, Korzika francia sziget, amelyet speciális státusszal rendelkező területi entitásként ismernek el, valamint Franciaország tengerentúli részei és területei.
37. Korzikát illetően rá kell mutatni arra, hogy 2003 áprilisában a francia kormányzat törvénytervezetet terjesztett elő a sziget számára. Ezt a tervezetet 2003. július 6-án tervezik referendumra bocsátani a sziget lakossága körében. A tervezet rendelkezik átruházott autoritás létrehozásáról, amely helyettesítené a jelenlegi régiót és a két tartományt (Corse du Sud and Haute-Corse) de két „területi tanács”, az északi és a déli felállításával megtartaná a helyi kormányzati szintet. Ez az új törvény rendelkezik a korzikai nyelv általános használatáról és tanításáról is, valamint arról, hogy a helyi korzikai gyűlés képes legyen elfogadni a törvényeket és a szabályozó rendelkezéseket. Ez a tervezet azonban, melynek éppen az a célja, hogy több hatalom átruházása által nagyobb autonómiát adjon Korzikának, elmarad számos európai (különösen a Spanyolországi és Olaszországi) régióknak megadott speciális státustól, melyek sokkal szélesebb körű törvényhozási hatalmat biztosítanak. Olyan messze sem megy el, mint Lionel Jospin, korábbi miniszterelnöknek a nemzeti szuverenitás megosztására vonatkozó javaslata.
38. A devolúció főleg az Egyesült Királyság alkalmazott rendszere, szintén figyelembe veszi az országot felépítő különböző közösségeket azáltal, hogy elismeri az ország bizonyos részein (Wales, Skócia és Észak-Írország) az önálló jogi rendsze-

A Gross-jelentés

rek létezését. Az Egyesült Királyság ezen területeit nagyon magas fokú decentralizáció jellemzi a hatalom egyenlőtlen megosztásával. Ez széleskörű autonóm jogkörökkel rendelkező entitások létesítését eredményezi, amelyeket választott regionális (tartományi) gyűlések irányítanak.

39. Némely brit sziget-régió, mint Guernsey, Jersey vagy a Man sziget, rendkívül tág autonóm jogkörökkel rendelkezik saját ügyeinek intézésében. Ez a folyamat annyira sikeres volt, hogy bizonyos angol régiók, mint York vagy Midlands ugyanazokat a jogokat követelik. Mindez tárgya lesz a 2003 nyarán tartandó regionális referendumoknak

c) Az autonómia hatáskörének definiálása

40. Etimológiailag az autonómia szó a görög *auto* („önmaga”), és *nomos* („törvény”) kifejezésekből származik, tehát az elsődleges jelentése önmaga kormányzásának joga és a saját törvények végrehajtása („önkormányzat”).
41. Kjell-Åke Nordquist szerint „egy autonómia egy olyan terület, amely az önszabályozásnak az állam bármilyen más területéhez viszonyítva egy magasabb fokával rendelkezik.”¹ A kulturális hagyományok, a vallásbeli különbségek és a sajátos földrajzi elhelyezkedések egyaránt alapjai lehetnek egy adott területnek történetileg sajátos hatalmak megadásának.
42. Ruth Lapidoth, az autonómia kiemelkedő szakértője számára „az autonómia a hatalommegosztás eszköze, melynek célja megőrizni az állam egységét a népesség sokféleségének tiszteletben tartása mellett.”²
43. A szerző három különböző típusú autonómiát különböztet meg: területi politikai autonómiát, adminisztratív autonómiát és kulturális vagy személyi autonómiát.
- „A területi autonómia olyan rendszer, amelynek célja az állam lakosságának többségétől különböző, de saját régiójában többséget alkotó csoport számára olyan eszközt adni, amely révén ki tudja fejezni eltérő identitását.”
 - A közigazgatási autonómia közel áll a decentralizációhoz. Azonban amíg ez utóbbi csak a jogkörök delegálását foglalja magában, az előbbi feltételezi a hatalom átruházását, amelyet a helyi választott képviselők gyakorolnak.

¹ Kjell-Åke Nordquist: *Autonomy as a Conflict-Solving Mechanism*. In: Suksi Markku (ed.): *Autonomy, applications and Implications*. Dordrecht, 1998.

² Lapidoth, Ruth: *Autonomy: Flexible Solutions to Ethnic Conflicts*. Washington, 1997.

- Kulturális vagy személyi autonómiát a sajátos (etnikai, nyelvi, vallási) közösségek tagjainak adnak, tartózkodási helyüktől függetlenül. Ez az autonómia-modell, mely az etnikai közösségek tagjai számára arról gondoskodik, hogy saját intézményeik és/vagy saját törvényhozásuk segítségével maguk kormányoznak, a kisebbségek számára az autonómia egy jelentős fokát és kohézióját teszi lehetővé, még abban az esetben is, amikor a kisebbségek szétszórtnak élnek az adott területen.
- 44. Heinrich Oberreuter német professzor értelmezése szerint az autonómia „a szabad önrendelkezés lehetősége a fennálló jogi rend keretei között.”
- 45. Hurst Hannum és R. B. Lillich, a nemzetközi jogban szakosodó jogászok szerint, az autonómia „egy sajátos entitás szuverén államon belüli függetlensége mértékének a leírására szolgáló relatív fogalom.”³
- 46. „A ‘területi autonómia’ alatt egy olyan, általában szuverén államon belüli elrendezést értenek, amely által a terület meghatározott részének a lakossága az adminisztratív autonómiának széles jogkörével rendelkezik. Ideális formájában, a területi autonómia megköveteli a helyileg választott, bizonyos alapvető ügyekben független törvényhozási hatalommal rendelkező törvényhozási testület létezését, valamint olyan végrehajtó hatalom létezését, amely egyrészt kivitelezzi a helyi testület autoritása alá eső területekre vonatkozó törvényeket, másrészt más területeken a központi autoritások törvényeinek és rendelkezéseinek van alávetve.”
- 47. Az autonómia különböző jelentései tükrözik azon különböző módozatokat, amelyek segítségével az etnokulturális kisebbség részt vehet azon terület ügyeinek az intézésében, amelyen él. A gyakorlatban az autonómia különböző formái gyakran összefonódnak.
- 48. Az autonómián alapuló megoldásokat olyan „állami szint alatti rendezésnek” kell tekintenünk amely a népesség sajátos részének érdekét szolgálja. Következésképpen a nemzeti törvényhozásra hárul az autonómia interpretációjának, kivitelezésének és menedzsmentjének alkalmazása és értelmezése.
- 49. Az államoknak és kisebbségeknek el kell ismerniük, hogy az autonómia státus nem végleges és statikus, hanem dinamikus folyamat, amely mindig egyezkedés tárgyát képezi. Ahogy a bizalom légköre kialakult, a központi állam megérti, hogy az autonóm hatalom megadása nem veszélyezteti sem szuverenitását, sem területi integritását, sem más kisebbségi csoportok létezését és hajlandó lesz szélesebb körű kompetenciákat adni az autonóm entitásnak.

³ Hannum, Hurst – Lillich, R. B.: The Concept of Autonomy in International Law. In: American Journal of International Law, vol. 74. 4. October 1980.

A Gross-jelentés

d) Az autonómia jogi kerete

50. Minden autonóm entitást közjogi keretbe kell illeszteni, annak érdekében, hogy az állandóságához és stabilitásához szükséges megfelelő körülmények biztosítva legyenek. Autonómiastátust alkotmány, törvény, regionális jogszabály vagy nemzetközi egyezmény hozhat létre.
51. Például bizonyos autonóm entitásokat kizárólag alkotmánytörvénnyel hoztak létre (mint a Feröer-szigeteket, Grönlandot vagy a spanyol provinciákat), míg mások nemzetközi egyezmények alapján valósultak meg, de utána ezeket alkotmányosan is elfogadták (az Íland szigetek esetében a Guarantee Act szolgált a Népszövetség 1921. évi, Svédország és Finnország által előzetesen elfogadott döntésének megerősítésére és pontosítására). Hasonlóan, egy 1948. évi olaszországi törvény sajátos státust adva a Trentino-Alto Adige-nek megerősítette és pontosította az 1946. évi De Gasperi-Gruber szerződést.
52. Bizonyos autonóm entitások (például Spanyolországban) a nemzeti parlament által organikus törvény formájában elfogadott regionális jogszabályok által is létrehozhatóak, és csak ezután történik meg az alkotmányba foglalásuk.
53. Az autonómia státus jogi alapja tekintetében megfigyelhető, hogy amikor autonómiát adományoznak, a terület egy jelentős részének, a speciális státusról általában alkotmányerejű jogszabályban rendelkeznek. Ez nyilvánvalóan így van azon entitások esetében, amelyek föderális vagy regionális államot alkotnak, de gyakori olyan régiók esetében is, amelyek az egységes államon belüli sajátos elrendezésből adódnak. Például az Autonóm Krími Köztárság törvénye az 1992. április 29-i törvényen alapul, melynek az elfogadása szükségessé tette az ukrán alkotmány 75. cikkének módosítását. Mivel az autonóm régiók jogi alapja meghatározza az állam struktúráját, kívánatos, hogy említés történjék róluk az alkotmányban.

e) Az autonómia pozitív és negatív aspektusai

54. A jelentés célja leírni és elemezni az autonóm régiók különböző eseteit, azt vizsgálva, hogy ezek hogyan működnek politikai és intézményi szinteken. Az Íland szigetek, Alto-Adige/Dél-Tirol és a Feröer-szigetek tanulmányozása lehetővé teszi történelmi és politikai tényezők azonosítását. Ezt követően kialakítható azon hasonló alapvető tényezők listája, amelyek napjaink konfliktusainak nagyon különböző kontextusaiban alakulnak ki. Sri Lanka, ahol a tárgyalási folyamatot Norvégia szponzorálta, jó példája ezen megfontolások és történelmi tapasztalat relevanciájának.

55. Az autonóm entitások tanulmányozása lehetővé teszi, hogy elkészítsük azon tényezők listáját, amelyek előmozdítják az önkormányzó régiók tartós sikerét. Minden autonómia-törekvés kulturális, politikai, demokratikus és geopolitikai dimenziókkal rendelkező történelmi kontextusban történik. Ezen autonómia iránti vágy a kulturális tradíciókra, a sajátos nyelvre, kulturálisan közeli országhoz való tartozásnak az érzésére vagy a szóban forgó terület sajátos felépítésére való utalással magyarázható.
56. Kulcsfontosságú történelmi tényezők is vannak. Például nagyon gyakran az az ország, amely elfogadta az autonómiaegyezményt, önmaga is a kialakulás folyamatában volt, míg más esetekben az autonómiát a szomszédos ország és/vagy a nemzetközi közösség támogathatta.
57. Ami a geopolitikai kritériumot illeti, elmondható, hogy sok esetben az autonóm entitások nem birtokolnak semmilyen lényeges természeti erőforrást, nem bírnak jelentősebb stratégiai fontossággal és a nagyhatalmak nincsenek közvetlenül bevonva egyetlen ott kialakuló konfliktusba sem.
58. Végül, az autonóm entitások sikere nagymértékben függ az emberi jogok és a demokrácia tiszteletben tartásától a szomszédos országokban és az erőszakról való lemondástól. A „jó kormányzás” elvei iránti tisztelet és az autonóm hatalmak megadása az autonómia egyezmények tartósságának kedvező feltételei.

Demeter Gyöngyvér fordítása

I. Források, kézikönyvek

1990. évi népszámlálás. Magyarország nemzetiségi adatai megyénként (az 1990. évi államigazgatási beosztás szerint, 1930–1990). Budapest, 1992.
- A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben 1920 januárius–március havában. I–III/a–b. köt. Budapest, 1920–1921.
- A nemzetiségek életkörülményei. Budapest, 1995.
- Ádám Magda, Litván György, Ormos Mária: Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates. I–III. köt. Budapest, 1993, 1995, 1999.
- Ádám Magda, Ormos Mária (szerk.): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919. Budapest, 1999.
- Ádám Magda – Cholnoky Győző (szerk.) Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban. Budapest, 2000.
- Ardeleanu, Ion – Arimia, Vasile – Musta, Mircea (red.): Desavirsirea unitatii nationale-statale a popurului Roman. Recunoasterea ei internationala. 1918. Vol. VI. Documente interne si externe, februarie 1920 – decembrie 1920. Bucuresti, 1986.
- Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Budapest, 2002.
- Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999. Budapest, 2000.
- Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről, 1997–1999. <http://www.obh.hu/nekhu/beszam/beszamol.htm>
- Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. Budapest, 1946.
- Czibulka Zoltán (szerk.): 2001. évi népszámlálás. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest, 2002.
- Fábián Gyula – Ötvös Patrícia: Kisebbségi jog. I–II. Kolozsvár, 2003.
- Feischmidt Margit (ed.): Ethnic Relations in Eastern Europe. A Selected and Annotated Bibliography. Budapest, 2001. (Az annotált és válogatott bibliográfia 1999. évi változata: <http://lgi.osi.hu/publications/1998/31/BOER.PDF>)
- Feischmidt Margit (ed.): Bibliography on Ethnic Conflicts and Minorities in Eastern and Central Europe: Books (1997) <http://www.arts.uwaterloo.ca/MINELRES/biblio/bib2.htm>
- Fülöp Mihály – Vincze Gábor: Revízió vagy autonómia? Iratok a román-magyar kapcsolatok történetéről 1945–1947. Budapest, 1998.
- Hódi Sándor: Magyar autonómia. A VMDK állásfoglalása az önkormányzatról. Szakértői tervezet. A VMDK közgyűlésének dokumentuma. Magyarkanizsa, 1992.

Felhasznált irodalom

- Hodž a, Milan: Szövetség Közép-Európában. Gondolatok és visszaemlékezések. Pozsony, 2004.
- Jászi Oszkár naplója 1919–1923. (Sajtó alá rendezte Litván György) Budapest, 2001.
- Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. VII. köt. 1914–1916. Budapest, 1999.
- Kósa László – Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest 1978.
- Litván György (szerk.): Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Budapest, 1978.
- Litván György (szerk.): Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról. (Paul Mantoux tolmácsstízt feljegyzései). Budapest, 1998;
- Lojtkó Miklós (szerk.): British Policy on Hungary 1918–1919. London, 1995.
- Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai. Dokumentumgyűjtemény. Budapest, 2003.
- Moldovai Köztársaság federalizálásának terve. Provincia, 2002. 30.
- O problematike použ ívania jazykov národnostných menšín. Dokumenty, zákony, analýzy. Bratislava, 1999.
- Oroszország nemzeti-kulturális autonómiáiról az Állami Duma 1996. május 22-ei szövetségi törvénye: www.minelres.lv/NationalLegislation/Russia/Russia_CultAut_English.htm
- Package for Europe. Paket für Europa. Pacchetto per ¾Europa. Bolzano, 1998.
- Pándi Lajos (szerk.): A kelet-európai diktatúrák bukása. Dokumentumgyűjtemény 1985–1995. Budapest, 1997.
- Pándi Lajos (szerk.): Köztes-Európa. Térképgyűjtemény, Budapest, 2000. (2. kiadás)
- Pogány Erzsébet (szerk.): Az Együttélés öt éve. Eseménynaptár és dokumentumgyűjtemény 1990–1994. Pozsony, 1995.
- Population Census 2001. – Population Census 2001. 4. Ethnic Affiliation. Data on National, Ethnic Minorities. Budapest, 2002.
- Seewann, Gerhard – Dippold Péter (Hg.): Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas. Bd. 1.2. (Südosteuropa-Bibliographie. Ergänzungsband 3.) München, 1997.
- Šolle, Zdeněk (red): Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby paøíř ských mírových jednání v roce 1919. I–II. Praha, 1993–1994.
- Szabadság és felelősség. A Magyar Polgári Párt programja. (H. n.) 1992.
- Tóth Ágnes (szerk.): Pártállam és nemzetiségek (1950–1973). Kecskemét 2003.
- Ž atkuliak, Jozef: Federalizácia èeskoslovenského štátu 1968–1970. Vznik èesko-slovenskej federácie 1968. (= Prameny k dijinám èeskoslovenské krize v leech 1967–1970. 5. 1.) Praha–Brno, 1996.
- Zeidler Miklós (szerk.): Trianon. Budapest 2003.

II. Monográfiák, tanulmánykötetek

- Altermatt, Urs: A szarajevói jelzõtűz. Etnonacionalizmus Európában. Budapest, 2000.
- Amalrik, Andrei: Will the Soviet Union Survive Untill 1984? New York, 1970.
- Andrássy György: Nyelvi jogok. Pécs, 1998
- Arday Lajos: Térkép csata után. Budapest, 1990.
- Arday Lajos (szerk.): Fejezetek a horvátországi magyarok tükrében. Tanulmányok. (= Hungari extra Hungariam). Budapest, 1994.
- Arday Lajos: Reformok és kudarok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következett. Budapest, 2002.
- Ash, Timothy Garton: A balsors édes hasznai. Budapest, 1991.
- Bácsa Gábor: A magyar–jugoszláv (S.H.S) határ megállapítása és kitzése (a trianoni határ szerint 1921–1924). Budapest, 1998.
- Bakk Miklós – Bodó Barna (szerk.): Státusdiskurzus. (= Diaszpóra könyvek 2.). Temesvár, 2003.
- Bakó Boglárka (szerk.): Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében. (= Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, Műhelytanulmányok). Budapest, 2003.
- Balogh Artúr: A kisebbségek nemzetközi védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján. (= Magyar Kisebbség Könyvtára). Csíkszereda, 1997. (2. jav. kiad.)
- Banac, Ivo: The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics. London, 1984.
- Baranyai Zoltán: A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. (2. átdolgozott kiad.) Berlin, 1925.
- Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Budapest, 1999.
- Bárdi Nándor (szerk.): Globalizáció és nemzetépítés. Budapest, 1999.
- Bárdi Nándor – Fedinecz Csilla (szerk.): Etnopolitika. A közösségi, a magán és az egyéni érdekek viszonyrendszere Közép-Európában. Budapest, 2003.
- Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Pozsony, 2004.
- Bencze Lajos: Írott szóval a megmaradásért. A szlovéniai magyarság 70 éve. (2. bőv. kiad.) Győr–Lendva, 1996.
- Berényi József: Nyelvországok. A szlovákiai nyelvtörvény történelmi és társadalmi okai. Pozsony 1994.
- Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. in: Uő.: Válogatott tanulmányok 1945–1970. 2. köt. Budapest, 1986.
- Bindorffer Györgyi: Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban. Budapest, 2001.

Felhasznált irodalom

- Bíró A. Zoltán: Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról, Csíkszereda, 1998.
- Bíró, Anna-Mária – Kovács, Petra (ed.): Local Public Management of Multi.-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe. Budapest, 2001
- Bíró Béla: A gyűlölet terhe. Esszék 1997–2000. Budapest, 2000.
- Bíró Béla: Porlik, mint a szikla. Sepsiszentgyörgy, 2001.
- Bíró Gáspár: Az identitásválasztás szabadsága. Budapest, 1995.
- Boden, Martina: Nationalitäten, Minderheiten und ethnische Konflikte in Europa. München, 1993.
- Bodó Barna (szerk.): Romániai magyar évkönyv 2001. Temesvár–Kolozsvár, 2001.
- Bodó Barna: Talpalatnyi régióink. Kolozsvár, 2003.
- Bodó Julianna (szerk.): Székelyföldi mozaik. Térségi szociológiai tanulmányok. Csíkszereda, 2004.
- Borbély Anna (szerk.): Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. (A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai). Budapest, 2000.
- Borbély Zsolt Attila – Dénes Krisztina: Erdélyi magyar politikatörténet 1989–2003. Budapest, 2003.
- Borsody, Stephan (ed.): The Hungarians: A Divided Nation. New Haven, 1988.
- Bozóki Antal: Autonómiák I–II. Elemzések – kommentárok – dokumentumok. Újvidék, 2001–2002.
- Brubaker, Rogers: Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge, 1996.
- Brunner Georg: Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Budapest, 1995.
- Büchi, Christophe: „Röstigraben”. Das Verhältnis zwischen deutscher und französischer Schweiz. Geschichte und Perspektiven. Zürich, 2001.
- Caplan, Richard – Feffer, John: Europe’s New Nationalism: States and Minorities in Conflict. Oxford, 1996.
- Cholnoky Győző: Állam és nemzet: uralkodó nemzet- és nemzetiségpolitikai eszmék Magyarországon 1920–1941. Budapest, 1996.
- Cumper. P. and Wheatley, S.(eds.): Minority Rights in the ‘New’ Europe. The Hague, 1999.
- Cs. Gyimesi Éva: Honvág a hazában. Cikkek, tanulmányok, esszék. Budapest, 1993.
- Csáky Pál: Magyarok Szlovákiában. Pozsony–Bratislava, 1997.
- Csefkó Ferenc–Pálné Kovács Ilona (szerk.): Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon. Budapest, 1999.

- Csepeli György: Nemzet által homályosan. Budapest, 1992.
- Csepeli György: A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002. Budapest, 2002.
- Csepeli György – Örkény Anta – Székelyi Mária: Nemzetek egymás tükrében. A Kárpát-medence térségében élő nemzeti többségek és kisebbségek interetnikus viszonyai. Budapest, 2003.
- Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Budapest, 1998.
- Dávid Gyula – Benda Gyula: A székelyek száma 1567–1992. Budapest, 1998.
- Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): Hetven év. A romániai magyarság története. Budapest, 1992.
- Dobos Ferenc: Az autonóm lét kihívásai kisebbségben. Kisebbségi riport. Budapest, 2001.
- Dobossy László: Gondban, reményben azonosan. Budapest, 1989.
- Duray Miklós: Önrendelkezési kísérleteink. Somorja, 1999.
- Eide, Asbjorn: The Concept of Autonomy in Comparative National Law. Antwerpen, 1994.
- Erős Ferenc: Az identitás labirintusai. Budapest, 2001.
- Ethnic Minorities in Slovenia, Ljubljana, 1994.
- Éger György – Langer, Joseph (szerk.): Határ, régió, etnikumok Közép-Európában. Budapest, 2001.
- Éger György – Kiss J. László (szerk.): Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében. Budapest, 2004.
- Fábián Ernő: A megmaradás parancsai. Esszé az erdélyiségről mint politikai identitásról. Budapest, 1999.
- Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Budapest, 1993.
- Feischmidt Margit: Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Alltagskultur siebenbürgischen Cluj. Münster – Hamburg – London, 2003.
- Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? Nyelv és élet. Budapest, 2001.
- Forray R. Katalin – Mohácsi Erzsébet (szerk.): Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón. Pécs, 2002. <http://www.btk.pte.hu/tanszekek/romologia/dok>
- Föglein, Gizella: Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993. Budapest, 2000.
- Fráter Olivér: Erdély román megszállása 1918–1919. Tóthfalu, 1999.
- Für Lajos: Kisebbség és tudomány. Budapest, 1989.

Felhasznált irodalom

- Gaál György – Bozóki Antal (szerk.): A vajdasági magyarság és az autonómia. Újvidék 2003.
- Galántai József: A trianoni békekötés 1920. A párizsi meghívástól a ratifikálásig. Budapest, 1990.
- Galántai József: Trianon és a kisebbségvédelem. Budapest, 1989.
- Galántai József: Trianon and the Protection of Minorities. New York 1991.
- Gál Kinga (ed.): Minority Governance in Europe. Budapest, 2002.
- Gáll Ernő: A nacionalizmus színeváltozásai. Nagyvárad, 1994.
- Gáti, Charles: Magyarország a Kreml árnyékában. Budapest, 1990.
- Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Budapest, 1999.
- Girasoli, Nicola: A nemzeti kisebbségek fogalmáról. Budapest, é. n.
- Glatz Ferenc: A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. (= História plusz, 1992. 11.) Budapest, 1992.
- Glatz Ferenc (szerk.): Magyarország és a magyar kisebbségek. Történeti és mai tendenciák. (= Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok.) Budapest, 2002.
- Glatz Ferenc (szerk.): A magyar nyelv az informatika korában (= Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Kutatások a Magyar Tudományos Akadémián VII. A nemzeti kultúra az informatika korában. A magyar nyelv jelene és jövője) Budapest, 1999.
- Göncz Lajos: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Budapest – Újvidék, 1999.
- Göncz László: A muravidéki magyarság 1918–1941. Lendva, 2001.
- Gruber Károly: Európai identitások: Régió, nemzeti, integráció. Budapest, 2002.
- Gyivicsán Anna: Anyanyelv, kultúra és közösség. A magyarországi szlovákok. Budapest, 1993.
- Gyönyör József: Mi lesz velünk, magyarokkal. Pozsony, 1990.
- Györgyakab Gizella (szerk.): Kisebbségi alternatívák. Kisebbségi kérdések megjelenítése a Magyar Kisebbségben (1995–2000). Sepsiszentgyörgy, 2002.
- Gyurgyík László: Magyar mérleg. Pozsony, 1996.
- Gyurgyík László – Sebők László (szerk.): Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002. Budapest, 2003.
- Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Budapest, 1968.
- Hamberger Judit: Csehszlovákia szétválása. Egy föderációs kísérlet kudarca. Budapest 1997.

- Hanák Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Budapest, 1985.
- Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák, Budapest, 1989.
- Haslinger, Peter: Arad, November 1918. Oszkár Jászi und die Rumänen. Wien, 1993.
- Heuberger, Valeria (Hrsg.): Nationen, Nationalitäten, Minderheiten: Probleme des Nationalismus in Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, Tschechoslowakei, Bulgarien, Polen, der Ukraine, Italien und Österreich 1945 – 1990. Wien, 1994.
- Heuberger, Valeria (Red.): Brennpunkt Osteuropa: Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus. Wien, 1996.
- Horváth Gyula (szerk.): Székelyföld (= A Kárpát-medence régiói 1.). Budapest – Pécs, 2003.
- Hronský, Marián: Szlovákia elfoglalása a csehszlovák katonaság által 1918 novemberétől 1919 januárjáig. Budapest, 1993.
- Hungarians in Croatia. Reports on the Situation of Hungarians Living Abroad. Budapest, (2000)
- Huntington, S. P. A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest, 1999.
- Istendael, Geert van: A belga labirintus avagy a formátlanság bája. Budapest, 1994.
- Jávorszky Béla: Észak-Európa kisebbségei. Budapest, 1991.
- Jelavich, Barbara: A Balkán története, Budapest, 2000.
- Joó Rudolf: Nemzetiségek és nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában, Budapest, 1977.
- Joó Rudolf: Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság Budapest, 1984.
- Joó Rudolf: Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Budapest, 1988.
- Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Budapest, 1999.
- Kántor Zoltán (szerk.): A státustörvény. Előzmények és következmények. Budapest, 2002.
- Kántor Zoltán: A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika. Budapest, 2002.
- Kaplan, Karel: Pravda o Ěeskoslovensku. Praha, 1990.
- Kaplan, Karel: Csehszlovákia igazi arca. Pozsony, 1994.
- Keményfi Róbert: Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban (= Folklor és Etnográfia 84.) Debrecen, 1994.
- Keményfi Róbert: A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése. (= Gömör néprajza L.) Debrecen, 1998.

Felhasznált irodalom

- Kemp, Walter: Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: a Basic Contradiction. London, 1999.
- Kende Péter: Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában? Budapest, 1994
- Király, Béla K. – Pastor, Peter – Sanders, Ivan (eds.): Essay on World War I: Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon. (= War and Society in East Central Europe VI; East European Monographs CV.) New York, 1982
- Király, K. Béla – Veszprémy, László (eds.): Trianon and East Central Europe. (= War and Society in East Central Europe XXXII; = East European Monographs CDXVI-II.) New York, 1995.
- Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Budapest, 1995.
- Kocsis Károly – Locsisné Hodosi Eszter: Magyarok a határainkon túl, a Kárpát-medencében. (2. jav. kiadás) Budapest, 1992.
- Kocsis Károly – Locsisné Hodosi Eszter: Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Budapest, 1998.
- Komac, Miran: Protection of Ethnic Communities in the Republic of Slovenia, Ljubljana, 1998.
- Komlós Attila (szerk.): Kiút a csapdából? Nyelvi és nyelvhasználati jogok a Kárpát-medencében. Budapest, 1998.
- Kontra Miklós (szerk.): Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Budapest, 1991.
- Kontra Miklós – Saly Noémi: Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Budapest, 1999.
- Kontra Miklós – Hattyár Helga (szerk.): Magyarok és nyelvtörvények. Budapest, 2002.
- Kováč, Dušan: Szlovákia története. Pozsony, 2002.
- Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből. I–II. Budapest, 2002–2003.
- Kovács Péter: A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartája (Aláírás után, ratifikáció előtt...) Budapest, 1993.
- Kovács Péter: Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Budapest, 1996.
- Kovács Péter: A schengeni kérdés. Budapest, 2000.
- Kozma István – Papp Richárd (szerk.): Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Budapest, 2003.
- Kranz, Jerzy (ed.): Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989. Warszawa, 1998.
- Kurucz Gyula (szerk.): Nemzetstratégia a harmadik évezred küszöbén. H. n. 1996.
- Küppert Herbert: Das neue Minderheitenrecht in Ungarn. München, 1998.
- Kymlicka, Will: Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford, 1995.

- Kymlicka, Will – Opalski, Magda (eds.): *Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relation in Eastern Europe*. Oxford, 2001.
- Lampl Zsuzsa: *A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról*. Pozsony, 1999.
- Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest – Pozsony, 2000.
- Lapidoth, Ruth: *Autonomy Flexible Solutions to Ethnic Conflicts*. Washington, 1996.
- Leff, Carol Skalnik: *National Conflict in Czechoslovakia: the Making and Remaking of a State 1918–1987*. Princeton, 1988.
- Lijphart, Arend (ed.): *Conflict and Coexistence in Belgium*. Berkeley, 1980.
- Liszka József: *A szlovákiai magyarok néprajza*. Budapest–Dunaszerdahely, 2002.
- Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003.
- Losonc Alpár: *Európa-dimenziók*. Újvidék, 2002.
- Lőrincz Csaba–Németh Zsolt–Orbán Viktor–Rockenbauer Zoltán: *Nemzetpolitika '88 – '98. Tanulmányok, publicisztikák, beszédek, interjúk*. Budapest, 1998.
- Ludwig, Klemens: *Ethnische Minderheiten in Europa: Ein Lexikon*. München, 1995.
- Lundestad, Geir: *The American Non-Policy toward Eastern Europe 1943–1947*. New York, 1975.
- Magyarok Csehszlovákiában. Bratislava, 1969.
- Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Csíkszereda, 1998.
- Maróti István – Székely András Bertalan (szerk.): *„A nyelv ma néktek végső menedékték...” Küzdelem a magyar nyelvért három régióban*. Budapest, 2002.
- Masaryk, Tomáš Garrigue: *Az új Európa. A szláv álláspont*. Košice, 1923.
- Masaryk, Tomáš Garrigue: *A világforradalom. 1914–1918*. Budapest, 1990.
- Masaryk, Tomáš Garrigue: *Cesta demokracie. Soubor projevů za republiky. Sv. 1. 1918–1920*. Praha, 1933.
- Masaryk, Tomáš Garrigue: *Demokrácia, nemzetiség. Gondolatok a kisebbségi kérdésről és az antiszemitizmusról*. Budapest-Pozsony, 1991.
- Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Újvidék, 1991.
- Mészáros Sándor: *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944-45. I–II*. Budapest, 1995, 1999.
- Mézes Zsolt László: *A dél-tiroli autonómia egyes elemeinek adaptációs lehetőségei a határon túli magyarok vonatkozásában*. Budapest, 2003. <http://www.eokik.hu/html/hun/pub.html>
- Mirnic Károly: *Kisebbségi sors. Tanulmányok*. Újvidék, 1993.
- Mirnic Károly: *Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről*. Budapest, 1996.

Felhasznált irodalom

- Molnár Gusztáv – Szokol Elek: *Provincia 2000. Válogatás a folyóirat cikkeiből. Marosvásárhely 2001.*
- Musil, Jiři (ed.): *The End of Czechoslovakia.* Budapest, 1995.
- Nádor Orsolya: *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státusváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig.* Budapest, 2002.
- Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában.* Budapest, 2003.
- Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában, Kolozsvár, 1944. (Reprint: Székelyudvarhely, 1994.)*
- Németh László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita. Marosvásárhely, 2001.*
- Németh Zsolt: *Magyar kibontakozás. Válogatás Németh Zsolt beszédeiből és cikkeiből 1998–2002.* Budapest, 2002.
- Ohnheiser, Ingeborg – Kilenpointner, Manfred – Kalb, Helmut (Hrg.): *Sprachen in Europa. Sprachsituation und Sprachpolitik in europäischen Ländern.* Innsbruck, 1999.
- Oplátka András – Szalayné Sándor Erzsébet: *A többnyelvűség svájci modellje.* Budapest, 1998.
- Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920.* Budapest, 1984. (2. kiad.)
- Ormos Mária: *From Padua to Trianon.* Budapest, 1991.
- Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat. Újra tanítható-e a kisebbségek anyanyelve a magyarországi nemzetiségi iskolákban?* Budapest, 2003.
- Örkény Antal (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs városszervezők.* Budapest, 2003.
- Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében.* Budapest, 2003.
- Palotás Zoltán: *A trianoni határok.* Budapest, 1990.
- Pan, Christoph – Pfeil, Beate Sibylle: *Die Volksgruppen in Europa. Ein Handbuch.* Wien, 2000.
- Pan, Christoph – Pfeil, Beate Sibylle: *Minderheitenrechte in Europa. Handbuch der europäischen Volksgruppen.* Bd. 2. Wien, 2002.
- Pelle János: *Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé.* Budapest, 2001.
- Péntek János: *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben.* Budapest, 1999.
- Pitthart, Petr: *Nyolcvankilenc után. Kik vagyunk?* Pozsony, 2002.
- Plevza, Viliam.: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril.* Bratislava, 1991.

- Popély Gyula: Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlások tükrében 1918–1945. Budapest, 1991.
- Preece, Jennifer Jackson: National Minorities and the European Nation-States System. Oxford, 1998.
- Raffay Ernő: Erdély 1918–1919. Budapest, 1987.
- Rauch, Georg von – Misiunas, Romuald J. – Taagepera, Rein: A balti államok története. Budapest, 2001.
- Rehder, Peter (Hrsg.): Das neue Osteuropa von A – Z: Staaten, Völker, Minderheiten, Religionen, Kulturen, Sprachen, Literaturen, Geschichte, Politik, Wirtschaft, neueste Entwicklungen in Ost- und Südosteuropa. München, 1992.
- Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Budapest, 1998.
- Romsics Ignác – ifj. Bertényi Iván (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Budapest, 1998.
- Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Budapest, 2001.
- Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Budapest, 2002.
- Rónai András: Térképezett történelem, Budapest 1989.
- Rotschild, Joseph: East Central Europe between Two World Wars (= A History of East Central Europe IX.) (4. kiadás) Seattle-London, 1983.
- Rotschild, Joseph: Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II. Oxford, 1989.
- Salamon Konrád: Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom – proletárdiktatúra – ellenforradalom, Budapest, 2001.
- Salat Levente: Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai. Marosvásárhely, 2001.
- Salat Levente (szerk.): Kínlódni ebben az országban? Ankét a romániai magyarság megmaradásának szellemi feltételeiről. Kolozsvár, 2002.
- Schöpflin, George: Politics in Eastern Europe 1945–1992. Oxford, 1993.
- Schöpflin György: A modern nemzet. Máriabesnyő – Gödöllő, 2003.
- Seton-Watson, R. W. and His Relation with the Czechs and Slovaks 1906–1951. Martin, 1995.
- Seewann, Gerhard: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. A magyarországi németek és az etnopolitika. Budapest, 2000.
- Siguán, Miguel: La Europade las lengua. Barcelona, 1995.
- Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): Diskurzusok a vándorlásról. Budapest, 2000.

Felhasznált irodalom

- Sisák Gábor (szerk.): Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. Budapest, 2001.
- Skutnabb-Kangas, Tove – Philippon, Robert: (szerk.): Linguistic Human Rights Overcoming Linguistic Discrimination. New York, 1995.
- Slovenský rozchod s Maïarmi. Dokumentárny výklad o jednaniach dr. Milana Hodž u ako sl. plnomocníka s Károlyiho vládou v listopade a prosinci 1918 o ústupe maïarských vojsk zo Slovenska. Bratislava, 1929.
- Sokcsevis Dénes-Szilágyi István-Szilágyi Károly: Déli szomszédaink története. Debrecen, 1994.
- Somai József (szerk.): A romániai magyar oktatási hálózat jövőképe. Kolozsvár, 2003.
- Sparer, Norbert: Minderheiten in Mitteleuropa. Bozen, 1999.
- Stark Tamás: Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955). Budapest, 1995.
- Stein, Eric: Czecho/Slovakia. Ethnic Conflict, Constitutional Fissure, Negotiated Brekup. Ann Arbor, 1997.
- Szabó A. Ferenc: Egymillióval kevesebben. Emberveszteségek, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon 1941–1960. Pécs, 1998.
- Szarka László: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest, 1998.
- Szarka László (szerk.): A szlovákiai magyarok kényszertelepítései emlékezete 1945–1948. Komárom, 2003.
- Szász Zoltán: A románok története. Budapest, 1993.
- Szépe György: Nyelvpolitika: múlt és jövő. Pécs, 2001.
- Szesztay Ádám: Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Budapest, 2002.
- Szilágyi Imre: Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte. Budapest, 1998.
- Shokolay Katalin: Lengyelország története. Budapest, 1996.
- Tabajdi Csaba – Barényi Sándor (szerk.): Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák. Budapest, 1997.
- Tabajdi Csaba: Az önazonosság labirintusa. A magyar kül- és kisebbségpolitika rendszerváltása. Budapest, 1998.
- Tabajdi Csaba (szerk.): A kisebbségi önazonosság megőrzésének európai tapasztalatai. Budapest, 2002.
- Tilkovszky Loránd: Német nemzetiség, magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. Pécs, 1997.
- Tomuschat, C. (ed.): The Modern Law of Self-Determination. The Hague, 1993.

- Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcseré összefüggései. Kecskemét, 1993.
- Tóth Károly (szerk.): Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai. Dunaszerdahely, 2001.
- Tökécsky László: Tisza István eszméi, politikai arca. Budapest, 2000.
- Törvényellenes szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése. Budapest, 1990.
- Törzsök Erika: Kisebbségek változó világban. Kolozsvár, 2003.
- Trudgill, Peter: Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Szeged, 1997.
- Vámos Ágnes: Magyarország tannyelvi atlasza. Atlas of Languages of Instruction. Atlas der Unterrichtssprachen. Budapest, 1998.
- Varga E. Árpád: Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok. Budapest, 1998.
- Verdery, Katherine: National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania. (= Societies and Culture in East-Central Europe, No 7.) Berkeley, 1991.
- Veress Károly: Paradox (tudat)állapotok. Kolozsvár, 1996.
- Vermes Gábor: Tisza István. Budapest, 2001.
- Vetési László: Ne csüggedj el, kicsiny sereg! Lelkipásztori barangolások küszködő nyelvi tájakon. Kolozsvár, 2002.
- Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953. Szeged–Budapest, 1994.
- Zaslavsky, Viktor: The Neo-Stalinist State. Class, Ethnicity and Consensus in Soviet Society. New York, 1982.
- Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Budapest, 2001.
- Zeidler Miklós: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Budapest, 2002.
- Zielbauer György: Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945–1949). Budapest, 1989.
- Zsiga Tibor: Muravidéktől Trianonig. Lendva, 1996.

III. Tanulmányok

- A. Gergely András: A „végig nem beszélt” nemzet-képletek. *Regio* (13) 2002. 4. 23–32.
- Ablonczy Balázs: Trianon-legendák, in: Romsics Ignács (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Budapest, 2002. 132–161.
- Andrássy György: *Nyelvek és nyelvi jog az ezredfordulón*. (Pécs. 2001). www.jak.ppke.hu/forum/irodalom/nyjezr.htm
- András Károly: Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében. *Regio* 1991. 3. 13–37.
- Apáthy Zsófia – Györi Szabó Róbert: Devolúció és nemzeti identitás: Skócia, Wales. *Pro Minoritate*, 2002. nyár, 175–202.
- Bakk Miklós – Horváth Andor – Salat Levente: A 2000. év küszöbén – politika és kisebbségi magyar társadalom Romániában. In: Bakk Miklós – Székely István – Toró T. Tibor (szerk.): *Útközben*. Csíkszereda, 1999. 70–88.
- Bakk Miklós – Székely István: Az RMDSZ és az önkormányzati választások. *Magyar Kisebbség* 200.3. 110–117
- Bakk Miklós: Rejtett modellviták. *Magyar Kisebbség* 2001.1.
- Bañcerowski, Janusz: A lengyel nyelv törvényi védelméről. *Magyar Nyelvőr*, 2001. 2. 152–158.
- Barth, F.: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* (1996) .1. 3–24.
- Bauer Tamás: A hazátlanság tartósítása. *Népszabadság* 2001. január 10.
- Baumgartner, Gerhard: Ausztria magyar nyelvű lakossága a 2001-es osztrák népszámlások tükrében. In: Gyurgyík – Sebők (szerk.): *Népszámlálási körkép*, i. m. 158–169.
- Beregszászi Anikó – Csermicskó István: A magyar nyelv használatának lehetőségei Kárpátalján de jure és de facto. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2003. 110–122.
- Berkes Tamás: Masaryk és Jászi. A cseh és magyar századforduló tipológiájához. In: *Mennyire hátra van még az ember*. Emlékkönyv Török Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1993. 164–171.
- Bíró A. Zoltán: A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról (A „hargitaiság” példáján). *Regio* (3) 1992. 4. 61–71.
- Bodáné Pálok Judit: A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. *Acta Humana*, 1993.
- Bretter Zoltán: A közösség meghatározásának nehézségeiről. *Regio* (13). 2002.4. 39–51.

- Caspersen, Nina: The Torny Issue of Ethnic Autonomy in Croatia: Serb Leaders and Proposals for Autonomy. *Journal of Etnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2003. 3. http://www.ecmi.de/jemie/download/Focus3-2003_Caspersen.pdf
- Chalmers, Douglas: Scotland Year Zero – From Words to Action. in: Gál Kinga: *Minority Governance*, i. m. 125–149.
- Conversi, Danielle: A sima átmenet: Spanyolország 1978-as alkotmánya és a nemzetiségi kérdés. *Regio* (14) 2003. 3.
- Czibulka Zoltán: A hazai kisebbségek területi jellemzői a 2001. évi népszámlálás alapján. *Területi Statisztika*. 2003. 6/2. 121–136.
- Csepe György: Etnocentrizmus a Kárpát-medencében. In: Uő.: *A nagyvilág e kívül...* Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002. Budapest, 2002. 143–155.
- Daskalovic, Zoran: Withering Away of Ethnic Minorities in Croatia, Dossier on the Rights and Protection of Ethnic Minorities in Bosnia & Herzegovina, Macedonia, Serbia, Montenegro and Coatia. Aimpres. www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2003/30624-dose-01-06.htm;
- Dobrovits Mihály – Kende Tamás: Távol Moszkvától. Utak a jelcini és a Jelcin utáni Oroszország megértéséhez. *Beszélő*, 2001. 1. <http://beszelo.c3.hu/01/01/05dobrov.htm>
- Domini, Mirjana: National Minorities in the Republic of Croatia. *Central Europe Rewiew*, <http://www.ce-review.org/00/19/domini19.html>;
- Drahos Ágoston – Kovács Péter: A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásügye (1945–1990) *Regio*, 1991. 2. 171–174.
- Duray Miklós: Az etnokratikus nemzetállam és demokratikus ellenszere. In: Uő: *Önrendelkezési kísérleteink*, i. m. 257–297.
- Egyed Péter: A romániai magyar nemzetiség kulturális jelene. In: Uő.: *A jelenlétről*. Kolozsvár 1997. 201–229.
- Eiler Ferenc – Kovács Nóra: *Minority Self-Governments in Hungary*. in: Gál Kinga (ed.): *Minority Governance*, i. m. 171–196.
- Fischer, Holger: A magyarországi német kisebbség 20. századi társadalmi–gazdasági átalakulásának térbeli aspektusai és a nemzetiségi statisztika. In: Klinger András (szerk.): *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája 1910–1990*. Budapest, 1992. 273–291.
- Fogarassy László: Hodž a Milán és a Károlyi-kormány. *Palócföld* 1990. 5. 72–88.
- Gál Kinga: *Minority Governance on the Threshold of the Twenty-First Century*. in: uő: *Minority Governance*, i. m. 1–8.

Felhasznált irodalom

- Gál Gyula: A dél-tiroli kérdés. (= Kisebbségi Adattár IV.) Budapest, 1995.
- Gereben Ágnes: Kisebbségi autonómiák Európában: Gagauz-Jeri, a keleti befutó. *Heti Válasz* (3) 2003. 38.
- Gerencsér Balázs – Juhász Albin: A Kárpát-medencei magyar autonómiák lehetősége az ezredfordulón. *Magyar Kisebbség*, 2000.3. 319–324.
- Gerencsér Balázs – Juhász Albin: A kisebbségi autonómia (működő modellek, magyar elképzelések). www.hhrf.org/autonomia
- Göncz Lajos: Kisebbségi nyelvi jogok a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban – a pszichológus szemével. A szerbiai (vajdasági) magyarság nyelvhasználati jogai. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2003. 161–175.
- Göncz László: Gondolatok a muravidéki magyarság beolvadásának okairól. In: Gyurgyík-Sebők (szerk.): *Népszámlálási körkép*, i. m. 151–157.
- Görömbei Sára: A kisebbségek esélyei az EU-csatlakozás után. *Pro Minoritate*, 2001. ősz. 27–48.
- Györi Szabó Róbert: Föderalizmus Belgiumban. *Pro Minoritate* 2002. tavasz, 72–118.
- Gyurcsik Iván: A szlovákiai magyar pártok karaktere és genezise. *Regio* (7) 1996. 3. 180.
- Gyurcsik Iván: Az államnyelvről szóló törvények a szlovák alkotmánybíróság döntésének tükrében. *Fundamentum* 1998. 1–2.
- Halász Iván–Majtényi Balázs: A magyar státustörvény a kelet-közép-európai jogi szabályozás tükrében. In: Kovács Nóra és Szarka László (szerk.): *Tér és terep I. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréről*. Budapest, 2002. 391–436.
- Hannum, Hurst: Territorial Autonomy: Permanent Solution or Step Toward to Secession? http://www.indonesiamission-ny.org/issuebaru/Mission/empwr/paper_hurstHannum_1.pdf
- Havas Péter: Decentralizálási folyamat Nagy-Britanniában: a skót és walesi devolúció (autonómia). In: Tabajdi Csaba (szerk.): *A kisebbségi önazonosság megőrzésének európai tapasztalatai*. Budapest, 2002.
- Horváth, István: Facilitating Conflict Transformation: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Romania. 1993–2001. CORE Working Paper 8. Hamburg, 2002.
- Horváth István – Scacco, Alexandra: From the Unitary to the Pluralistic: Fine-Tuning Minority Policy in Romania. In: Bíró, Anna-Mária – Kovács, Petra: *Diversity in Action*, i. m. 243–271.

- Imre Anna: A család és az iskola szerepe a nemzetiségi nyelv megőrzésében. In: Osvát Anna – Szarka László (szerk.): Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasználat. Újratanítható-e a kisebbségek anyanyelve a magyarországi nemzetiségi iskolákban? Budapest, 2003.69–94.
- Imre Anna: A nyelv(ek) szerepe a nemzetiségi szülők iskolával szembeni elvárásaiban. In: Sisák Gábor (szerk.): Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén. Budapest, 2001.329–340.
- Jancsi Beáta: A nyelvi jogok kérdése Dél-Tirolban (kézirat). www.nytud.hu/pp/jancsi.html
- Jászi Oszkár: Masaryk elnök tanítása. In: Darvas Sándor – Suráni Géza – Várady Aladár (szerk.): Masaryk G.T. életműve, működése és hatása. Bratislava 1930. 78–79.
- Jeszenszky Géza: A csallóközi magyar–szlovák határ története. História, (6) 1988. 28–29.
- Kaltenbach, Jenő: Hungarian Report. in: Kranz, Jerzy (ed.): Law and Practice, i. m. 61–131.
- Kaltenbach Jenő: From Paper to Practice in Hungary: The Protection and Involvement of Minorities in Governance. In: Bíró, Anna-Mária – Kovács, Petra: Diversity in Action, i. m. 173–203.
- Kántor Zoltán – Majtényi Balázs Autonómiamodellek Erdélyben – Jövőkép és stratégia. Magyar Kisebbség, 2004. 1.
- Keating, Michael: Spanyolország új kisebbségi nemzetei és az európai integráció: új keretfeltételek az autonómia számára. Regio, (14) 2003. 3. 69–88.
- Kende Péter: A későmodern államnemzet. Regio (13), 2002. 4. 109–115.
- Kenesei István: Az államnyelv teszi az embert. A szlovák nyelvtörvényről. Népszabadság 1995. november 8.
- Kimminich, O.: A Federal Right of Self-Determination, in: Tomuschat, C. (ed.): The Modern Law of Self-Determination. The Hague, 1993. 83–100.
- Kiss János: Státustörvény. Magyarország válaszüton. Beszélő, 2002. 3.
- Kocsis Károly: Közigazgatási változások Szlovákiában. Regio (6) 1995. 4. 29–59.
- Kolláth Anna: A szlovéniai kisebbségek nyelvi jogai a törvények és rendelvek tükrében. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Budapest, 2003. 190–203.
- Kolstø, Pål: Territorial Autonomy As a Minority Rights Regime in Post-Communist Societies, in: Kymlicka, Will – Opalski, Magda (eds.): Can Liberal Pluralism Be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relation in Eastern Europe. Oxford, 2001. 200–219;
- Ifj. Korhecz, Tamás: Chances for Ethnic Autonomy in Vojvodina: Analysis of the Latest Autonomy Proposal of Hungarian Political Parties in Vojvodina. Gál Kinga: Minority Governance, i. m. 273–297.

Felhasznált irodalom

- Ifj. Korhecz Tamás: A kisebbségi önkormányzatok megválasztásának szabályai a magyar, a szlovén és a jugoszláv közjogban. *Kisebbségkutatás* (11) 2002. 4. 945–948.
- Ifj. Korhecz Tamás: A Magyar Nemzeti Tanács alkotmányossága. *Pro Minoritate*, 2003. tavasz, 125–136.
- Kukorelli István: Románia alkotmányáról. *Magyar Kisebbség*, 1995. 2. 2–7.
- Lábadi Károly: Nyelvtörvények, nyelvi jogok Horvátországban. Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2003. 176–189.
- Lanstyák István: A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvire). in: Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? id.m.* 227–251.
- Lanstyák István: A szlovák nyelvtörvény és a szlovákiai magyarok. In: Komlós Attila (szerk.): *Kiút a csapdából*, Budapest, 1998. 79–99.
- Lampl Zsuzsanna: Asszimilációs folyamatok – iskolaválasztás és anyanyelvhasználat. In: Uő.: *A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról*. Pozsony, 1999. 59–105.
- Lestyán Ferenc: Az erdélyi római katolikus püspökség a kommunista rendszer első éveitől. *Regio* 1991. 3. 118–130.
- Litván György: Jászi Oszkár csehszlovákiai kapcsolatai. In: Szarka László (szerk.): *Békétlen évtizedek. 1918–1938*. Budapest, 1988. 87–97.
- MacCrone, David: Skócia: ország, társadalom, nemzet? *Regio* 2000. 1. 68–85.
- Mesterházy Szilvia: A moldvai csángók nyelvi jogai, különös tekintettel az oktatási jogok érvényesülésére. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2003. 148–160.
- Mirnic Károly: A vajdasági magyarok politikai önszerveződése és a magyar politikai pártok egymás közötti harca a VMDK megalakulásától 1996-ig. *Regio* 1999. 2. 117–156.
- Molnár Krisztina: „Dél-Tirol: A kisebbségvédelem mintapéldája. In: Tassoni, Luigi – Fóris Ágota: *Olasz nyelvi tanulmányok az alkalmazott nyelvészet témaköréből.* (= Iskolakultúra 5.) Pécs, 2000. 62–74.
- Nádor Orsolya: A magyar nemzeti kisebbség nyelvi jogai a Kárpát-medencében. In: Komlós Attila (szerk.): *Kiút a csapdából*, i. m. 51–78.
- Neukirch, Claus: Autonomy and Conflict-Transformation. The Gagauz Territorial Autonomy in the Republic of Moldova, in: Gál Kinga: *Minority Governance*. i. m. 105–123.

- Örszigethy Erzsébet: Felvidéki magyarok Környén. In: Szarka László (szerk.): A szlovákiai magyarok kényszerszerveletépítései emlékezete 1945–1948. Komárom 2003.
- Pap András László: Európai kisebbségpolitika, magyar kisebbségi önkormányzatok – jogpolitika, harmonizáció és kollízió. Esettanulmány az etnikai–nemzetiségi identitás és választójogi korrupció tárgykörében. <http://europa.kontextus.hu/muhely/Muhely>
- Pataky G. Zsolt: Overview of Proposals for Minority Self-Governments of Hungarian Minorities in Central Europe. in: Gal Kinga: Minority Governance, i. m. 245–272;
- Pete István: A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). In: Kiss Jenő – Szűcs László (szerk.): A magyar nyelv rétegződése. Budapest, 1988.
- Péntek, János: A magyar nyelv helyzete Erdélyben. In: Maróti István – Székely András Bertalan (szerk.): „A nyelv ma néktek végső menedéktek...” Küzdelem a magyar nyelvért három régióban. Budapest, 2002. 17–29.
- Péntek János – Benő Attila: Nyelvi jogok Romániában. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Budapest, 2003. 123–147.
- Potier Tim: Autonomy in the 21st Century; thought Theoretical Binoculars. Commission on Human Rights, Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights Working Group on Minorities, 14–18. May 2001. E/CN4/Sub.2/AC.5/2001.CRP.1 http://www.greekhelsinki.gr/bhr/english/special_issues/CEDIME-unwgm2001/G0112125.doc
- Preece, Jennifer Jackson : National Minority Rights vs. State Sovereignty in Europe: Changing Norms in International Relations? Nations and Nationalism (3) 1997.3. 345–364.
- Réger Zita: The Language of Gypsies in Hungary: an Overview of Research. In: International Journal of the Sociology of Language. 1995. 79–92.
- Rehman Javid: The Concept of Autonomy and Minority Rights in Europe. in: Cumper, P. and Wheatley, S.(eds.): Minority Rights in the ‘New’ Europe. The Hague 1999.
- Ríz Ádám: Az 1990 óta született autonómiakoncepciók összehasonlítása. Korunk 2000.1. <http://www.hhrf.org/korunk/0001/1k19.htm>
- Romsics Ignác: A délszláv válság(ok) háttere. Európai Utas, 1999. 2. (35)
- Salat Levente: Erdély státusa, Élet és Irodalom, 2001. 46.
- Salat Levente: Autonómiák évadja. Krónika, 2004. január 11.
- Salat Levente: Kisebbségi magyar jövőképek esélyei és buktatói Erdélyben. Kisebbségkutatás (12) 2003. 3. 560.

Felhasznált irodalom

- Sebők László: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: Arday Lajos (szerk.) *Fejezetek a horvátországi magyarok tükrében. Tanulmányok.* (= Hungari extra Hungariam) Budapest, 1994.
- Sebők László: A 2001-es horvátországi népszámlálás magyar szempontból. In: Gyurgyík–Sebők (szerk.): *Népszámlálási körkép*, i. m. 135–150.
- Seewann, Gerhard: A magyar nemzetiségi politika mérlege az 50-es évektől napjainkig. In: Uő.: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. A magyarországi németek és az etnopolitika*, Budapest, 2000. 72–73.
- Sík Endre: Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, 2000. 157–184.
- Stepanenko, Viktor: A Tate to Build, a Nation to Form: Ethno-policy in Ukraine. In: Bíró, Anna-Mária – Kovács, Petra: *Diversity in Action*, i. m. 307–346.
- Stroschein, Sherrill. „What Belgium Can Teach Bosnia: the Uses of Autonomy in ‘Divided House’ States.” *Journal on Ethnopolitics and Minority in Europe Special Focus* 2003.3.
- Šutaj, Štefan–Olejník, Milan: Slovak Report. in: Kranz, Jerzy (ed.): *Law and Practice*, i. m. 269–321.
- Szabó Tibor: Az anyaország és a határon túli magyar közösségek közti jogviszony kiépítésének első lépése. In: Kántor Zoltán (szerk.) *A státustörvény*, i. m. 45–52.
- Szabómihály Gizella: A szlovákiai kisebbségek nyelvi jogai és a kisebbségi nyelvhasználat színterei, különös tekintettel a magyar közösségre. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2003. 95–109.
- Szarka László: Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez. *Regio* (5) 1994. 3. 140–166.
- Szarka László: T. G. Masaryk nemzetiségpolitikai nézeteinek alakulása (1895–1922). In: Polányi Imre (szerk.): *Szigetvári Kelet-Európa Konferenciák (1980–1983)*. Pécs, 1984. 190–205.
- Szarka László: Prágai követjelentés 1918 novemberéből. *Magyar Napló* (2) 1989. 34. 8–9.
- Szarka László: A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. A Jászi-féle nemzetiségi minisztérium tevékenységéről. *Regio, Kisebbségtudományi Szemle*. 1990.(1) 1. 49–65.
- Szarka László: Cseh és szlovák szerzők a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek helyzetéről 1968–1983. in: *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony 1993. 155–163.

- Az integrált kisebbségkutatási modell lehetőségei. In: Tóth Károly (szerk.): Ezredforduló. A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében c. konferencia előadásai. Dunaszerdahely, 2001. 24–37
- Szarka László: Etnikai változások a 2001. évi magyarországi népszámlálás tükrében. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): Tér és terep II. Budapest, 2003.
- Szépe György: Az európai „csatlakozás” néhány nyelvi vonatkozása. in: C. Molnár Barbara: Nyelvpolitika. Veszprém 1998. 75–88.
- Szépe György: The Position of Hungarians in Romania and Slovakia in 1996. Nationality Papers (27) 1. 1999. 69–92.
- Szilágyi N. Sándor: Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra, Magyar Kisebbség 2002. 4. 64–96.
- Szoták Szilvia: Az ausztriai kisebbségek nyelvi jogai – különös tekintettel a magyar kisebbségre. Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Budapest, 2003. 204–219.
- Tabajdi Csaba: Tájékoztató a szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvény tervezetéről, in: Kántor Zoltán: A státustörvény, i. m. 121–125.
- Tabajdi Csaba: A kedvezménytörvény értékelése, uo. 126–129.
- Tabajdi Csaba: A kedvezménytörvény sorsa, Népszabadság, 2002. november 14.
- Tatalovic, Sinisa. Minority Peoples and Minorities. Zagreb, 1997.
- Thomson, Andrew: The Politics of Autonomy, www.cowac.org/thomson.htm.
- Gabriel N. Toggenburg: A Rough Orientation Through a Delicate Relationship: The European Union's Endeavours for (its) Minorities, European Integration online Papers (EIoP) Vol. 4 (2000) N° 16. <http://www.eiop.or.at/eiop/texte/2000-016a.htm>
- Toggenburg. Gabriel: Egy kényes kapcsolatrendszer: az Európai Unió és a kisebbségi jogok. Pro Minoritate, 2002. tavasz, 14–50.
- Tóth Károly: Kisebbségi önkormányzati törekvések Szlovákiában. Pro Minoritate (1) 1993. 6.
- Törzsök Erika: A kelet-közép-európai régió demokratizálásának esélyei és az autonómiatörekvések, in: Uő.: Kisebbségek változó világban, Kolozsvár, 2003. 83–89.
- Vámos Ágnes: A tanítás nyelvének szabályozása. Új Pedagógiai Szemle 1999. 11.
- Vékás János: A magyar kisebbségpolitika 2002. évi kronológiája, In: Kovács Nóra és Szarka László (szerk.): Tér és terep II. Budapest, 2003.
- Veress Emőd: Nemzeti kisebbségek anyanyelvhasználata néhány európai ország közigazgatásában. Korunk2001.10. www.korunk.org/10_2001/kossebb.htm
- Veress Károly: Kisebbségilét-elemzés című vitaindítója Magyar Kisebbség, 1998. 2. 235–254.

MELLÉKLETEK

Felhasznált irodalom

- Vieyítez, Eduardo Javier Ruiz: A baszkok és a baszk nyelv jogi és politikai helyzete, *Pro Minoritate*, 2002. tavasz, 119–136.
- Walsh, Niamh: Minority Self-Government in Hungary: Legislation and Practice, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, July, 2002. www.ecmi.de/jemie
- Weber, Renate: The Protection of National Minorities in Romania: A Matter of Political Will and Wisdom, In: Kranz, Jerzy (ed.): *Law and Practice*, i. m. 199–268.
- Zvara, Juraj: A csehszlovákiai nemzetiségi kisebbségek helyzetének eddigi fejlődése, *Hét* (Pozsony), 1968. 31.
- Zvara, Juraj: A magyar dolgozók részvétele a szocialista Csehszlovákia építésében. In: *Magyarok Csehszlovákiában*. Bratislava, 1969. 271–275.

IV. Válogatott internetes források

1. Kisebbségkutatás és dokumentáció

Cellodin – Kárpát-medencei kistérségek – www.celodin.hu
Central European University – www.ceu.hu
Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány – www.eokik.hu
European Academy, Bolzano–Bozen – www.eurac.edu/index
European Centre for Minority Issues, Flensburg – www.ecmi.de
European Research Centre on Migration and Ethnic Relations, Utrecht – www.ercmer.com
Forum Kisebbségkutató Intézet – www.foruminst.sk
Határon Túli Magyarok Információs Közalapítványa – www.htmik.hu
Kelet-Közép-Európai Interetnikus Adatbázis IKM – www.mta.ikm.hu
Minorities at Risk (MaR) – <http://www.cidcm.umd.edu/inscr/mar/home.htm>,
MaR) posztkommunista világ – <http://www.cidcm.umd.edu/inscr/mar/data/post-comtbl.htm>
Minority Electronic Resources – www.arts.uwaterloo.ca/MINELRES
Minority Rights Group – <http://www.minorityrights.org>
MTA Etnikai Kisebbségkutató Intézet Adattára – www.mtaki.hu/adattar
Open Society Institute – www.osi.hu
Südost Institut, München – <http://www.suedost-institut.de>
Teleki László Intézet – <http://www.telekiintezet.hu>

2. Kormányzati és nemzetközi szervezetek

Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése – <http://assembly.coe.int/default.asp>
EBESZ Kisebbségi Főbiztos – <http://www.osce.org/hcnm/documents/recommendations>
EBESZ Kisebbségi nyelvi jogi jelentések – www.osce.org/hcnm/documents/reports
Határon Túli Magyarok Hivatala – www.htmh.hu
Hungarian Human Rights Foundation – www.hhrf.org
Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Hivatala – <http://archiv.meh.hu/nekh/defhu.htm>

3. Kisebbségi sajtó és szakfolyóiratok

A kisebbségi magyar napi-, hetilapok és folyóiratok gyűjtőportálja – www.hhrf.org
Acta Ethnologica Danubiana (Komárom) www.foruminst.sk
Barátság. A magyarországi kisebbségek folyóirata – www.nemzetisegek.hu

A kötet tanulmányairól*

Többség és kisebbség a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban. Most jelenik meg először.

Trianon – Adalékok a kényszerkisebbségek létrejöttének történetéhez. A tanulmány korábbi változata Összeomlás és nagyhatalmi érdekérvényesítés címmel jelent meg: Kurucz Gyula: Romlás és reménység. Magyar évszázadok. Budapest, 2000. 167–188.

A trianoni határkijelölés alternatívája – Jászi Oszkár 1919. évi Masaryk-bírálat. A szöveg rövidített változata megjelent csehül: Latinská koruna – helvetská utopie. Alternativy stáední Evropy v pojetí Oszkára Jásziho a T. G. Masaryka, Dìjiny a souèasnost, (24) 2002. 3. 22–27.

A magyarországi német kisebbség újrászerveződése 1948–1956 között. A tanulmány korábbi változata megjelent a Barátság című lapban: 2002. 3. 3566–3568.

Nemzetiségi egyenjogúság és öngazgatás Csehszlovákiában 1968 tavaszán. Megjelent Szabó Rezső: A Csemadok és a prágai tavasz. Pozsony, 2004. című könyvének utószavaként.

A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. Rövidebb változata megjelent a Barátság című lapban: 2003. 2. 3852–3857.

A kisebbségi magyar közösségek helyzete és fejlődési tendenciái a kutatások tükrében. Rövidebb változata megjelent a Korunkban: 2004. 1. 22–31.

Államnyelv, hivatalos nyelv – kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában. A tanulmány szövege megjelent: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Budapest, 2003. 15–35.

A magyarországi kisebbségek asszimilációjáról. Bővebb változatban megjelent: Osvát Anna – Szarka László (szerk.): Anyanyelv, oktatás – közösségi nyelvhasz-

* A könyvben a korábban már megjelent tanulmányokat is kisebb-nagyobb mértékben átdolgoztam. Több szövegnek csak rövidebb változata jelent meg eddig. A kötet hivatkozásainak részletes bibliográfiáját ld. www.mtaki.hu/adattár